

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BOLŞEVİK ESARETİNDEN ENERJİ İMPARATORLUĞUNA

Türkmen İktisat Tarihi

Prof. Dr. Güngör TURAN

Doç. Dr. Ahmet DİNÇ

Gazi
kütüphane

Bolşevik Esaretinden Enerji İmparatorluğuna
TÜRKMEN İKTİSAT TARİHİ

**Bolşevik Esaretinden
Enerji İmparatorluğuna**

TÜRKMEN İKTİSAT TARİHİ

Prof. Dr. Güngör TURAN

Doç. Dr. Ahmet DİNÇ

© Bu kitabın Türkiye’deki her türlü yayın hakkı Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti’ne aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

Edit: Yard. Doç. Dr. Ramazan ÇAKIR

Kapak Tasarımı
Nurullah Arda TURAN

Düzenleme
Selma KURUCAN

Baskı
Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San. Tic. Ltd. Şti.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48
İskitler - ANKARA
Tel: (0312) 341 36 67

Baskı Yılı
Nisan 2015

ISBN
978 – 605 – 344 – 231 – 8

Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.

Döğol Caddesi No: 49/B Beşevler, ANKARA
Tel: (0 312) 223 77 73 – 213 32 82 • Faks: (0 312) 215 14 50
info@gazikitabevi.com.tr

www.gazikitabevi.com.tr

İÇİNDEKİLER

TAKDİM I	vii
TAKDİM II.....	xv

BİRİNCİ BÖLÜM

20. ASIR ÖNCESİ TÜRKMEN TARİHİ

TÜRKMENLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	1
SELÇUKLU TÜRKMENLERİ.....	1
Selçuklu Parası	5
İktisadi Yapı	7
Mali Yapı ve Vergi Sistemi.....	8
HARZEMŞAHLAR DÖNEMİ	11
Ziraat ve Hayvancılık	11
Harezm'in Refahı	13
TATAR-MOĞOLLAR'IN TÜRKMEN TOPRAKLARINI İŞGALİ	14
HİVA, BUHARA VE İRAN İDARESİNDE TÜRKMENLER.....	18
18. ASIRDA TÜRKMENLER VE MAHTUMKULU	28
Mahtumkulu'nun Devlet ve Birlik Düşüncesi	31
Mahtumkulu'nun Sosyal Eşitsizlik Düşüncesi.....	32
Toplumsal Düzenin Eleştirileri	35
18. Asırda Türkmen Toplumunda Sınıf Mücadelesi	36
ÇARLIK RUSYA'SININ ORTA ASYA SİYASETİ VE TÜRKMENLER.....	37
Sosyal Yapı ve İskân Siyaseti	43
Siyasi Yapı	46
Üretim İlişkileri.....	49
Ziraat	50
Hayvancılık	53
Küçük Zenaat, Sanayi ve Ticaret	54

İKİNCİ BÖLÜM

20. ASRIN BAŞINDA RUSYA VE TÜRKMENLER

BOLŞEVİK DEVRİMİ VE TSSC	61
Çarlık Rusyası Son Zamanları.....	62
Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TSSC).....	63
TSSC’ye Genel Bakış	65
Siyasi Yapı ve Sosyal Yapı	70
İktisadi Refah	75
Bütçe ve Vergiler	78
Para Politikası.....	83
Ticaret	86
Ulaşım ve Taşımacılık.....	89
Üretim Yapısı	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOLŞEVİK ESARETİNDEN ENERJİ İMPARATORLUĞUNA

SOVYETLER BİRLİĞİ’NİN DAĞILMA SÜRECİ VE TÜRKMENİSTAN’IN BAĞIMSIZLIĞI	121
Milliyetler Sorunu	122
Sovyet Ekonomisinin Bozulması ve Reformlar	125
Sovyetler Birliği’nin Dağılması	136
TÜRKMENİSTAN’IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI.....	140
Türkmenistan’ın Siyasi Yapısı	143
Sovyetler Sonrası Bölgesel Politik İstikrar Arayışı.....	144
Sovyetler Sonrası “Büyük Ekonomik Depresyon”un Etkileri	151
TÜRKMENİSTAN’IN EKONOMİK YAPISI VE POTANSİYELİ	155
Türkmenistan’da Sosyo-Kültürel Hayat	168
Türkmenistan –Türkiye Ekonomik İlişkileri.....	172
TÜRKMENİSTAN VE ENERJİ.....	182
SONUÇ	199
KAYNAKLAR.....	205
EK1. Türkmenistan Manat (TMT) ve ABD Doları (USD) Döviz Kuru Dönüşüm Hesaplama	237

TAKDİM I:

TÜRKMEN İKTİSAT TARİHİ

Türkmen topraklarında ilk insan yerleşiminin M.Ö.7000-5000 yıllarında gerçekleştiği, Togalaktepe, Çobantepe ve Göktepe bölgelerinde bulunan kalıntılardan anlaşılmaktadır. M.Ö.8.-6. asırlarda; güneybatı Türkmenistan'da Hazar ve Dah kabilelerinin, kuzeydoğuda Massagitler, Amuderya'nın aşağı kısımlarında Harezmler, Murgap vadisinde ise Parfiyalılar'ın yaşadığı bilinmektedir.¹ Bugün Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler 9. asırda Salır-Kınık, Yazır ve Kayı-Bayat boylarından oluşan Oğuz boyundan gelmiştir. Bugünkü Türkmenistan Devletinin kurucusu Türkmenbaşı, Türkmen kimliği ve tarihini kaleme almış olduğu “*Ruhname*” adlı eserinde, “*Oğuzhan kendine ve milletine Türkmen adını vermiştir. Oğuzhan'ın altı oğlu, bunların her birinde dört oğlu olmuştur*” diyerek Türkmenlerin soy ağacından bahsetmektedir.²

Oğuz kabilelerinin eski yerleşik halka karışmasıyla dünya siyasetinde yerini alan Türkmenler, tarihte kalıcı iz bırakmıştır. Türkmenlerin, Türkmen toprakları üzerinde kurduğu en büyük devlet “*Büyük Selçuklu Devleti*”dir. Merkezi, kadim Merv olan Büyük Selçuklu Devleti siyasi, iktisadi, askeri ve medeni yönden büyük bir üne kavuşmuştur. “*Türkmen*” sözcüğünün geçmişi asırlarda ve günümüzde bilim adamları tarafından dikkat çekmesi bu nedenle açıklanabilir. Türkmen tarihçi Annanurov, “*Türkmen*” adından, Arapça literatürde ilk kez, 10. asır sonlarında yaşamış coğrafyacı Maktis'in eserlerinde rastlandığını belirtir. Arapça metinlerde rastlanan “*Türkmen*” sözcüğünün Maktis'in çalışmalarında bulunması Türkmenlerin bu devirde ortaya çıkmış olduklarını anlamına gelmez. Arapların o devirde “*Türkmen*” sözcüğü ile

¹ Gandymov S., Begmyradov O., Bayramov J., Bağımsız ve Bitaraf Türkmenistan: Büyük Saparmurat Türkmenbaşı Zamanının Şanlı 10 Yılı, İstanbul, Mega Basım, 2001, s.28.

² Türkmenbaşı S., **Ruhnama**, Aşgabat, 2001, s.79; Ataniyazov S., **Şecere Türkmenin Nesil Darağı**, Aşgabat:Turan, 1994. Bu kaynaklara göre Türkmenlerin soy ağacı şöyledir:

GÜNHAN	AYHAN	YILDIZHAN	GÖKHAN	DAĞHAN	DENİZHAN
Gayı	Yazır	Avşar	Bayandır	Salır	İğdir
Bayat	Düker	Kızık	Beçene	Eymir	Bükdüz
Alka evli	Dodurga	Bekdili	Çavuldur	Alayontlı	İve
Gara evli	Yaparlı	Garkın	Çebni	Uregir	Gınık.

tanıştıklarını ifade eder. Arapça kaynaklara göre, Türkmenler 10. asırda ve bundan önce güney batı Kazakistan'da “Çu” denilen yerde yaşamıştır.³

Orta çağlarda, “*Türkmen*” sözcüğü, genel olarak, “*Türk’e benzer*” anlamında kullanılmıştır. 14. asırda yaşayan Reşideddin, bu kelimenin “*Türk’e benzer*” anlamını taşıdığını söylemiştir. Daha önceleri “*Türkmen*” kelimesinin kullanılmadığını belirterek; Mavereünnehr ve İran topraklarında yaşayan Oğuzların Taciklere benzemesi nedeniyle, Taciklerin bunları “*Türkmen*” olarak adlandırdığını yazmıştır. Oğuzname’de; “*Oğuzlar, Horosan ve Mavereünnehr’e geldiklerinde, su ve hava şartları antropolojik yapılarını değiştirdi. Komşuları onları ‘Türk manend’, diğer bir ifadeyle, ‘Türk’e benzer’ diye adlandırdı*” denilmiştir. Bu fikri 17. asırda yaşayan Hiva hanı tarihçi Abd’ul Gazi de desteklemiştir. Bu müellifler, Türkmenlerin antropolojik yapısı itibariyle komşu devletlerden farklı olduğunu belirtir. Gerçekten de, Türkmenler, diğer Orta Asya milletlerinin antropolojik yapısına çok benzememiştir.⁴ 11. asır filozofu Kaşgarlı Mahmud bunu eserinde şöyle anlatır: “*İskender-i Zülkarneyn (Makedonyalı İskender) seferinde Semerkant’tan geçmiş ve Türklerin ülkesine geldiğinde bir sürü ‘Türk’e benzer’ halk görerek onlara ‘Türk manend’, ‘Türk’e benzer’ demiştir*”. Daha sonra bu sözcük “*Türkmen*” adı olarak kalmıştır. 12. asırda yaşayan Mervezi yaklaşık 10. asırdan başlayarak Oğuzların İslam dinini kabul eden halkına “*Türkmen*” denildiğini yazmıştır. Bu fikre doğunun meşhur âlimlerinin eserlerinde de rastlanmaktadır. 15. asır tarihçisi Mirkond da bu fikri desteklemiştir. Mehmed Neşri’ye göre de, bu kelime “*Türk*” ve “*iman*” sözcüklerinden türemiştir.⁵

Günümüz Türkmen müelliflerinden Durdiyev, “*Türkmen*” kelimesinin anlamını antropolojik yapısına ve bu topraklarda Oğuzlar’dan da önce yaşayan Türki dilli kabileler ile ilişkilendirmiştir. Durdiyev’e göre; “*Türkmen*” sözcüğü Altay civarında değil de, bugünkü Türkmenistan topraklarında ortaya çıkmıştır. Durdiyev gibi bir kısım bilim adamı, Türkmen adını “*Türk-aman*” sözcükleriyle bağdaştırmaktadır. Rus bilim adamları Aristov, Yeremov, Macar Vamberi, Türkmen Roslyakov, “*man ve men*” eklerini Hint-Avrupa dilinde “*kişi-adam*” anlamında yorumlayarak; “*Türkmen*” sözcüğünü “*Türk insanı, Türki adam, Türk ili, Türk kabilesi*” şeklinde değerlendirmiştir. Türkmen filologlar Annanurov ve Recepov bu fikri desteklememiştir. Bu yazarlar;

³ Annanurov A., Türkmen Adının Döreyşi, **Türkmen Dili Edebiyatı Jurnalı**, 4, (17), Aşgabat, İyul-Avgust 1994, s.32.

⁴ Yazlijev Ç., İbragimov S., Nuriyev A., **Türkmenistanın Tarihi**, İlham, 1.kitap, 1994, Aşgabat, s.102.

⁵ **Kaşgar’ı Divan-i Lugat-at Türk**, 3. cilt, Taşkent, 1963, s. 419-422’ den aktaran Annanurov, s.33.

“Türki dillerde ‘il, kişi, adam’ kelimeleri kabile, boy anlamına gelir; adam, toplum, halk anlamında “men” sözcüğü Türk diline değil, batı Avrupa dillerine mahsustur” demektedir⁶.

“Türkmen” kelimesini Oğuzların sosyal dokusu ile ilişkilendiren müellifler de vardır. Blaramberg, Bekmıradov, bu kelimenin “tir-keman” sözcüklerinden türediğini belirtmektedir. Buna göre, Çince adı “Mode” olarak geçen, Oğuzhan 2. asırda yaşamıştır. Bir rivayete göre, Oğuzların üç tanesine ok, diğer üç tanesine ise yay vermiştir. Onlara “bozoklar” ve “üçoklar” denmiştir. Farsça’da ok “tir”, yay ise “keman” demektir. Buna göre, Oğuzların daha savaşçı askerlerine “tir kemanlı halk”, diğer bir deyişle, “Türkmen” denmiştir.⁷ Bu fikri destekleyen bazı batı Avrupalı yazarlar, “Türkmen” kelimesinden haçlı seferleri zamanında söz edildiğini söyler. Bunlardan bir olan, Jak de Vitri bunun “türk ve kaman” kelimelerinden türediğini iddia etmiştir.⁸

“Türkmen Halkının Tarihi” adlı eserinde Ballıyev; “Efsaneye göre ilk Türk ismi koyulan Aşin (Asyanşe) Hun padişahının kurt anneden doğan oğludur. Çinliler Asyanşenin efsanedeki halkını “tu-kyu” diye adlandırmışlar” demektedir. Fransız Türkolog Pelo, “tu-kyu” kelimesini “Türkler” şeklinde tercüme etmiştir. “Türk” ve “Yut” Moğol dilinde çokluk manasını veren ektir. Diğer bir ifadeyle, “Türkyut” Türkler anlamını taşır. Çince “Türk” kelimesi “sıkı, güçlü, sabırlı” manalarını taşır. Önceleri “Türkyut” kelimesi “Turgut” diye kullanılmıştı. Bundan esinlenen Kononov, “Türkmenler Turgutlar’ın neslindendir” demektedir. 5. asırda Turgutlar güçlenerek tarih sahnesine çıktıktan sonra halk olmuşlardır.⁹ On sene gibi kısa zamanda Türkler doğuda Sarı Deniz’den Volga nehri arasındaki tüm bölgeleri; Orta Asyada ise Harezm ve Amuderya aralığını kendi egemenliği altına almışlardır. 562 senesinde Türklerin batıya seferleri daha da sıklaşarak, 20 sene içerisinde Orta Asya’yı, kuzey Hindistan’ı, kuzey Kafkas ve Darbent’e kadar, Don ve Kuban bölgelerini, Araks ve Kuba deryalarının eteklerini, güney Ural dağları eteklerini, Sibiry topraklarını, Baykal gölünün etraflarını hükümdarlıkları altına alarak büyük bir imparatorluk kurmuştur.¹⁰

⁶ Annanurov, a.g.e., s.33.

⁷ Yazlıyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e. s.103.

⁸ Annanurov, a.g.e., s.33.

⁹ Ballıyev A., **Türkmen Halkının Köne Tarihinden**, Çarjew: Gorkut Seyitnazar Seydi Adındaki Türkmen Döwlet Pedagogiki İnstitutı, 1993, s.86.

¹⁰ Ballıyev, a.g.e., s. 87.

“*Türkmen*” kelimesini Türk tarihçiler, genellikle, “*Türk halklarının kökü*”; Avrupalı tarihçiler ise, “*saf kan Türk*” anlamında yorumlamıştır. Bu fikri Vamberi, Deni, Ligeti desteklemiştir. Türk bilim adamları Kefesoğlu ve Sümer de bu fikre katılmıştır. Kefesoğlu, “*Türkmen*” adını 8. asırda Samiryeççe’de ortaya çıkan Karluklar Devleti ile bağdaştırmış ve Karluklar Devletini oluşturan boyların birine “*Türkmen*”, yani “*saf kan Türk*” denildiğini belirtmiştir. Sümer, “*Türkmen*” adına “*öz Türk*”, diğer bir deyişle, “*Türki halkların kökü, gerçek Türk*” anlamını yüklemiştir. Türkmen edebiyatçısı Annanurov da bu çalışmada geniş ölçüde kaynak olarak yararlandığımız eserinde bu görüşe katıldığını belirtmektedir.¹¹

Sonuç olarak, “*Türkmen*” kelimesi kabile adı olarak 5. asırdan beri bellidir ve Oğuzlar zamanında yaşamış olan bir kabile adıdır. “*Türkmen*” kelimesi 10.-11. asırda millet adı olarak dönüşmüştür.¹² Dolayısıyla, Türkmen kelimesinin 5. asırda kabile, sonra da “*Türkmen*” milletine verilen ad olarak 10.-11. asırdan itibaren kullanıldığı neticesine varılabilir.

Binlerce yıllık geçmişe dayanan Türkmenler günümüze kadar büyüklü küçüklü devletlerin yanında, imparatorluklar dâhil 70’e yakın devlet kurmuştur. Yaklaşık 10. asırda kurulan “*Büyük Selçuklu Devleti*” Orta Asyanın dışına taşarak güneye, kuzeye ve batıya doğru açılımlar gerçekleştirmiştir. Batıya göç eden “*Büyük Selçuklu Devleti*”nin bir kolu Anadolu’da; araştırmamızın da kısmen konusunu oluşturan Türkmenlerin yaşadığı Orta Asya’da bulunan “*Büyük Selçuklu Devleti*” ise Horasan, bugünkü Türkmenistan toprakları ve Maveraünnehr civarında varlığını devam ettirmiştir.

Bugünkü Türkmenistan, Orta Asya’nın güney batısında, Hazar denizi ile Amuderya ortasında yerleşmiştir. Türkmenistan, güneyde İran ve Afganistan ile kuzey ve doğuda Kazakistan ve Özbekistan ile sınırlıdır. Türkmenistan’ın yüzölçümü 491,2 bin km² dir ve 6,5 milyon nüfusa sahiptir. Ülkenin yaklaşık %80’i Karakum çölü ile kaplıdır. Bitki örtüsü ile kaplı olan çölün bazı yerlerinde hareketli kumlar görünmektedir. Karakum çölü otlaklar için kullanılır. Bitki örtüsü az olmasına rağmen, meraları çok olduğundan hayvancılık için uygundur.¹³ Yeryüzündeki en büyük çöllerin birisi Karakum’dur. Bu çöllerden geçen Amuderya (2540 km), Murgap, Tecen, Etrek Türkmenistan’ın başlıca nehirleridir. Ülkenin güney bölümünü Köpetdağ ile

¹¹ Annanurov, a.g.e., s.33.

¹² Yazlijev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.104.

¹³ Darinskiy A.V., **Geografi**, Moskva: Prosveşeniye izd, a.g.e., 1991, s.197.

Parapamız dağının etekleri kaplamıştır. Orta Asya'nın en sıcak ve kurak iklimine sahip ülkedir. Türkmenistan karasal iklime sahip bir ülkedir; yazın sıcaklık aşırı yükselmekte, kışın ise -10 dereceye kadar düşmektedir. Ülkede kış kısa sürüp, kar yerde fazla durmadan eriyip gitmektedir. Sadece dağlık bölgelerinde karlar yaza kadar sürer.¹⁴ Çölü Amuderya nehriyle ıslah etmek için Kerki (bugünkü Atamurat) şehrinde 1954 yılında Karakum kanalının yapımına başlanmıştır. Kanal Aşkabat'a kadar getirilmiştir.¹⁵ Türkmenistan zengin rezervleri bulunan yeraltı kaynaklarına sahiptir. Nebitdağ ve Çeleken'de petrol, doğal gaz; Karakum, Govurdak ve Köytendağ'da kibrit, polimetaller, kömür; Çeleken'de brom ve iyod; Karaboğaz'da zengin nitrat sulfat; ayrıca Nebitdağ'da bentonit, hek taşı, çok büyük kimyasal ve doğal gaz hammadde rezervleri bulunur. Ahal, Merv, Lebap, Daşoguz ve Balkan olmak üzere 5 vilayet vardır. Aşkabat şehri ülkenin başkentidir. 1948'deki depremden sonra Aşkabat yeniden inşa edilmiştir. Türkmenabat, Merv, Daşoguz, Hazar denizinin kenarındaki liman Türkmenbaşı ve petrol merkezi Nebitdağ ülkenin en büyük şehirleridir.¹⁶ Sulanabilen yerler Tecen ve Murgap nehirlerin kenarlarında, Karakum kanalının kenarlarında ve Köpetdağ eteklerindedir. Türkmenistan'ın güneyindeki sulak topraklarda değerli, uzun lifli pamuk yetiştirilir. Ülkenin kuzeyinde ise orta lifli pamuk yetiştirilir. Köpetdağ eteği vahalarında; yerleşim alanları, sulak topraklar, bahçeler, bağlar bulunur. Türkmen halkı Amuderya kıyılarında pirinç, vahada ise ipekçilikle uğraşır. Doğu Karakum'da karaköl koyunları beslenirken, batıda koyunyünününden meşhur Türkmen halıları dokunur. Burada tek hörgüçlü develer, Köpetdağ eteklerinde ise meşhur Ahalteke atları yetiştirilir.

Türkmen tarihi, "*Ruhname*"de¹⁷ beş devreye ayrılmıştır. Buna göre:

Türkmenlerin birinci çağı; M.Ö.5 binyıl ile M.S 650.yıl arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu çağda milletin önderi ve temsilcisi Oğuzhan'dır. Dürüst, sade Türkmen çalışarak geçimini sağlamaktadır. Bu dönemin kutsal sembolü öküzdür. Öküz kendi emeği ile tabiatı şekillendirmektedir. Öküz, toprak ananın ürün vermesine sebep olmaktadır. Öküz, dünyayı, toplumu harekete geçirmektedir.

¹⁴ Baýmyradov G., Rogačewskiý Y., **Türkmenistan SSR-i Ykdysadyýetiniň we Medeniýetiniň Gysgaça Öçerki**, Aşgabat: Türkmenistan döwlet neşirýaty, 1958, s.3.

¹⁵ Stroyev K.F., Kovalevskaya M.K., Rom V.Y., **Ekonomiçeskaya Geografiya SSSR**, Moskwa: 1986, s. 217.

¹⁶ Baýmyradov, Rogačewskiý, **a.g.e.**, 1958, s.4.

¹⁷ Türkmenbaşı, **a.g.e.**, 2001, s.290-291.

Türkmenlerin ikinci çağı; 650. ile 10. asır arasındır. Bu dönem, Türkmenlerin tüm dünyaya yayıldığı bir dönemdir. Türkmenler, Oğuzhan'ın “*bir yerde durma*” talimatından esinlenmiştir. İkinci çağda, milletin manevi önderi Dede Korkut olmuştur. İkinci çağda öküzün yerini kurt almıştır. Çünkü monoton, huzur ve barış içerisindeki günler artık sona ermiştir. Türkmenlerin yeni bir yolda ilerlemeleri için kurdun kuvveti, korkusuzluğu ve süratı gerekiyordu. Bu dönemde, Türkmenler, eski hudutlarından taşarak dünyaya yayılmıştır.

Türkmenlerin üçüncü çağı; 10.-17. asırları içermektedir. Bu devir, sadece Türkmenlerin kılıç dönemi değildir. Bu dönem, Türkmenlerin dünyaya açıldığı dönemdir. Dünya tarihi, bu dönemde büyük Türkmen devletlerinin âlemşümül cereyan ettiğini onaylamıştır. Büyük Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti, Karakoyunlular ve Akkoyunlular Devletleri Türkmenlerin, siyasi ve tarihi yönden ne kadar başarılı olduğunun tarihi delilleridir. Oğuzhan'ın siyasi ve askeri hızı, kültürel ve tarihi hıza dönüşmüştür. Bu devrin manevi önderi Köroğlu'dur. Bu dönemde Oğuz Türkmenleri, büyük devletler kurmuş ve engin bir siyasi tecrübe edinmişlerdir. Bu dönemin Türkmenleri, dünya sahnesinde kartal olup yalçın kayaların zirvesine çıkmıştır.¹⁸ Temsilcisi Köroğlu, sembolü ise kartaldır.

Türkmenlerin dördüncü çağı, 17.-20.asırları içerir. Bu dönem, en verimsiz dönem olmuştur. Aksiyonun yerini atalet, boşa zaman harcama; kararlılığın yerini boş boş düşünme almıştır. Bu ise Türkmeni, başladığı yere getirmiştir. Türkmen, geçmişteki başarıyla gurur duyma yerine iç meseleleriyle meşgul olma dönemine girmiştir. Bu dönemin manevi önderi Mahdumkulu Firaki'dir. Merv, 4 bin yıl önce parlayan, gelişen, Türkmenlerin atalarının merkez şehri olmuştur. Sultan Sencer'in hüküm sürdüğü dönemde nüfusu 2 milyonu aşkındır. 13. asırda Cengiz Han bu güzel şehri harabeye çevirmiş, Türkmen halkı onu yeniden kurmuştur. 14. asırda Timurlenk bu şehri yine viran etmiş, Türkmenler şehri tekrar kurmuştur. 1787 yılında Buhara hanı, şehri yine yerle bir etmiş ve Türkmenler yine milli devlet merkezleri olan Merv'i yeniden inşa etmiştir.

Türkmenlerin beşinci çağı, 27 Ekim 1991'de başlar. Türkmenlerin manen olgunlaştığı dönemdir. Kutsal sembolü attır. At, Türkmen devletinin rızık ve nimetini sembolüze eder. Bu devrin önderi Saparmurat Türkmenbaşı'dır. Bu devrin önemi Türkmenlerin yeniden kendi devletlerini kurup bağımsızlığa kavuşmasıdır.

¹⁸ Bundan sonra “Doğu’da devlet kurmak istiyorsan Türkmen’i çağır” deyimini oluşturmuştur. Türkmenbaşı, a.g.e., 2001, s.291.

Geçmişin tarihi olayları içinde yer alan Türkmenistan, insanlık tarihinde hızla gelişen merkezlerden biri olmuştur. Türkmenistan'ın eski çağ tarihine ait bilgilerin bir kısmı bugünkü topraklarında, geri kalanı komşu devletlerin eski yazılarında kalmıştır. Daha detaylı ve geniş bilgi edinebilmek için komşu ülkelerdeki bilgilere de ihtiyaç duyulmaktadır. Köklü tarihiyle Türkmenler, Orta Asya'dan Hindistandan'a ve Güney Rusya'ya kadar dağılmıştır. 19. asırda Türkmenlerin nüfusunu, tabiatını, ticari ve transit yollarını ciddi manada öğrenmek için, Avrupalı, özellikle Rus araştırmacı ve askeri temsilcilerin kendi el yazılarıyla yazılmış notlarından bilgi edinmek mümkündür. Bu yazılar Türkmenlerin iktisadi durumunu, nerelerde yerleştiğini, ne ile uğraştıklarını, siyasi durumu hakkında zengin bilgi kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu araştırmada kullanılan kaynaklar Türkmenistan Devlet Kütüphanesi ve devlet arşivi başta olmak üzere; Aşkabat, Türmenabat, Merv, Bayramali, Köneürgeç kütüphaneleri ile Moskova, Taşkent kaynaklı eserlerin büyük bir kısmı kiril alfabesiyle yazılmış olup orijinali Rusça ve Türkmençe'dir. Bu kaynaklar dipnotlarda latin alfabesi ile gösterilirken, kaynakça kısmında eserin Rusça orijinali, okunuşu ve eserin Türkçe çevirisi birlikte verilmiştir.

Dileğimiz ve temennimiz, bu çalışmanın okuyuculara ve araştırmacılara yararlı olmasıdır.

Prof. Dr. Güngör TURAN

*Epoka Üniversitesi
Tiran - ARNAVUTLUK*

Doç. Dr. Ahmet DİNÇ

*Canik Başarı Üniversitesi
Samsun - TÜRKİYE*

TAKDİM II

TÜRKMEN İKTİSAT TARİHİ

Derin ve zengin tarihi olan Türkmenler zaman içerisinde kâh Büyük Selçuklu İmparatorluğu veya onun devamı olan Osmanlı İmparatorluğu gibi güçlü imparatorluklar kurmuşlar, kâh 18. Asırda olduğu gibi devletsizlik içerisinde çok uzun süre hayat mücadelesi vermişlerdir.

Emevi ve Abbasilerden sonra İslam âlemine de bayraktarlık yapmış olan Selçuklular adeta bayrak yarışı gibi bunu kendilerinin devamı olan ve 400 çadıyla başlayan ve imparatorluk olup 600 yıl dünyada hüküm süren sürecin kahramanları: Türkmenlerdir. Osmanlı için aşağıda sunacağımız anekdot etkileyicidir:

Osman Gazi, Şeyh Edebali Dergâhında misafir olmuş, yatması için gösterilen odaya girdiğinde terekte Kur'ân-ı Kerim'i görmüş, ürpermiş ve "Allah kelamının olduğu yerde ayak uzatılıp yatılmaz" diyerek, yaklaşık 6 saat huşu içinde, oturmuş, namaz kılmış, dua etmiş ve sabah ezanı saatlerinde yakaza halinde bir rüya görmüştür. Rüyasında Şeyh Edebali Hazretlerinin göğsünden bir nurun çıkıp kendi göğsüne girdiğini, bunun üzerine bağrından büyük bir çınar ağacının yeşerdiğini ve bu çınar ağacının dallarının 3 kıtayı sardığını, insanların o ağacın gölgesinde toplandığını görür. Sabah ezanı ile uyanan Osman Gazi, rüyasını Edebali Hazretlerine anlattığında "Oğul Osman müjdelersun ki Allah sana ve nesline saltanat nasip etti. Hayırlı, mübarek ola. Kızım Bala Hatun da helalin olsun!" diyerek Osmanlı'nın müjdesini verir. Allah kelamına gösterdiği 6 saatlik bir saygı ve hürmet karşılığında Allah Osman Gazi'ye 600 yıl hüküm sürecek bir devlet nasip emiştir.

Türkmenler devlet ve imparatorluk kurmanın yanında bazı zamanlarda da dış baskılara maruz kalmış ve devlet kuramamanın sıkıntılarını yaşamışlardır. 18. Asır Orta Asya Türkmenleri için zorluklarla mücadele asrı demektir. İran'dan, Hiva'dan ve 1881 yılında da Ruslardan baskı görmüşlerdir. 18. Asır milli kahraman, şair ve aynı zamanda düşünür olan Mahtumkulu ve Azadi o dönemin sıkıntılarını şiirlerinde dillendirip, halk ve özellikle de yöneticilere tavsiyelerde bulundular. Şiirlerinden anlaşıldığına göre şairin en büyük arzusu, kurulmasını çok elzem olarak gördüğü Türkmen birliği ve Türkmen devletidir. Ona göre bütün sorunlar birlik olunursa aşılır:

Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili,
Bir devlete kulluk etsek beşimiz.
Gönüller yürekler bir olup başlar
Tartsa yığın erir topraklar taşlar
Bir sofrada tayyar kılınsa aşlar
Gösterirler ol ikbali Türkmenin.

Mahtumkulu'nun şiirleri bize o dönem Türkmen yaşayışı ve sosyal hayatı hakkında zengin bilgiler vermektedir. 1881 yılına gelindiğinde ise Rusların işgali başlamıştır. Hazarın kuzeyinden Krasnovasky denilen şehirden ilk akınlar geldiğinde henüz sınırları çizilmemiş ve devleti olmayan Türkmenler ilk saldırıları geri püskürtebilmişlerdir. Bu baskınların artmasıyla Göktepe adlı kalede bir rivayete göre 5000 Türkmen bir gecede katledilerek Rusların hegemonyasına o topraklar girmiştir. Ta ki 1991 yılında Türkmenler bağımsızlıklarını ele alıncaya kadar bu durum devam etmiştir. 110 yıl boyunca Ruslar Türkmen toprakları ve diğer Türki halkları bağımsızlıklarından alıkoymuşlardır. Türkmenistan dünyada 4. büyük gaz rezervine, 11. büyük petrol rezervine ve 10. büyük pamuk üretimine sahip bir ülke olması bu işgalin temel sebeplerindendir. Türkmen halkı o dönemleri anlatırken, *'Türkmen gazının Türkmen köylerinden borularla geçerek Rusya'ya nakledilirken bizler köylerde gaz kullanamaz odunla ısınırdık'* diyorlar.

Biz bu çalışmamızda 20. asır öncesi Türkmenlerden, 20. asırda Rus işgali altındaki dönemden ve bağımsızlık devirlerinden günümüze bakan yönüne kadar Türkmenlerden ve Türkmen Tarihinden bahsettik. Uzun yıllar (16 yıl) Türkmenistan'da bulunma avantajını kullanarak Türkmenistan başkenti Aşkabat, Büyük Selçuklu Devleti Başkenti Merv ve Harzemşahlar Devleti Başkenti Köhneürgenç şehir kütüphanelerinden ve özellikle de Aşkabat'taki arşivden faydalandık. Adeta her biri birer kütüphane konumunda olan Türkmen evlerinde bulunan çeşitli kaynaklardan yararlandık. Faydalandığımız eserlerin büyük bir kısmı Rus tarihçileri tarafından ve krilce basılmıştı. Uzun yıllar Rus yönetimi altında kalan Türkmenlerin sosyo-ekonomik tarihinden oluşan çalışmamızın ana kaynakları da Rus tarihçilerin yazmış oldukları krilce eserler olunca aklınıza ilk gelen soru şu olabilir. 'Acaba bu eserler tarafsız kişilerce yazılmış mıdır?' 1881-1991 yılları arası tarım, hayvancılık, ulaşım, zanaat ve hammadde üretimi istatistiği bilgiler abartılı olabilir mi?

Bu çalışmadaki gayemiz yeni teoriler geliştirip, ilme yeni bir çalışma sunma iddiası değildir. Lakin uzun yıllar Türkmenistanda bulunma, arşiv çalışması yapabilme, insanların yaşayışını tetkik edebilme, 80-90 yaşlarında insanlarla yüz yüze konuşabilme yani yaşayan tarihleri de bu vesileyle kayıt altına alma imkânını değerlendirmek istedik. Her ne kadar tarihçilerin yazmış olduğu eserlerde tarafsız olmalarının zorluğuna inansak dahi, belli bir dönemde yaşanmış hadiselerden, uygulanmış politikalardan ve geçmişte bu kadar üretim, şu kadar tüketim ve ticaret oluştu diyebilecek ve kaynak gösterebilecek bir eser oluşturma şansını yitirmek istemedik. Kaynaklar kısmında, orijinal haliyle kaynaklarımızı sunarken dipnotlama da okunuşunu temel aldık. Anlatım ve gözlemlerimizi resimlerle desteklemek istedik. Kullandığımız resimlerin bir kısmını kendimiz çektik bir kısmını ise web ortamından aldık.

1924 yılında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. TSSC'nin kurulmasıyla sınırlar belirlendi ve Türkmenistan'ın payına düşen üretim şekli, ne üreteceği, hangi üretim faktörlerinden ne kadar kullanacağı ve halkın ne kadar tüketiceği devlet tarafından belirlenmişti. 1924 yılında doğan bir Türkmen, bağımsızlık yıllarına yakın 1991 yılında 67 yaşında olur ki bu kişi 67 yıldır sosyalist sistemde yetişmiş, çok iyi derecede Rusça konuşan, Rus kanallarını izleyen ve Rus gazetesi okuyan bir bireydir. 1993 yılında Türkmenistan'a gittiğimde insanların birçoğunun üreteceği, tüketiceği ve nereden alış veriş edeceği belli idi. Bağımsızlık sonrası yazılan Ruhnama adlı eserde de bahsettiği gibi bazı Türkmenler rus dönemini özlediğini, o dönemde hayatın kolay olduğundan bahsediyordu. Aldığım izlenimlerde Türkmen halkının bir çoğunun Bağımsızlığı arzuladığı, onun gerekli olması gerektiğini düşünürken marjinal bir kesim ise Rus dönemini istemekteydi. Bunun sebebi 70 yıla yakın bir zamanda sosyalist sistemde yaşamış, gözünü açtığında Rus görmüş, Rusça işitmiş ve sosyalist sistemde yaşamış olmasıdır diye düşünmekteyiz. '1993 Nebitdağ'da bir pazardayım. Gelinece (yenge) dediğimiz orta yaşta bir teyze birkaç kilo elma, birkaç çorap ve 10'a yakın ampul'u yerde sergileyip satıyordu. İhtiyaç malzemelerin kolay bulunmadığı bir zamanda 10 ampul alınması gereken ekonomik bir maldı bizim için. Gelinece bunların fiyatı ne kadar? İkinci sorum ise hepsini bana satar mısın? Aldığım cevap ise hayır, oldu. Bunların hepsini satarsam ben ne iş yapacağım. 'Bak, şimdi satacak birkaç malım ve işim var.' diyordu.

Evet, 70 yıl sosyalist sistem altında insanlar ne mal üretilecek, nasıl üretilecek, kimler için üretilecek ve kimler ne kadar tüketicecek sorularının cevabını devlet veriyordu. İşsizlik '0' idi devlet iş vermek zorunda ve bunu

mesai saatlerini kısa tutarak bir kişinin çalışacağı yerde üç kişi çalıştırarak çözmüştü. İnsanlar iş bulma, eve yiyecek götürme endişesi yoktu. Benzin, su, elektrik, ulaşım, iletişim vs. bedevaya yakın ucuzluktaydı. Hatta devlet çocuk sayısına göre ailenin ikamet edeceği evi de bedava veriyordu. Evde yaşayabilirsin, ama satamazsın. Kullanım hakkı halkta, mülkiyeti devletteydi. 18. Asırda büyük düşünür Mahtumkulu ve babası Azadinin halkı önünde halkına umut aşılayan, yöneticilerine nasihat eden birlik ve beraberliğin Türkmenlere devlet kurma şansını vereceğini telkin eden şiirleri 1991 yılında makes buldu. Saparmurat Niyazov diğer bir adıyla Türkmenbaşı önderliğinde Türkmenistan bağımsızlığını aldı. Aralık 2006 da Hakkın rahmetine ulaşan lider bu bayrağı adeta Mahtumkuludan almış ve 2007 yılında yerine seçilen Gurbanguli Berdimuhammedov'a vermiştir. Gurbanguli Berdimuhammedov yüzde 89 oranında oy alarak Devlet Başkanı seçilmiştir. Yeni Başkan ile yeni bir dönem başlamıştır. Berdimuhammedov ülkesinde demokrasiyi geliştirmek için gayret göstermekte olup bunun yanında ekonomik reformlara da ağırlık vermektedir. Yeni lider ayrıca Türkmenbaşı'nın dünya siyasetindeki 'tarafsızlık' tercihini de çevre ülkeler ile işbirliğini arttırmak şeklinde yenilemiştir.

Genişletilmiş İkinci Baskı Çalışmamızda:

- 1- 18.asırda Türkmenlerin devlet sahibi olamamaları sonucu yaşam sıkıntılarını gözler önüne konulabilmesi açısından Türkmen düşünür Mahtumkulu ve onun sosyo-ekonomik düşüncelerini irdeledik.
- 2- Türkmenistan-Türkiye ekonomik ilişkileri genişletildi. Eğitim ve kalifiyeli Türkmen işgücüne olan katkı üzerinde yoğunlaştık.
- 3- 2005 - 2013 yılları arası süreyi kapsayan ve kitabın adını da oluşturan enerji konusuna ağırlık verdik ve bunu siz okuyucu ve araştırmacıların hizmetine sunmak istedik.

Nisan 2015

Prof. Dr. Güngör TURAN

*Epoka Üniversitesi
Tiran - ARNAVUTLUK*

Doç. Dr. Ahmet DİNÇ

*Canik Başarı Üniversitesi
Samsun - TÜRKİYE*

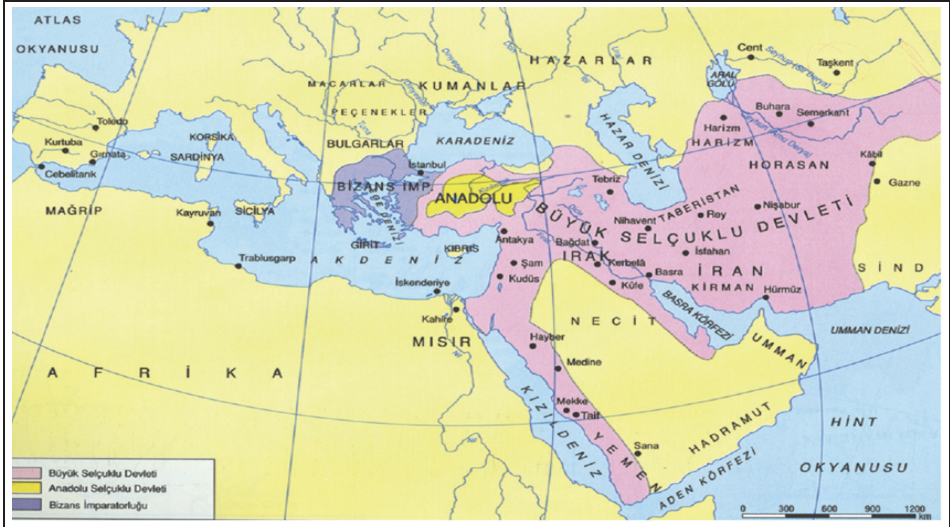
BİRİNCİ BÖLÜM

20. ASIR ÖNCESİ TÜRKMEN TARİHİ

TÜRKMENLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

SELÇUKLU TÜRKMENLERİ

Selçuklu Devleti 10. asırda Türkmenler tarafından Siriderya, Karatau arasında kurulmuştur. Selçuklu oluşumu, Oğuzların Kınık boyu beyi Tokak bey'in oğlu Selçuk beyin Oğuz boyları ile birleşmesi sonucu büyük bir devlet halini almasıyla gerçekleşir. Daha sonraki süreçte Oğuzlar, Kıpçaklar, diğer Siriderya aşağı akıntısı ve kuzey-batı Maverâünnehr ile Harezm bölgelerindeki soyların katılımı gerçekleşmiştir.

Resim 1: Büyük Selçuklu Devleti

Siriderya kenarlarında yaşayan Selçuklu Türkmeni Oğuzlar 10. asırda güneye doğru yürüyüşe geçmiştir. Nur-Buhara'dan Amuderya'yı geçmişler ve kısa

zamanda (1025-1038) müslüman halkın yaşadığı tüm Asya'yı kendilerine bağlamışlardır.¹ 1035-1040 yılları arasında Gazneliler ile Selçuklu soylarının hükümdarlığı altındaki Türkmenler arasında kesintisiz kanlı savaşlar sürmüştür. Sonuçta, Selçuklular bütün Horosan'ı ele geçirmiştir. 11. asır sonlarında, Selçuklular, "*Doğu ve Batı Selçuklular*" diye ikiye ayrılmıştır. Doğu Selçuklular; Horasan, Türkmenistan ve Maveräünnehr'de hüküm sürmüşlerdir. 12. asırda Sultan Sencer'in yönettiği dönemde bütün Horosan ve İran'ın önemli vilayetleri Oğuz Türkmen sultanlarının idaresi altına girmiştir.² Selçukluların güney ve batı yöne hareketleri sonucu Orta Asya ve bugünkü Kazakistan topraklarından çok sayıda Oğuz kabileleri Horosan ve Dahistan'a yerleşmiştir.³ Selçuklular devrinde başlayan, Türkmenlerin batı ülkelerine toplu halde göçleri 17. ve 18. asra kadar devam etmiştir. Kırgız bozkırlarında, Siriderya'nın orta akıntılarında ortaya çıkan Selçukluların büyük bir kısmı 10. asırda Siriderya boylarından Mangışlak, Balkan, Serahs ve Merv'e gelip bu topraklar üzerinden İran, Kafkas, Türkiye, Irak, Suriye ve diğer ülkelere göç etmiştir.⁴

Selçukluların yerleşim alanları tarım bölgeleri arasındaydı ve bu bölgeler arasında sıkı bir bağlantı vardı. Buradan doğu Avrupa'ya, Uzak Doğu'ya, Orta Asya ve Hindistan'a, yakın ve Ortadoğu'ya akan önemli tarım yolları geçmekteydi. Özellikle Siriderya'nın zengin tarım arazileriyle Maveräünnehr arasında sıkı temaslar bulunmaktaydı. Oğuzlar ve komşu Sigil ve Sayra Türkmenleri (bugünkü Taşkent'te yerleşik) buraya karaköl kuzu derisi, koşmalar, koyunlar getirmekteydi. Zengin tüccarlar eşya ve mal getirip, geriye at, deve ve zarbiyanadan alınan gümüşlerle dönmekteydi. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Selçuklu oluşumu zamanında yerli nüfusun bir kısmı İslam dinine girmeye başlamıştı. Kendilerine has farklı birtakım inançlardan sonra gelen bu "tek ilah" inancı sosyal dokunun değişmesine yol açmaktaydı.⁵

Selçuklu oluşumu sürecinde bölge toprakları üzerinde Gaznelilerin hâkimiyeti sözkonusuydu. Türkmenlerin Kayı boyundan olan Söbüktegin'in oğlu Gazneli Mahmut İslam tarihinde büyük komutanlardan birisi olarak

¹ Karpov G.I., **Türkmenistanın ve Türkmen Halkının Tarihi Barada Öçerker**, Aşgabat: Turkmenistan Dövlət Ylmy Barlag Taryhy Instituty, 1940, s.7.

² Ataniyazov, Şecere Türkmenin Nesil Darağtı, a.g.e., s.59.

³ Türkmenistan Ylymlar Akademiyasının Ş.Batrov Adındaki Taryhy Instituty, **Türkmen Halkının Gelip Çıkmağının ve Dünyaya Yayramağının ve Onun Dövlət Tarihinin Problemaları**, Aşgabat: Ruh, 1993, s.23.

⁴ Ataniyazov, a.g.e., s.184-188.

⁵ Agajanov S.G., **Gosudarstwo Seljukidov i Srednyaya Aziya v 11-12 Vekah**, Moskva:Izdatelstvo Nauka, 1991, s.21.

tanınmaktadır. Gazneli Mahmut, önce Horasan'ı ve Gazne'yi kendi hükümdarlığına dâhil etmiştir. Sonra, Hindistan'ın kuzeyini fethedince güney Türkmenistan ve orada yaşayan Türkmenlerin çoğu kurduğu devlete tabi olmuştur. Gazneli Mahmut'un ele geçirdiği bölgeler Lahor'dan Semerkand'a ve Ispinana'ya kadar uzamıştır. İlme, sanata ve edebiyata yaptığı yardım ve destekler, onun devlet adamı ve komutanlık yönüyle elde ettiği şöhretten az değildir. Gazne'de medrese kurmuştur. Bu okulda kalifiye insanlar yetişmiştir. Firdevs bunlardan biridir.

Gazne; köşkleri, camileri, sulama kanalları ve toplumsal hayatıyla o devirde tüm şehirlerden üstün bir durumdaydı. Gazneliler zamanında halktan alınan vergilerin fazlalığı yüzünden Türkmenler arasında memnuniyetsizlik giderek artmaktaydı. Selçuklu Türkmenlerinin Türkmenistan'a doğru göçleri nedeniyle kargaşalar artarak şiddetleniyordu. Bir kaç sene sonra Selçuklu Türkmenleri, Merv'in (bugünkü Mari şehri) yakınında Dandanakan'da 1040 yılında Mahmud'un oğlu Mesud'u yenilgiye uğratmış ve Gaznelilerin hâkimiyetine son vermiştir. Gaznelilerle yapılan Dandanakan savaşından sonra Oğuzlar, Oğuz veya Türkmen adı yerine Selçuklular olarak anılmaya başlanmıştır. Ruhname'de; *"1040 yılında Gazneliler ile Dandanakan'da yapılan savaş sonucunda Selçukluların zaferiyle Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından Büyük Selçuklu Devletinin kurulduğu"* yazmaktadır.⁶ Selçuklu devleti, doğuda Amuderya, kuzeyde Çin, batıda Akdeniz'e kadar geniş bir alanda büyük bir devlet halini almıştır.

Selçuklu oluşumu, Türkmen halkının sosyal ve iktisadi kalkınması sonucu gerçekleşmişti.⁷ 11-12. asırda Merv'de refah seviyesinde yükselme vardı. Selçuklu döneminde, özellikle Sultan Sencer'in hükümdarlık ettiği devirde, Merv şehri başkent olarak (şehriyarek) tüm doğunun güçlü bir ekonomisi ve medeniyet merkezi oldu.⁸ Sultan Sencer, Merv'i, diğer bütün şehirlere göre üstün görüyordu ve ölünceye kadar orada yaşadı.⁹ Sultan Sencer'in vefatından sonra Merv'i alan Harzemşahların yönetimiyle kısa süreli on yıllık dönemlerle şehir istikrarlı bir devir geçirmiştir.

⁶ Türkmenbaşy, a.g.e, s. 224.

⁷ Yazliyev, İbragimov i Nunyev, a.g.e., s.110.

⁸ "11. asır sonlarında Merv, Selçuklu devletinin başkenti olmuştur. Böylelikle şehrin gelişmesi devam etmiştir. Selçuklu devletinin ilk hükümdarı Tuğrul beyin mirasçısı Alparslan (1063-1072) Merv'i başkent haline getirmiştir". Adıkov G., **Könelerden Yatlamalar**, Aşgabat:Türkmen Döwlet Neşiriyaty, 1963, s.16.

⁹ Arganizasya Pa Ahraniya Istariçiskih i Kültürnuh Praizvidenih TCCP, **Arhialağičiskiy Praizvideniy Türkmenistana**, Leningrat: Stroyizdat Leningrat Izdatitstva, 1974, s.102.

Sultan Sencer, devlet yönetiminde, siyasi ve askeri alanda güçlü bir idareciydi. 1118’de Selçuklu devletinin başına geçmişti. Sultanlık ettiği 40 yıl içinde Türkmen köy ve şehirleri iktisadi ve sosyal yönden kalkınmıştır.¹⁰ Nizamulmülk, ilmiyle ve ferasetiyle Selçuklu Devleti’nde baş vezir olduğu dönemde; ilim, edebiyat ve sanatın gelişmesine önemli bir katkılarda bulunarak asırlar boyu adından söz ettirmiştir.¹¹ 1157 yılında Sultan Sencer’in vefatından sonra Selçuklu hanedanlığı gerileme sürecine girmiştir.

Selçuklu devletinin Merv’de sanat alanında büyük gelişme göstermesinin en büyük kanıtı Selçukluların son sultanı Sultan Sencer’in türbesidir. Sultan bu köşkünü 12. asırda inşaa ettirmiştir. 12. asır Orta Asya mimarisinin haşmetli anıtı olan Sencer’in bu köşkü, 13.asırda Moğolların Merv’e yürüyüşünden sonra harabe olmuştur.¹²

Resim 2: Sultan Sencer Türbesi (1998)¹³

Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah Büyük Selçuklu Devletinin güçlü sultanlarıydı. Melikşah’ın ölümünden sonra oğulları arasında hükümdarlık mücadelesi başladı ve küçük devletçikler türedi. Ancak, Sultan Sencer, devleti yeni baştan toparladı ve ölümüne kadar Büyük Selçuklu Devleti hayatini devam ettirdi.¹⁴

¹⁰ Adıkov, a.g.e., s. 20.

¹¹ Gullayev N., **Könedan Galan Nusgalar**, Aşgabat: Turkmenistan Neşiriyaty, 1986, s.91.

¹² Sarianidi W.I., **Marguş Yurdunun Gözleğinde**, Aşgabat: Woyaj, 1997, s.13.

¹³ 1998 yılında çektiğimiz bu resim Sultan Sencer Türbesinin dıştan görünüşünü ve soldaki resimde ise içini göstermektedir. Dikkatimizi çeken nokta ise (soldaki resimde) hemen türbenin yanında demir mazgallardı. Bunu sorduğumuzda Moğolların barajları yıkmaları sonucu veya doğal afet (sel) ile türbenin zarar görmemesi için yapıldığını belirttiler.

¹⁴ Türkmenbaşy, a.g.e., 2001, s.136.

Sultan Sencer Selçuklu hanedanlığının kuvvetli sultanlarının sonuncusu olmuştur. Sencer, 1157'ye kadar Horosan'ı yönetmiştir. Sınıflaşma ve feodal anarşinin büyümesi Horosan'da Selçuklu devletinin zayıflamasına sebep olmuştur. 1141 yılında Sultan Sencer, Maveräünnehr'de hayvancılıkla uğraşan Karahitaylılar'a yenilmiştir. 1153 yılında, Oğuzlar ve Türk lehçesi konuşan diğer kabilelerin isyanları Büyük Selçuklu devletinin ortadan kalkmasında en önemli etkindir. Oğuzlar, 1153 yılının sonlarında Merv'i ele geçirmiştir. 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümü, Orta Asya topraklarında hüküm süren Selçuklu devletinin yıkılışını hızlandırmıştır.¹⁵

Selçuklu Parası

Selçuklular ağırlığı 3,35 gram olan ilk altın dinarı 1041 yılında Nişabur şehrinde Tuğrul Bey adına bastırmıştır. Paralar Nişabur, Rey, Hirat, İsfahan, Kum, Hamedan, Ahvaz, Bağdat ve Basra şehirleri olmak üzere 9 ayrı şehirde basılmıştır. Sonra basılan altın dinarların ağırlığı ise 3,58-3,80 grama kadar artmıştır. En ağır altın dinarı 5,7 gramdır. Bununla birlikte, Alparslan'ın adına gümüş dirhemler basılmıştır. Bunlar 3,09-4,12 gram aralığındaydı. Gümüş basımının azalması ile karışımına mis (bakır) eklenmeye başlanmıştır. Gümüşün yanında, feth edilen ülkelerin altın dinarları tedavülde olmuştur. Selçuklu parasının satın alma gücü hakkında mevcut kaynaklar yeterli olmamasına rağmen, İsfahan pazarında bir gümüş dirheme yaklaşık bir kg ekmek alınabiliyordu. Aslında altın büyük miktardaki toptan alış-verişlerde kullanılabiliyordu. Perakende ticarete değeri küçük olan gümüşler kullanılmıştır.¹⁶

Selçuklu dönemine ilişkin olarak gerçekleştirilen kazılarda geçmişe ait birçok eşya ve paralardan yola çıkarak devletin iktisadi durumunu aydınlatılabilmek mümkündür. Bileziklerle beraber bulunan madeni paralardan Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alparslan (1063-1072), oğlu ve mirasçısı sultan Melikşah (1072-1092) ve Selçuklu şehzadeleri Tuğan ve Arslan Şah adlarına para bastırdıkları anlaşılmıştır. Altın ve gümüş karışımı paralar arasında, Selçukluların ilk sultanı Tuğrul beyin sultanlık ettiği devirde (1038-1063) Herat şehrini yönetmek için tayin edilen Hasan Baygu ve Selçuklular tarafından Horosan'dan çıkarılmış olan Gazneli sultanı İbrahim (1059-1098) adına basılmış (zikkelenmiş) madeni paralara da rastlanmıştır.

¹⁵ Roslyakov A., Masson M.E., Annanurov A., **Türkmenistan SSR-nin Tarihi**, 1.tom, Aşgabat: Turkmenistan SSR Ylymlar Akademiyası, 1959, s.302-303.

¹⁶ Halow N., **Garaşsyz, Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Maliye Ulgamlarynyň Emele Gelmeği**, Türkmenistanda Ylmy we Tehnika Jurnaly, Ylym, 2001, Aşgabat, s. 3 vd.

Sultan Alparslan adına basılmış paralar hicri 455 yılından itibaren 465 yılına kadar, diğer bir ifadeyle Alparslan'ın sultanlık ettiği yıllarda, Merv, Herat, Nişabur şehirlerinde zikkelenmiştir. Madeni paraların her iki yüzü sultanın adı ve ünvanlarından ibaret yazılarla doldurulmuştur. Alparslan'ın oğlu aynı zamanda mirasçısı olan sultan Melikşah'ın zikketine ait paralar hicri 467 ve 477 seneleri tarihi arasında Merv ve Merverrud şehirlerinde basılmıştır.

Resim 3: Selçuklu Paraları

Selçuklu şehzadesi sultan Melikşah'ın kardeşi Arslan şah adına da paralar, hicri 465 yılında Merv şehrinde basılmıştır.¹⁷

Selçuklu Devletinde ufak gümüş madeni paralar “siyah akçe” veya “fakir akçe” diye adlandırılmıştır. Selçukluların bu ufak madeni paralarında, paranın basım yılı ve yeri gösterilmemiştir. Paraların yüzündeki mührün ortasında “adl”, “mülk” gibi sözlerin varlığı, paraların arka yüzünde “Melik şahın oğlu Melik Sencer” yazılması, bu paraların Melikşah'ın oğlu Melik Sencer raiyetinde Horosan'da kullanılmış para olduğunu gösterir.¹⁸ Sultan Sencer'in kendini “dünyanın ve dinin direği, Melikşah'ın oğlu büyük Sultan Sencer” diye adlandırdığı bu paralar gümüş kaplama idi.¹⁹

12. asrın ilk yarılarında, sultan Sencer adına Merv'de basılmış bakır madeni paralar da piyasaya sürülmüştür.²⁰ Şehrislam'da, 50'den fazla para bulunmuştur.

¹⁷ Hojaniyazov T., **Sırlı Hazınalar**, Ylym, 1975, Aşgabat, s.14.

¹⁸ Velmiradov B., Roslyakov A., **İskusstvo İstoriı Turkmenistana**, İskusstvo-Tehniçeskiy Jurnal, (1), 1966, Aşgabat, s. 22.

¹⁹ “Madeni paraların gümüş kaplama, gümüş paraya benzetilerek çıkartılması 11-12. Asırlarda yakın ve orta doğu illerindeki gümüş krizi ile ilgilidir. Bu devirde gümüş madencilerinin çoğunun işten çıkması ve var olan rezervlerin ticaret için Doğu Avrupa ülkelerine yavaş yavaş geçmesi sonucunda gümüş krizi ortaya çıkmıştı.” Hojaniyazov T., **Tasın Tapındı**, Mugallimler gazetesi, 70 (1439), 1966, s. 2.

²⁰ Atagarriyev Y., **Şahrislamın Sırrı**, Dövlət Neşiriyatı, 1975, Aşgabat, s. 25.

Bunlar arasında sultan Sencer adı ile basılmış paralar da vardı.²¹ Bugünkü Tahtapazar'ın Kirov köyünün bulunduğu yerde, Margaç veya Merverrudu harabeliğinde, Büyük Selçuklu hanedanlığının 12. asrın ilk yarısında basılmış madeni paralarını görmek mümkündür.²²

İktisadi Yapı

Tuğrul Bey (1038-1063) zamanında Selçuklular; Harezm, İran, Irak'ı, daha sonra Afganistan, Maverâünnehr, Kafkasya, Suriye ve Asya'nın bir kısmını ele geçirmiştir. Selçuklu Devleti, sultanları Alparslan ve Melikşah zamanında, en hızlı büyüme dönemine ulaşmıştır.

1098-1153 yıllarında, doğu Selçuklu sultanlığı iktisadi yönden çok fazla gelişmiş, tarım ekonomisinin yükselişi devam etmiştir. 11-12 asırlarda, Selçukluların başkenti Merv gelişerek dünyanın en büyük şehirlerinden birisi olmuştur.²³ Selçuklu Sultanı Alparslan'ın hükümdarlık ettiği devirde, Murgap nehrinin orta akıntısı civarında Merv şehrinde taştan yapılmış büyük bent (baraj) inşa edilmiştir. “*Sultan Bent*” diye adlandırılmış bu büyük baraj eski nehri kapatmış, Merv'in geniş meydanlarını sulamıştır. Bu büyük baraj tarımın ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Selçukluların son sultanı Sultan Sencer'in vefatından 5 sene sonra, 1162 yılında tarım için önemli olan bu baraj yıkılmıştır.²⁴ 11-12. asırların devam ettiği tarihler, Türkmen toprakları için iktisadi yönden kalkınma ve feodal ilişkilerin daha da gelişmesine yönelik bir süre olmuştur.

Selçuklu dönemi iktisadi yapının temelini zenaatkarlık oluşturmuştu. Bu topraklarda, kaliteli ipek kumaşlar, seramik ve metal ürünler ile çeşitli zenaat ürünleri üretilmiştir. Zenaatin gelişmesi ve tarım ekonomisinden ayrılması şehir halkının refahının yükselerek hammadde, gıda ürünlerine olan taleplerinin artmasına yol açmıştır. Merv'in Çin'den Avrupa'ya giden en mühim ticaret yolu üzerinde yerleşmesi kalkınmasına yardımcı unsurlardan biri olmuştur.²⁵

“*Sarıkların ve Tekelerin Senceri*” diye de adlandırılan sülale-kabilelere, 12-14. asırda Selçukluların büyük hükümdarı Sultan Sencer'in sülalesine, Merv'in verimli topraklarında büyük miktarda yer ayrılmıştır. Oğuz Türkmenlerinin büyük ve güçlü kabileler birleşimini teşkil eden Selçuklular'a, bunlara önderlik eden serdarların adı verilmiştir.

²¹ Atagarriyev.a.g.e., s. 55.

²² Hojanıyazov, a.g.e., s.11.

²³ Roslyakov A., *Türkmenistan SSR-nin Tarihi*, Aşgabat: Magarif, 1989, s.21-24.

²⁴ Agayev A., *Alp-Arslan Sultanın Bendi*, Diyar jurnalı, (12), 32, 1994, s.44.

²⁵ Roslyakov A., Masson M.E., Annanurov A., a.g.e., s.283.

Mali Yapı ve Vergi Sistemi

Selçuklu Devleti'nin mali karar alma ve uygulama sistemi, Sasani ve Gaznelilerin sistemine benzerlik gösterir. Devlet memurlarının çoğunluğu mali işlerle uğraşmıştır. Belirli bir vilayette vergi toplayan memurlar yerli reislerin en önemli vekilleri olmuştur. Memurların toplamış olduğu vergilerin bir kısmını halkın ihtiyaçları için kullanılmıştır. Memurların bir kısmı da yönetici olmuştur. Bazı vilayetlerde geniş yönetim hakları ve yargılama yetkileri elde etmişlerdir. Giderlerle ilgili işleri yürüten memurlara “*mutassarif*” adı verilmiştir.²⁶

Selçuklu devleti büyük ve güçlü olmanın yanında, hükümranlığı altında birkaç yüz milyon insan yaşamıştır. Selçuklu hükümranlığı altındaki topraklar birçok ülkeyi kapsamıştır. Örneğin; İran, Anadolu, Asya ülkeleri, Irak, Kafkas, Pakistan'ın kuzeyi ve diğerleridir. Bu büyük devleti yönetmek için üç sacayağı mevcuttu; idare kabiliyeti, devlet divanı ve vergiler.

Selçuklu devleti ile devlete bağlı sehra soyları arasında büyük toprak ve yaylalara devlet sahipti. Askerlik yapanlara devlet yayla, toprak ve su vererek teşvik etmiştir. Dışardan göçüp gelenlere ise vergi karşılığında toprak, su ve yayla verilmiştir. Horasan'da yaşayan Türkmen soyları devlete çadır sayısınca vergi ödemiştir. Her bir soyun ayrı tagması (işaret), yerleşim yeri ve yaylası olmuştur. Selçuklu topraklarında çiftçilik yapan soyların çoğu haraç ve öşür ödemiştir.

Harac, üç şekilde uygulanmıştır: yerin ölçümüne göre (missaha), hasılatın miktarına göre (muka-sama), her zaman alınan tür (mukata).

İran'da ise bir günde iki öküz ile sürülebilen toprağa sahip olmak vergi ödemenin şartı olmuştur. Genel olarak şariat tarafından belirlenen vergiler (rusum) ve sıradışı vergiler (kısmet) uygulanmıştır. Vergiler normalde eşya şeklinde (mahsulat) ve piyasa değerinde para (nakit) şeklinde, bazen ikisi de karışık şekilde alınmıştır. Para şeklinde alınan esas vergiye mal adı verilmiştir. Maliye terimi buradan gelmiştir. Selçuklu devletinde yaygın olan vergi türü “*mu-amala*” idi. Bu özellikle, devletin sahip olduğu topraklardan ve sultanın mülkündeki topraklardan alınmıştır.

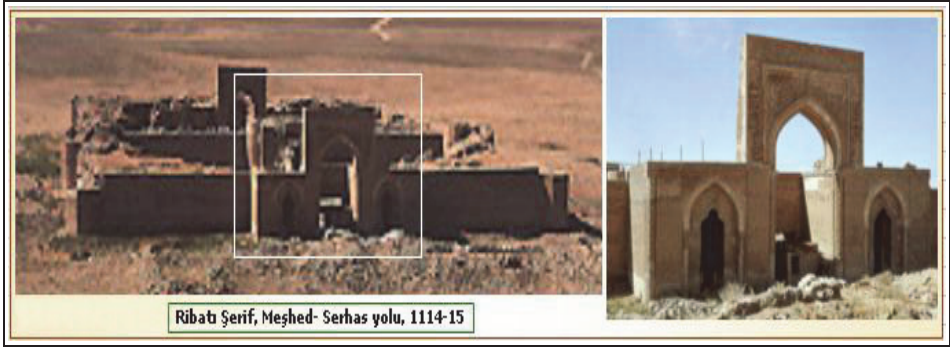
Çiftçilerin çoğu toprakları kiralık olarak kullanmıştır. Az toprak sahibi ya da topraksız çiftçiler devlet mülkünde, özel veya vakıf (din adamlarına verilmiş toprak) topraklarında çalışmıştır. Bu çiftçilere “*barzigarlar*” adı verilmiştir. Yukarıdaki saydığımız vergilerden başka; çiftçiler, sarayı, askerleri beslemek için farklı vergi veya hediye olarak “*nezir*” ödemişler.

²⁶ Roslyakov, a.g.e., s.291.

“İkta”, Selçuklu hükümdarları tarafından hanedana, meşhur askerlere toprakların mülk olarak verilmesidir. Önceleri askerlerin maaşı hazineden ödeniyordu, sonraları ise kendi yönetimine verilen topraklardan -mülkten- elde ettiği gelirlerden verilmiştir. Örneğin, askerlerin yönetimine verilen toprak çiftçiler arasında dağıtılmıştır. Oradan toplanan vergilerin bir parçası o iktanın geliri olmuştur. Çiftçiler ne kadar çok gelir alsın, ödediği vergi artmış, bu iktanın gelirini çoğaltmıştır.

“İktayı alan askerler halkın iktisadi durumunu geliştirmeye imkân sağlayacak sulama araçlarını yeniden kurmada, kervansarayları, yolları tamir etmede, medreseler, okul binaları inşaa etmede, hatta hastahaneler ve birçok hamam inşa etmede malzeme tedarik etmiştir. Örneğin, Danev ile Darganata ilçeleri arasında “Dayahatun” diye bilinen çok büyük bir kervansaray o zamanda inşa edilerek, kendi güzeliğini ve varlığını şu ana kadar saklamıştır. İktanın hayata geçirilmesinde halkın zor durumda kalmamasına da özen gösterilmiştir. Melikşah zamanında 40-47 bin atlı asker ikta şeklinde toprak sahibi edilerek, toplanan vergilerin bir kısmını kendine tahsis edilmiştir. Melikşah, devrinde ikta hükmünde olan Suriye ve Yemen gibi devletleri kendi soyundan önde gelen kişilere vermiştir. İktalar Selçuklu devrinde devletin iktisadi alanda daha da gelişmesine katkı sağlamıştır. Vergi toplayıcılar (amil) bazen belirlendiğinden yüksek vergi toplayarak vatandaşlara eziyet ediyorlardı. Adaletsiz vergiler bazen kargaşaya sebep verdiğinden Melikşah bazı vergileri kaldırarak vergileri sıkı takibe almıştır. Ödenmemiş olan vergilere “veksel” (barat) denilmiş. Bazen baratlar para yerine maaş şeklinde verilmiştir. O baratlar hatta pazarda alınıp-satılarak, ticari meta gibi muamele görmüştür. Baratları, özel araçlar ve tahvildarlar (maklerler) malın değerini belirliyerek alıp-satmışlardır. Barat vezir tarafından basılıyordu. Bu şekilde düzenlenmemiş baratlar kabul edilmemiştir. Barattan bir şahsın diğer bir şahsa borcu (havale) ile resmi olarak tasdik edilmiştir. Selçuklu devletinde en yaygın kullanılan para rukniya (bozukluk para) dinarlar olmuştur. Selçuklu devletinde vergi divanı çok gelişmiştir. Devletin gelir ve gider hesabını, vergi kurallarını özel divan-istifa yönetmiştir. Vergi divanı başına “mustaufi” denmiştir. İstifa-divanında vergilerin kuralları alacak-verecek hesabı, kimin ne ödediği ve borcunun hesabı tutulmaktaydı. Mustaufi, tam ödenmeyen vergi söz konusu olduğunda, mükellefin sermayesini veya ürününü hesaplayarak onu devletin hesabına geçiriyordu. Doğrudan vergi toplamakiçin tüm yerlerde görevli kişiler yani “amil”ler vazifelendirilmiştir. Emeldar (memur) kelimesi de ihtimal bu kelimedenden türemiştir. Vergilerin büyük kısmı harac-zekat’dır. Öşür çıkır çıkır ile sulanan ve düme (susuz ekilen ürün) ekilen

toprakların ürünüünün onda biridir. Bazı boylar ev sayısına göre devlete vergi ödemiştir. Zekât olarak ise her deveden bir keçi, 10-14 deveye kadar iki keçi, 25-30 deveden bir deve, 40 keçi ve koyundan bir keçi veya koyun, 120-200 keçi veya koyundan iki keçi veya koyun, her attan bir dinar alınmıştır. Sultan mülkün sahibi olarak en büyük toprak sahibidir. Mesela, Melikşahın bir yıllık mülkünden gelen gelir 21,000 miskal (1 miskal yaklaşık 4 gr) dinardır. Sultandan sonra gelenler ise sırasıyla; hanedanın üyeleri, varlıklı şehir ve köy feodalları, yaygın olarak da küçük mülk sahibi çiftçilerdir. Mülk sahibi olmanın yolu miras veya satın alınmadır. Vakıf'ın malvarlığı vasiyet edilen toprak, okul binası, cami, değirmen, kervansaray ve diğerlerdir. Vasiyet gereği gelirler dağıtılmıştır. Hastahane ve vakfı yöneten diğer kişilere ise “mutevelli” denilmiştir. Büyük Selçuklu devletinin maliye politikasındaki tecrübesi sonraları dünyanın birçok ülkesinde uygulanarak dünya tarihinde büyük izler bırakmıştır”.²⁷

Resim 4: Kervansaray²⁸

Selçuklular zamanında askeri hizmet Türkmenlerin en büyük borcu olmuştur. Güçlü bir orduya sahip olabilmek için Selçuklular her zamankinden daha fazla vergi veriyorlardı.²⁹ Sultan Sencer halktan vergi toplama meselesinde zulüm ve kayırmalara yol vermemek için ferman çıkartmıştır. Fermana göre yerli valilerin kendi isteklerine göre halktan ek vergi toplamaya, mal almaya hukuku yoktu.³⁰

²⁷ Halow, **a.g.e.**, s.3. vd.

²⁸ Nişapur-Merv yolunda bulunan ve 1154-1155 tarihinde elden geçirilmiş olan Ribatı Şerif kervansarayı, yaklaşık 1114-1115 tarihlerinde inşa edilmiştir.

²⁹ Roslyakov, **a.g.e.**, 1989, s. 36.

³⁰ Selçuklu kanunlarına göre, çiftçi vergisini ödemişse çiftçinin şahsiyetine dokunmaya iktidarın hakkı yoktu. Alparslan ve Melikşah'ın veziri Nizamülmülk şöyle yazmıştır: “Mukataların kendilerine

HARZEMŞAHLAR DÖNEMİ

Harzemşah (Köneürgenç) Devleti, 1093 yılında Oğuzların Beydilli boyundan gelen Kutbeddin Muhammed tarafından kurulmuştur.³¹ Aslında bugünkü Türkmenistan toprakları üzerinde uzun bir tarihi geçmişi ve bağı olan eski Harezmi halkı Amuderya'nın kenarında oturan Dah-Massaget kabilelerinden gelmektedir. O devirde, sulama arazilerinin büyümesi ve büyük kanalların inşasıyla tarım sektörü büyük nehirlerin (Murgap ve Amuderya) aktığı bölgelere kaymıştı.³² Böylece, yeni tarım bölgeleri Margiana ve Harezmi oluşarak önemli siyasi merkezlere dönüşmüştür. Harezmi'nin muazzam kanal sulama setinin ortaya çıkması da o döneme aittir ve bu set zamanın geçmesiyle daha da gelişerek zamanımıza ulaşmıştır. Köleleri, özellikle ağır toprak işlerinde (kanal kazmak ve temizlemek), baraj kurmak ve tamir etmede, ayrıca ev işlerinde hizmetçi olarak çalıştırmışlardır.³³

Bu devletin siyasi tarihi hakkında detaylı bilgiler ve kaynaklar oldukça sınırlıdır. Harzemşah Devletin tarihi Sovyet arkeolog Tolstov'un idare ettiği Harezmi arkeolojik tarihi araştırmaları sonucunda yeniden oluşturulmuştur. Tolstov, eski Harezmi'nin 1.ve 2. asırdaki Kuşan İmparatorluğuna ait olduğunu ve 3. asırda bağımsızlığını kazandığını söylemiştir.³⁴

Ziraat ve Hayvancılık

M.Ö. 4. asırda başlayıp 3. asra kadar olan devirde, Harezmi'de oldukça geniş, ancak derin olmayan büyük kanallardan oluşan sulama sistemi son derece gelişmiştir. Sulama aletlerinin kalıntılarında tohum (buğday, darı) ovma için bol miktarda ovma aleti bulunması, bu yurdun ekonomisinin temelini tarıma dayalı olduğunu göstermektedir. Tarımla birlikte hayvancılık ekonomik hayatta büyük rol oynamıştır. Harezmi'de son dönemde, tüm hayvanlar arasında küçükbaş hayvanların oldukça fazla olduğunu belirtmek gerekir. Koyun türleri

emredilmiş olan kanuni vergiyi en iyi bir şekilde toplamak dışında halka hiç bir şey hakkında laf söylemeye hakları yoktur: onlar vergi topladıktan sonra bırakın halkın canı, mülkü, karısı ve çocukları güvende olsun. Mukata halkın yanına başka hiç bir şekilde uğrayıp rahatsız etmesinler". Annanepesov M., **Türkmenistanın Tarihinden Materiallar (10-18 Asırlar)**, Aşgabat: Magarif, 1995, s.52.

³¹ Türkmenbaşy, a.g.e., 2001, s. 226.

³² Roslyakov A., **Türkmenistanın Tarihinden Gısgaça Öçerki**, Aşgabat: Turkmen Dövlət Neşiriyaty, 1956, s. 85-87.

³³ Roslyakov A., **Türkmen Tarihinin Gelip Çıkışı**, Aşgabat: Magarif, 1962, s.9.

³⁴ Roslyakov, a.g.e., 1956, s. 88-89.

oldukça çoğalmış ve bu türler daha sonra günümüzdeki Türkmen koyununun türüne yakın farklı bir türle çaprazlanarak üretilmiştir. Küçükbaş hayvandan başka sığır, at, eşek, tek hörgüçlü ve çift hörgüçlü deve çeşitleri yetiştirilmiştir.

Ticaretin gelişmesi Harezmi'nin içinde olduğu gibi, diğer yurtlarla da alış-verişin sağlanmasına imkân vermiştir. Örneğin, Harezmi'ye; Suriye, Mısır ve Karadenizin kuzey kenarlarındaki şehirlerden bol miktarda boncuklar getirilmiştir. Zenaatta, ayakla çalıştırılan çarhta hazırlanan kaliteli çamurdan kapların yapılması, demirin, gümüşün işlenmesi, silah üretimi, ayrıca karmaşık büyük yayların v.s. üretimi gerçekleştirilmiştir. Pişirilmemiş tuğlalardan ve pağsadan (işlenmiş çamur) Harezmli bina ustaları sadece çok odalı büyük evleri inşaa etmekle kalmayıp, şehir ve köylere kaleler ve büyük köşkler yapmışlardır. Odaların ve koridorların duvarları değişik renklerle süslenmiştir. Eski Harezmi'nin mimari sanatında Yunan ve Hint sanatının belli bir etkisi olmuştur, ama kendine has güzelliğini korumuştur.³⁵

Harezmli'nin kendine has yazı tipleri olmuştur. Tamamen kendilerine ait alfabelerinin olması, bulunmuş olan bakır paralarından ortaya çıkarılmıştır. Ağaç parçasının üzerine yazılmış olan Harezmi yazısının aslı ilk defa 1945 yılında Toprakkale'de arkeolojik araştırmalar yapılırken bulunmuştur.³⁶

Harezmi'de olduğu gibi, güney Türkmenistan topraklarında da kurak iklim koşullarında tarımın gelişmesi karmaşık sulama sistemlerinin kurulmasına yol açmıştır. Yurt, büyük aile tipi yerleşim alanlarıyla doluyor, bu yerleşim yerlerinin arasında ve kanalların yanında büyük barajlar yapıyordu. Tolstov, o devirde, zenaatın oldukça gerileme gösterdiğini belirtmektedir³⁷. Köle ile sahibi arasındaki uyuşmazlık zenaatla birlikte ekonomide de kriz yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak o dönemle ilgili oldukça az bilgi bulunması, milattan sonra tahmini 4. asırda başlayan ve 5. asırda değişik etkilerle büyüyen bu krizin ayrıntılarına ulaşmayı engellemiştir. 4-6. asırlarda Harezmi'de büyük sosyal değişimler yaşanmıştır. Eski şehirlerde iktisadi gerileme sonucunda, şehir zenaatı oldukça gerilemiş, dış ticaret ilişkileri gevşemeye başlamıştır.

Daha sonraki dönemde, Merv, Nusay gibi şehirler, 9-11. asırlarda zenaat merkezi haline gelmiştir. Merv'nin ipek ve nah kumaşları, Harezmi'nin yayları, Guzga'nın deriden dikilmiş eşyaları meşhur olmuştur. Şehirde üretilen seramiğin 9-10. asırlarda yayılması zenaatın bu devirde hızla geliştiğini göstermektedir.

³⁵ Roslyakov, a.g.e., s. 90.

³⁶ Halimov N., *Gadımı Ürgenje Sıyahat*, Aşgabat: Ylym, 1986, s.18.

³⁷ Roslyakov, a.g.e., 1956, s. 91.

Horosan ve Harezm içerisinden önemli kervan yolları geçmiştir. Amul (bugünkü Türkmenabat şehri), Merv, Serahs üzerinden yakın doğuyu Çin’le birleştiren yol geçmiştir. Harezm’den Volga boyunca Rusya’ya yol gitmiştir. Bu iki yol daha sonra Amuderya kenarında birleşmiştir. Horosan ve Harezm yolları üzerinde o zamanın şartlarıyla tüm imkânlarla donatılan kervansaraylar oluşturulmuştur.³⁸

Harezm’in Refahı

9.-11. asırlarda Orta Asya’nın Avrupa ile medeni ilişkilerinin tesisinde kuzey Harezm’in ve Orta Asya’nın en eski şehirlerinin biri olan Ürgenç şehri çok büyük rol oynamıştır. Hayvancılıkla uğraşan Çarvalarla komşu olan Ürgenç, özellikle Türkmen Oğuzlarla ticaret de merkezi bir işlev görmüştür.³⁹

Kadim Harezm halkı adetler ve konuşma dili yönünden Horosan ve Haytal’ın yerli halklarından farklıydı. Ev, bağ ve bahçelerin çokluğu bilinmektedir. Üzümden şerbet yapmak için kullanılan presler, işlenmiş toprak, yeşillik ve meyveleriyle ünlüdür. Ticaretle uğraşanlar için geniş tarım alanları vardı.⁴⁰ Harezm’de samur, gri sincap, çöl tilkisi, renkli tavşan derileri, keçi, mum, yay, beyaz kavak kabuğu, kalpaklar, misk-u anber, kimuht (deri çeşidi), bal, orman cevizi, kılıçlar, çam kabuğu, slav köleler, koyunlar ve sığırların birçoğu Bulgarlar’dan getiriliyordu. Harezm’in yayları oldukça meşhur olmuştu. Harezm halkının güzel sanatları olmuştur. Harezm’in ünlü sanat ustalarının nefis işlerini demir paralarının üzerine işlenmiş resimlerde görebiliyoruz. Harezm, Köhneürgenç, Şahsenem gibi şehirlerinde yerli ustalar cam şişeler de üretmişlerdir.⁴¹

1220-21 yıllarında, bu müreffeh halkın üzerine Cengiz Han’ın Tatar-Moğolları sefer düzenlemiştir. Moğollar’ın işgali yurtlarının büyümesini engellemiştir. Bu işgaller Asya ve güney Avrupa tarihinde önemli rol oynamıştır. Tatar-Moğol ordularının Orta Asya ve Harezm’e yaptığı saldırılar yerli halkın mimari ve heykel sanatına büyük zarar vermiştir. Birçok köyler ve kentler viran edilmiş, yerli ustalar esir olarak götürülmüştür. Bu nedenle mimari sanat onlarca yıl gelişmemiştir.⁴²

³⁸ Atagarriyev E., *Türkmenistan Tarihinin Gısgaça Öçerki* (Russiya Birikdirilmeginden Beyik Oktyabr Sosialistik Revolyuziyasyna Çenli 1868-1917 nji yıllar), Aşgabat:Türkmen Döwlet Neşirlyaty, 1957, s. 8-9

³⁹ Atagarriyev, **a.g.e.**, 1957, s.8-9.

⁴⁰ Roslyakov, **a.g.e.**, 1956, s.92.

⁴¹ Rahimov N., Veliyev S., Goyunliyev B.,*Türkmenistanın Tarihi Boyunça Hrestomatiya*, Aşgabat: Magarif, 1992, s. 63.

⁴² Atagarriyev E., *Tarihde Kalan Izlar*, Aşgabat: Magarif, 1989, s.14-18.

Harezm hükümdarı II. Muhammed, Cengiz Han'ın askeri gücü hakkında detaylı bilgiler edinme amacı ile 1215 yılında Moğolistan'a özel elçi göndermişti. Elçiler döndükten sonra, Cengiz Han onları ağırlamış, iki ülke arasında istikrarlı ticari ilişkilerin sağlanması isteğini II. Muhammed'e iletmisti. Daha sonra, Cengiz Han'da Harezm'e değerli mallarla dolu 500 develi kervaniyla heyet göndermişti. II. Muhammed bu kervanların kötü niyetle geldiğini belirterek kervanla gelen bütün heyeti kılıçtan geçirtmişti. Bu durum Cengiz Han'ın Harezm'i işgal etmesine sebep olmuştur. 1219 yılında, Cengiz Han 150-250 bin kişilik ordusu ile Harezm'e girmiştir. 1221 yılında, Harezm'in başkenti Ürgenç şehrini ele geçirerek; erkekleri kılıçtan geçirmiş, sanatçılar, çocuklar ve kadınlar, esir götürülmüş ve şehrin bentleri patlatılarak Ürgenç Amuderya'nın suları altına bırakılmıştır.⁴³ 1219-1221 yıllarında bütün Orta Asya Tatar-Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Harezm halkı Moğollar'a vergi ödemiş, egemenliği altında kalmıştır.⁴⁴ Harzemşahlar devleti 1231 yılında yıkılmıştır.⁴⁵

TATAR-MOĞOLLAR'IN TÜRKMEN TOPRAKLARINI İŞGALİ

12. asırda Tatar-Moğollar sosyal ve iktisadi bakımdan Asyanın en geri kalmış kabilelerindendi. Moğolların esas işi hayvancılık ve avcılık olmuştur. Halkın üst tabakası tesirli ve zengin aristokratlardan-nayonlardan oluşmaktaydı.⁴⁶

Cengiz Han'ın babası Yesugez Kıyat boyundan, annesi Alun Eneke ise Olkunt boyundandır. Bazı kaynaklara göre ise, Cengiz Han'ın soyu hakkında; *“Yafesin büyük oğullarının birinin hanımı ikiz doğurmuş ve birinin adı Moğol diğerrinin ki ise Tatar”* denilmiştir. Cengiz Han'ın soy kütüğüne bakacak olursak; babası Yesuka Bahadır, babası Birtan Bahadır, babası Kabil han, babası Tümen han, babası Baysungur han, babası Kaydu han, babası Buka han, babası Yüzüncer han, babası Alankuva Yafes'in nesilindendir. Moğol kelimesinin nerden türediği tartışılmaktadır. Cengiz Han İmparatorluğunun devlet dili Uygurca olmuştur.⁴⁷

Cengiz Han'ın ülkesine Tataristan, halkına da *“tatar”* denilmiştir. Tataristan, Çin'in batısını ve şimdiki Moğolistan'ı kapsıyordu. İlk adı Timuçin olan Cengiz Han'a bu isim sonradan verilmiştir. Cengiz Han'ın boyuna ad olarak verilen

⁴³ Atagarriyev, a.g.e., 1989, s.54-55.

⁴⁴ Karpov, a.g.e., 1940, s.3-8.

⁴⁵ Türkmenbaşy, a.g.e., 2001, s.227.

⁴⁶ Roslyakov, Masson, Annanurov, a.g.e., s.316.

⁴⁷ Oguznama, **Gazan Şehrinde Saklanmakta Olan Model**, Aşgabat, 2001, s.170-171.

“moğol” kelimesi “koşucular” anlamına gelir. “Bingollar”a, herşeye gücü yeten ve ulaşabilen anlamında “eli yeten” de denir. Cengiz Han zamanında yaşayan, Sultan Celaleddin’in kâtibi olan Nesevi’nin Tatarlar hakkındaki görüşü ise şöyledir: “*Hanların içerisinde ‘Duşu’ adlı bir han olup, Cengiz Han’ın halasının kocasıymış. O Han’ın soyunun adı ise ‘temirçi -çöl insanı’dır. Bunlar yazın çölde kışın ise Argun denilen yerde yaşıyordu. Bu soy tüm Türki soyların içerisinde avareliği ve asiliği ile tanınıyordu*”.⁴⁸

Moğol ismini Oğuz Han, dayısının soyundan gelenlere takmıştır. “*Eğer siz Allah’ın birliğini tasdik ederseniz Türkmen topraklarından yer vereceğim*” demesine rağmen bu kavimler Allah’ın birliğini kabul etmeyerek yaylada açlık ve fakirlikle halkına zorluk çektirmiştir. Türkiler arasında, “*Moğollar; Gurhan, Körhan ve Orhanın neslindendir*” diye bilinir.⁴⁹

Moğol hükümdarı Cengiz Han 13. asır başlarında kuzey Çin’den başlayarak, Moğol-Tatar kavimlerinden oluşan muazzam bir orduyla Orta Asya’ya yönelmiştir. Harezm devletinin şehirleri; Ürgenç, Merv ve diğerleri bu ordunun hücumu altında kalmıştır. 1219-1221 yıllarında tüm Orta Asya’yı Moğol-Tatarlar işgal etmiştir. Orta Asya halkları 100 yıldan fazla Moğollar’a ağır vergi ödemekle birlikte, onların yönetimi altında kalmıştır.

Orta Asya’nın medeni yerlerinden Siriderya’nın alt kenarları ve Harezm’in kuzey bölgesi Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuçi’nin kavminin egemenliği altına girmiştir.⁵⁰ Moğolların saldırılarından dolayı yerli halklar kıtlık ve açlıkla boğuşmuştur. Moğollar ülkedeki uzman kapçıları (yemek, vazo v.s kapları yapanlar), bakırcıları, demir ustalarını, dokumacıları esir ederek ve uzak diyarlara göndererek kendileri için çalıştırmıştır.⁵¹

Moğollar’ın ilk darbesinden sonra Buhara şehri feci şekilde yağmalanarak yıkılmıştır. Moğollar, Buhara şehrini yaktıktan sonra, Semerkant şehrini de yakmışlardır. Moğolların seri galibiyeti Harezm sultanı Muhammed’i endişlendirmiştir. Moğollar, Harezm’i işgal ettikten sonra, güney Türkmenistan topraklarını da yağmalamıştır.⁵² 1221 yılında Moğol istilacıları tarafından Ürgenç Amuderya’nın suyuna boğulduğunda pek çok bina ve ev viran olmuştur.

⁴⁸ Nesevi M., *Sultan Celaleddin Mengburunun Hayatı*, Aşgabat “Ruh”, 2001, s. 12.

⁴⁹ Raşideddin F., *Oguznama*, 1.kitap, 1991, s. 20-29.

⁵⁰ Karpov, a.g.e., 1940, s.8.

⁵¹ İlyasow A., *Türkmenistanın Taryhyndan Öçerkler*, Aşgabat: Türkmenistan Neşiryaty, 1974, s.11.

⁵² Atagariyev Y., *Geçmişde Neler Görünür*, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryaty, 1971, s.36.

Tarım yerlerinin su altında kalmasıyla yurttaki iktisadi kriz başlamıştır. Bu vahşette ölenlerin sayısı Reşiddedin'e göre 1 milyon 200 bine ulaşmıştır.⁵³

1221 yılında 7 günlük taaruzdan sonra Merv teslim olmuştur. Moğollar 60 bin atlı, çok sayıda koyun sürüleri ve çeşitli ganimetler ele geçirmiştir.⁵⁴ 1221 yılında Cengiz Han'ın vahşetlerine uğrayan Horosan'ın meşhur kalabalık nüfuslu ve güzel başkenti Merv yerle bir edildiğinde, Merv'in bütün binalarının içinde yıkılmamış tek bina olarak sadece Sultan Sencer'in türbesi ayakta kalarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁵⁵ Özel kale ve sur yıkıcı aletleri olan Tatar-Moğollar Merv şehrini yıkmada bu aletlerin gücünden faydalanmıştır.⁵⁶ Sanatçıları, çocukları ve kadınları esir götürmüşler, kalan halkı ise öldürmüşlerdir. Yerli halkın mimari sanatı yerle bir edilmiştir. Moğollar 1221 yılında, Orta Asya'yı tamamen işgal ettikten sonra, Afganistan'ın kuzey-doğusuna ilerleyerek Orta Asya ve Afganistan'ı ele geçirmiştir. Cengiz Han ülkeyi oldukça viran ederek şehirleri, köyleri, arkeolojik ve sanat anıtlarını yıkmıştır. Yurtta büyük ekonomik krize sebebiyet vermiştir.

Moğallar, kadim Merv'in zengin kütüphanelerini de yakmıştır. Sulama aletlerini, yeraltı kuyuları (kârizleri), çıkırları (ağaçtan yapılmış su akıtan alet) kullanılamaz hale getirmiştir. Sanatçı ve mimarları da beraberinde götürmeleri sonucu yerli halkın ekonomisi, medeniyeti ve sanatının gelişmesine büyük zarar vermiştir. Arap seyyahı İbn'al-Asrin'e göre; Moğollar erkekleri, kadınları ve çocukları acımasızca ezmişler, halkın ve devletin tüm zenginliklerini yok etmişler, daha sonra Ceyhun nehrinin bendini (yani barajını) açmışlar, Ürgenci suya boğmuşlardı.⁵⁷

1224 yılında, Cengiz Han işgal ettiği yerleri oğulları arasında paylaştırmıştır. Ürgenç şehri Moğol devletine ait Altınordu'nun egemenliğinde kalmıştır.⁵⁸ 1256 yılından 1335 yılına kadar Türkmen toprakları, Moğolların hâkimiyetinde kalmıştır. Moğollar yerli halka ağır vergiler ödetmiştir. Bu dönemde, ekonomik hayat uzun süre durgunluk göstermiştir. Şehirlerin hayat standardının ve ticaretin düşüşü, Moğollar tarafından perişan edilen güney Türkmen topraklarında daha da

⁵³ Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.141.

⁵⁴ Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.143.

⁵⁵ Ahmedov A., **Köne Dövrün Sesi**, Aşgabat: Magarif, 1993, s.36.

⁵⁶ Ahmedov, a.g.e., s.44.

⁵⁷ Atagarıyev, a.g.e., 1971, s.38-40.

⁵⁸ Atagarıyev, a.g.e., s.38-40.

belirgin olarak yaşanmıştır.⁵⁹ Moğolların yıkıcı yürüyüşleri Türkmenlerin toplumsal yapısını ve toprak mülkiyetini derinden değiştiremese de; üretim güçlerine çok zarar vererek, iktisadi ve sosyal yaşamı inanılmaz derecede geriletmiştir.

Moğol yürüyüşü sırasında şehirlerin ve yerleşik tarım kabilelerinin topluca imha edilmesi ve Türkmen topraklarına çok sayıda Moğol ve Çarvaların göç etmesi iktisadi hayatta hayvancılığın etkisini arttırmıştır. Kuzey Türkmen toprakları ve Murgap arazisinin gelişmiş sulama sistemleri bozulmuştur. Tüccarların Moğollar tarafından devamlı saldırıya uğraması sonucunda eski ipek yolunun önemi azalmıştır.⁶⁰ Moğol saldırısında Amuderya'nın suyu kenarlarından taşarak batıya karşı akmış, sulama yerlerini tahrip etmiştir. Bu olaydan sonra burada, tatlı sulu büyük bir göl ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Sarıkamış kenarında toplanan Türkmenler ve diğer çeşitli kabilelerden mülteciler, çok sayıda sulama aletleri geliştirmiştir. Bunların yardımıyla 50 bin hektar toprak sulanmıştır.⁶¹

Tecrübeli ve güçlü ordularıyla Horosan'ın şehirlerini istila eden Tulya Abiverte (Cengiz hanın küçük oğlu) Serahs ve diğer şehirlere giden yollarda kendilerine boyun eğen ve bu bölgelerde yerleşen halktan vergi toplamıştır. 400'ü sanatkâr ile birlikte esir edilen oğlan ve kızların bir kısmı dışında, kadınlar ve çocuklarla birlikte Merv'in bütün halkını kendi aralarında bölüştürerek kılıçtan geçirmişlerdir.⁶²

1220-21 yıllarında Orta Asya'yı Tatar-Moğollar'ın ele geçirmesi, Asya ve doğu Avrupa tarihinde değişiklik meydana getirmiş, pek çok ülke uzun süre kendilerini toparlayamamıştır. Türkmenistan topraklarında yaşayan halk azimle savaşıp azimle direnmiştir. Moğolların karşısına önce Sırıderya boyundaki Türkmen kabileleri çıkmış, fakat mağlup olmuşlardır. Ancak, Merv saldırılara karşı büyük direniş göstermiştir. Merv, Moğollara karşı direnişin merkezi olmuştur. Fakat sulama sistemlerinin bozulmasından dolayı 1223 yılında tamamen yıkılmıştır. Sonuç olarak, 1229 yılında Moğollar, Celaledin'i tamamen yenmiştir.⁶³

⁵⁹ Roslyakov, **a.g.e.**, 1989, s.25-26.

⁶⁰ Yazliyeve, İbragimov, Nuriyev, **a.g.e.**, s. 146.

⁶¹ Roslyakov, **a.g.e.**, 1962, s.23.

⁶² Rahimov, Veliyev, Goyunliyev, **a.g.e.**, s. 91.

⁶³ Roslyakov, **a.g.e.**, 1956, s.95-99.

Moğolların Orta Asya'da 1,5 asırlık hüküm sürmeleri Harezm, Maverünnehr ve Horosan halklarına bitmez tükenmez zulüm olmuştur. Moğol saldırıları nedeniyle Celayıl, Barsa adlı kabileler yedisuyun üzerinden Maverünnehr'e göçtüler ve İslam dinine girdiler. Ancak, Moğolların şehirleri, kaleleri, pazarları, sulama aletlerini, kervensarayları, mescitleri, medreseleri köprüleri yakıp yıkması üretimi, ticareti, medeniyeti fazlaca gerilettiler. Türkmen kabileleri özellikle hayvancılıkla uğraştıkları için çöllere ve ulaşılması zor yerlere çekilmek zorunda kalmıştır.

14. asırda Moğolların istilasından sonra, Türkmenistan toprakları azda olsa yeniden yapılandırma çabalarıyla inşa edilmeye çalışılsa da, uzun vadede istenilen gelişme gösterilememiştir. Bugün kalelerin etrafında orta asırdan kalmış çok sayıda sulama aletleri, farklı tarım bölgeleri ve kalıntıları bulunmaktadır.⁶⁴ 13. asır başlarına kadar Merv'de güzel konutlar bina edilmiştir. Doğunun en medeni ve gelişmiş iki şehri olan Merv ve Ürgenç tarım için gerekli sulama ve hidrolik aletlerini Murgap'tan temin ederek refah içinde yaşarken, Moğol saldırısı yüzünden halk topluca köylerini bırakıp çöllere kaçmıştır. Harezm'de de halkın sayısı azalmış, tarım üretimi düşmüş, medreseler ve köşkler harabe olmuştur.⁶⁵

Moğol istilasıyla gelişmiş şehirlerin çoğunun yağmalanması özellikle yurdun ayakta durması için gerekli olan tarım için yararlı sulama aletlerini yok etmiş olsa bile⁶⁶, çalışkanlıklarıyla tanınan Ürgenç halkı Moğol-Tatarların neden olduğu yıkımları 100 yıl geçmeden düzeltmiştir. Altınordu'nun boyunduruğu altında, Kutluğ Timurun hanımı Törebek zamanında şehirde çok sayıda bina inşaa edilmiştir. Cengiz Han'ın oğulları Ürgenç'i ele geçirdikten sonra, şehir Altınordu'ya bağlı olsa da, 100 yıl olmadan yeniden inşaa edilmiştir.⁶⁷

HİVA, BUHARA VE İRAN İDARESİNDE TÜRKMENLER

16. asır başında Moğol-Tatarların yerini Hiva, Buhara Hanlıkları ve İran almıştır.⁶⁸ Bu dönemler, genelde Ruslar'ın bölgeye gelmesine kadar, Türkmenlerin, Hiva ve İran'la mücadeleleriyle geçmiştir.

17. ve 18. asır Türkmenlerin yanı sıra, Asya'daki diğer Türki boylarının da zorluk çektiği bir asırdır. Bu dönemde, Asya topraklarında yaşayan Türki

⁶⁴ Atagarriyev, a.g.e., 1989, s.14.

⁶⁵ Annanepesov, a.g.e., 1995, s.95.

⁶⁶ Rahimov N., *Türkmenistanın Tarihi*, Aşgabat, 1993, s.32.

⁶⁷ Halimov, a.g.e., s.34.

⁶⁸ Roslyakov, a.g.e., 1956, s.115.

halkların hemen hepsinin tabi olduğu büyük bir devlet yoktur. Bunun yerine, Hiva, Buhara, Hokand gibi hanlıklar varlığını sürdürmüştür. Merkezi bir idarenin olmaması, beylerin, hanların başlarına buyruk hareket etmelerine, komşuları üzerinde hâkimiyet kurmak için her türlü çapulculuk ve baskınlara girişmelerine zemin hazırlamıştır. Sürüp giden bu durum, tüm Türki boyları rahatsız etmiş, sürekli olarak kendi aralarında savaşa kadar varan mücadelelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁶⁹

18. asırda Türkmenleri yıpratın hususlardan biri de, sosyal ve iktisadi istikrarsızlıktır. Türkmenler kendi idarecilerinden bile kötü muamele görmüştür. İdareciler halkı emniyete kavuşturmak yerine, aksi yönde icraatta bulunmuşlardır. Türmen düşünürü Mahtumkulu, yaşadığı dönemde Göklen hanının zulmünden bahsederek, “*sahte din adamları ve rüşvetçi kadıların varlığıyla, Türkmenlerin manevi inancının sarsıldığını, adalete olan güvenlerinin zedelendiğini*” söylemiştir.⁷⁰

Mangışlak bölgesinde yaşayan Türkmen boylarının en büyüğü olan Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri 1700 yıllarına kadar Moğol asıllı Kalmuklar’ın hucumuna uğrayınca Tuğrul ve Çağrı kardeşler bu saldırılardan korunmak için Köpetdağ bölgesine çekilmiştir. Bu bölgede Yomud, İmrallı ve diğer Türkmen boylarıyla birlikte yaşamaları sonucunda, Hiva ve İran’ın dikkatini çekecek kadar kuvvetlenmişlerdir.⁷¹

18. asrın başında iç savaşlar ve feodal ayaklanmalarla parçalanın tüm Orta Asya ve İran iktisadi ve siyasi krizler yaşamıştır. Ticaretin gerilemesi, İran ve Orta Asya’nın iktisadi durumunu olumsuz etkilemiştir. Denizyolu üzerinden ticaretin gelişmesi ile ticaret yolları değişmiştir. Kervan ticaretinde gerilme meydana gelmiştir. 1723 yılında, I.Petro’nun elçisi Buharalı Beneveni bu durumu şöyle anlatmıştır: “*Geçen sene Meşhed’den Buhara’ya ne kadar kervan gittiyse, Türkmen olsun, Afgan olsun hepsini soydular. Her yerde yollar kullanılmaz hale geldi. Sadece Belh yolu kısmen kullanılıyordu. Dolayısıyla, ticaret geriledi. Dört yıldır kervanlar Hind ülkelerine, Elahor’a gidemiyorlar. Kabil’e de gitmiyorlar. Çünkü Özbekler dağlarda güçlenmişler ve kendi aralarında sürekli mücadele içindeler*”.⁷²

⁶⁹ Biray H., **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı-1398, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s.1.

⁷⁰ Biray, **a.g.e.**, s.3.

⁷¹ Saray M., **Türkmen Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.15.

⁷² Bakasova R., **XVIII Asırda Türkmenistandaki İktisadi Pikirlerin Taryhından**, TSSR Yıllımlar Akademiyasy, Aşgabat, 1961, s.11.

Bölgenin geri kalmış olması ve dünyanın yeni ticaret yollarından uzakta bulunmasından dolayı, feodal toplumun yıkılma süreci, Türkmen topraklarında yavaş ilerliyordu. Bu süreç, kuzeydeki sosyal ve iktisadi açıdan geri kalmış göçebe ve yarı göçebe Türkmen kabilelerinin güneye göçmeleri ve oradaki Türkmenlerle karışması sonucunu doğurmuştur.⁷³ Büyük göçlerin yaşandığı bu yüzyılda Türkmen boyları terkipleri açısından büyük değişikliklere uğramıştır. Önce büyük boyların giderek küçülmesi, yeni büyük boyların oluşması, daha önceki boyların yerine yeni boyların teşekkül etmesi o döneme has bir süreçtir. 17 asrın sonuna doğru Türkmenler Balkan yörelerinden Lebap topraklarına göç etmiştir. Bunların büyük bölümü Amuderya'nın sağ kıyılarında Narazım civarında yerleşirken, 18-19. asırda Amuderya'nın orta akıntılarında Bayatlar, Çendirler, Hıdırililer, Agarlılar, İğdirler, Çovdurlar, Sayatlılar, Halaçlılar, Garlıklar ve diğerleri yerleşmiştir.⁷⁴

18. asrın birinci yarısında Gürgen ve Etrek (Göklenler, Nohurlar ve Eymurlar) yakasında, Köpetdağ eteği bölgesinde (Emreli, Alili, Karataşlı vb.) ve Merv vahasında yaşayan Türkmen kabileleri Safevi İran'ın Horasan ve Gürgen eyaletlerine dâhildi. Harezm vahasında, Hazar denizinin doğu yakasında çöllük ve dağlık bölgede yaşayan Türkmen kabileleri (Tekeler, Yomutlar, kısmen Çovdurlar ve Salırlar) Hiva'nın iktidarı altındaydı.⁷⁵ Amuderya yakasında Carcov'dan Kerki'ye kadar olan bölgede yaşayan Ersari Türkmenleri ve diğer birçok küçük Türkmen kabileleri (Sakarlar, Bayatlar, Olamlar, Arabacılar) Buhara'nın iktidarı altındaydı. Fakat Türkmen kabilelerinin üzerindeki bu egemenlik hiçbir zaman kalıcı olmamıştır. Türkmenler sürekli tepki göstermişlerdir. Mangışlak ve Üsyurt'ta yaşayan Türkmenler (Çovdur ve Salırlar) bu feodal beylere daha az bağlıydı. Türkmenler geniş ve iklim şartları farklı olan topraklarda yaşıyordu. Dolayısıyla, çok çeşitli iktisadi alanlarda faaliyet göstermekteydiler. Hazar yakasındaki stepler, Üsyurt ve Mangışlak kurak ve tarıma elverişsizdi. Buradaki

⁷³ Bakasova, a.g.e., s.12.

⁷⁴ Yazlıyev Ç., **Türkmenistan Tarihi**, Aşgabat, İlham, 1994, s.5.

⁷⁵ "18. asrın başlarında Hiva topraklarında Türkmen kabilelerinden Teke, Yomut, Çavdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Devencil ve diğer kabileler yaşamışlar. Hiva'daki Türkmenlerinin yaşam durumu çok karmaşık ve zor şartlar altında olmuştur. Hiva topraklarında yaşayan 200 bine yakın Türkmen uzun süre hayvancılık ve tarımla geçinmiştir. Abulgazi han zamanında (1643-1663), Türkmen kabilelerinin bir kısmı Tecen ve Merv'e göç etmeyi düşünmüşler, fakat hanın güç kullanmasıyla geriye dönmüşlerdir. Nadirşah'ın Hiva hanlığını ele geçirdiği 1740 senesinde, boyun eğmek istemeyen çok sayıdaki Türkmen kabilesi, Balkan, Mankışlak, Üsyurd'a göçmüştür", Turkmenistan Ylymlar Akademiyasy Ş.Batirov Taryh Instituty, **Türkmen Halkının Kökeni, Yayılması ve Tarihindeki Meseleler**, Ruh, Aşgabat, 1993, s.91-92.

Türkmenler hayvancılıkla uğraşıyordu. Göçebe hayvan yetiştiricileri koyun, keçi, deve, at gibi hayvanları yetiştiriyordu. Hayvancılıkla uğraşılan bölgelerde, sürülerin, kuyuların ve otlakların feodal mülkiyeti, ata erkil düşünceyle feodal ilişkilerin temelini oluşturmaktaydı.⁷⁶

Hayvancılığın yanı sıra tarım Türkmenlerin hayatında önemli rol oynuyordu. Olumsuz hava şartlarına rağmen, Hazar yakasındaki Türkmenler bile en ufak imkânları (yağış, dağ pınarı, eriyen kar suyu) kullanarak tarımla uğraşmaya çalışmışlardı. 1726 yılında, Hazar kenarında araştırma yapan Rus seyyahı Soymonov çalışmalarında, Türkmenlerin buğday, pirinç ve hatta pamuk yetiştirdiklerini yazmıştır. Nadir Şah'ın talimatı üzerine Hazar denizinin doğu yakasında araştırma yapan İngiliz kaptanı Vudruf, Türkmenlerin üzüm, kavun, salatalık, havuç, soğan vb. sebze ürünlerini yetiştirdiklerini belirtmiştir. Avcılıkla, balıkçılıkla veya pınarlardan veya suni olarak toplanan kar sularından sulanan bodur arsaları işleyerek geçimini sağlamak zorunda olan halk yerleşik olmaya çalışıyordu. Amuderya, Etrek ve Gürgen vadileri, Harezm'in bir kısmı, Murgap vahası ve Köpetdağ eteği bölgesi tarıma elverişliydi. Buralarda halk özellikle göçebe veya mera hayvancılığı ile aynı zamanda tarımla uğraşıyordu. Türkmenler buğday vs. bitkileri ekiyor, bahçe, üzüm bağı ve diğer sebze ürünlerini yetiştiriyorlardı. Tarlaların sulanması için bent, kanal, nehir olmayan yerlerde ise yeraltı kanalları (karizleri) kuruyorlardı. Sulama hatlarının düzgün tutulması, yeni kanalların ve karizlerin kurulması çok yorucu çalışma istiyordu.⁷⁷

Ev zanaatı Türkmenistan'da çok yaygın olmasına rağmen, en başarılı zanaatçılar da tarımdan tamamen kopmamışlardı. Zanaat önemli ölçüde tarım hammaddesinin işlenmesi ile ilgiliydi (keçe, pamuk, yün ve ipek kumaş yapımı, halı dokunması). Türkmenler arasında kuyumcular, tarım aletlerini ve çömlek yapımı ile uğraşan zanaatçılar bulunuyordu. Fakat zanaat aletleri yeterli olmadığından İran'ın yakındaki eyaletlerden, Hiva ve Rusya'dan getiriliyordu⁷⁸. Türkmenler bütün komşu halklar ile mal, hayvan derisi ve diğer mamül ticaretini yapıyor olsalar da, İran'daki Göklenler, Afgan hanlığındaki Türkmenler, Hivadaki Yomutlar, Buhara Türkmenleri diğer Türkmenlere göre ticaretle daha çok uğraşıyorlar, tüm Asya'da ve Rusya'nın birçok yerlerinde bilinen Türkmen atlarını mal ile değiştirmek için oralara götürüyorlardı. Abdallar da karayolu üzerinden Hiva, denizyolu ile Mangışlak limandan

⁷⁶ Bakasova, a.g.e., s.13.

⁷⁷ Bakasowa, a.g.e., s.14

⁷⁸ Bakasowa, a.g.e., s.15.

faydalanarak Rusya ile ticaret yapıyordu.⁷⁹ Kerki, Termez, Carcov ve Buhara arasında buğday ticareti yapılıyordu.⁸⁰ Buğdaylar develer ile karadan, kayıkla da Amuderya'dan taşınıyordu. Buhara'da üstü açık veyahut kapalı 50'ye yakın pazar yeri bulunuyordu. Bu nedenle, Buhara Orta Asya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştu. Ancka, esas önemi Buhara'nın transit ticaret yolu üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktaydı.⁸¹

Resim 5: Türkmen atı

17. ve 18. asırda meydana gelen acımasız feodal savaşlar Orta Asya ile Rusya arasındaki ticari ilişkileri çok zorlaştırmıştı. 18.asırda ticaret yolunun önemli kısmı Mangışlak ve Üsyurt, yani Türkmen steplerinden geçiyordu. Bu yol, Rusya'dan Orta Asya'ya giden ticaret yolları arasında daha emniyetli yol sayılıyordu. 18. asırda Türkmenlerin Rusya ile ticari ilişkilerini güçlendirmesi Rus Çarı I.Petro'nun Orta Asya'ya seferler düzenlenmesine sebep oldu.⁸² Türkmenler Astrahan'a, Volga'yı takriben yukarıya doğru nehir yoluyla, kervan yoluyla Orenburg'a ticarete gidiyorlardı. Bir kısım Türkmen tüccarları 17. asırda Astrahan, Kuzey Kafkas ve Stavropol'a taşınmışlardı.⁸³

İran ve Orta Asya hanlıklarının dağılık durumu, İran'da bulunan Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Şah'ın İran'ın başına geçmesine ve Safevi imparatorluğunun yıkıntısından büyük devlet kurmasına; Hiva, Buhara ve diğer

⁷⁹ Rahimov H., Beliyev S., Goyunliyev B., Turkmenistanın Tarihi Boyunca Hrestomatiya, Aşgabat, Magarif, 1992, s.127.

⁸⁰ Logofet D.İ., Strana Bespraviya. Buharskoye Hanstvo i Yego Sovremennoye Sostoyaniye, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno učebnih zavedeniy, 1909, s.86.

⁸¹ Krestovskiy V.V. ve Suvorina A.S., V gostyah u Emira Buharskogo, Sankt Peterburg: İzd. Tipografiya, 1887, s.298.

⁸² Bakasova, a.g.e., s.15.

⁸³ Niyazov, a.g.e., 1996, s.90.

ölkeleri işgal etmesine imkân sağlamıştır. 1730-40 yıllarında Türkmenler Nadir Şah'ın istilalarına maruz kalıyorlardı. Sert bir şekilde direnmelerine rağmen, Türkmen halkının birlikte hareket etmemesi onları zayıf düşürüyordu. Nadir Şah'ın saldırıları çok yıkıcıydı. Saldırıları sırasında vahalar harap ediliyor, sulama tesisleri yıkılıyor, iktisadi ve sosyal hayatı tamamen alt üst ediyordu. Nadir Şah'ın askerlerinin takibi sonucu birçok Türkmen kabileleri çölün içlerine, Hazar denizi yakalarına ve Mangışlak'a sığınıyorlardı. Ancak, Nadir Şah, Türkmenleri tamamen kendine tabi edememişti. Ona tabi olan kabileler sürekli tepki gösteriyorlardı. Nadir Şah'ın bu kanlı işgali ve Türkmenlere verdiği ağır kayıp Mahdumkulu'nun şiirlerine konu olmuştur. Mahdumkulu şiirlerinde ülkesinin nasıl talan edildiğini ve insanların nasıl katledildiğini acı bir şekilde dile getirmiştir. 18. asrın ortalarında Nadir Şah'ın imparatorluğu çok sayıda isyanlarla ateş içinde geçmiştir. İstilacının ölümü (1747) ile imparatorluk da yıkılmıştır. Dolayısıyla İran'da çok sayıda taht adayları arasında şiddetli çatışmalar başladı. İran'daki valiler kendi başlarına hükümdarlıklara dönüştüler. Horasan, birbirine düşman olan küçük feodal yönetimlere ayrıldı. İran'a tabi olan Ermeniler, Gürcüler vb. milletler İran'ın zayıflığını fırsat kollayarak, arka-arkaya özgürlüğüne kavuştular. İran'ın kuvvetten düşmesiyle kuzey bölgesinde tarımla uğraşan Türkmenler ve Nadir Şah'ın saldırıları nedeniyle çölün içine çekilen kabilelerde de yararlandılar. Türkmen kabilelerinin bir kısmı güney Türkmenistan'a, Harezmi'ye göç etmeye başladılar.⁸⁴

18. asrın başında Balhan'a giden Teke Türkmenleri zor şartlar altında kaldılar. Onların bir kısmı önce Amuderya vadisine yerleştiler, oradan da Merv vahisine taşınmaya başladılar. Buhara ile Afganistan arasında devam eden Merv ve Belh için yapılan çatışmalardan faydalanarak Tekeler Merv vahasında daha geniş bir şekilde yayılmaya başladılar. Buhara emirinin müttelikleri olarak Tekeler 18. asrın sonuna doğru vahanın verimli topraklarına yerleştiler. Bu vahalar 19. asrın başında Buhara valisine bağlıydı. Tekeler haricinde buraya, Amuderya bölgesine Sarıklar da geldiler. Türkmenlerin Salır kabilesi ise Yolöten ve Serahs'e göçmek zorunda kaldılar. Tekelerin diğer kısmı Köpetdağ eteği bölgesine doğru hareket ettiler. Ahal ve Etreğin bereketli toprakları eski yerleşik Türkmen kabilelerinin ve Avşarların elindeydi. Burada devam eden feodal dağınıklık, sınıflar arası şiddetli çatışmalar, Tekelerin Etrek ve Ahal'daki toprakları ele geçirmelerini kolaylaştırdı. Eski nüfus yerinden edilerek dağlara çekilmek zorunda kaldı veya Tekelerle karışık yaşamaya başladılar. Onlar arazi

⁸⁴ Bakasova, a.g.e., s.15.

ve suyun bir kısmını da vermeye mecbur edildiler. Tekelerin buraya yerleşmesi sonucu toprak-su kullanımı şekilleri oluştu: sanaşık⁸⁵ (ortak) ve mülk⁸⁶ (özel). Köpetdağ eteği bölgesinde toprak kullanımının mülk şekli uygulanıyordu. Mülklerin büyük ve küçük çeşitleri vardı. Toprak kullanımının sanaşık şekli Merv vahisinde yaygınlaştı. Tireleri güçleri birleştirip Murgap nehrini denetimde tutmak, sulama ağını yönetmek ve yenisini tesis etmek kolaydı. Ayrıca, ortak su organizasyonu düşmana karşı savaş gücünün mobilizasyonunu kolaylaştırdı. Tekeler Merv'e geldikten sonra, Murgap vahasının yönetim hakkı için Hiva ve İran ile mücadele etmek zorunda kaldılar. 18. asrın sonuna doğru Teke zenginleri büyük tarlaların sahibi oldular. Bu durum, feodal ilişkilerin bundan böyle daha da gelişeceğinin işaretini veriyordu.

18. asrın ikinci yarısında Hiva'da arazi uğruna iç savaşlar başladı. Nadir Şah'ın saldırıları sebebiyle Hazar yakası steplerine çekilen Yomutların bir kısmı eski yerlerine, Hiva sınırlarına geri dönmeye başladılar. Burada tarla için çatışmalar çok şiddetliydi. Ancak 18. asrın sonuna doğru Türkmenler, askerlik yapmak şartıyla Hiva'dan tarla almaya başladılar.⁸⁷

Mahdumkulu; Nadir Şah'ın zulmünden kurtulan Türkmenlerin bu sefer de Afganistan'da emir olan Ahmet Dürdani'den, Buhara'da emir olan Muhammed Rahim'den rahat yüzü görmediklerini belirtir ve Türkmen kabileler arasında da uzun çarpışmaların yaşanmasının asayişsizlik sebeplerinden biri olarak sayar. Buna göre, 18. asır rahatsızlıklarından biri de siyasi, sosyal ve iktisadi bozukluklardır. Sosyal hayatta kurumlar yozlaşmış, görev yapamaz hale gelmiş, rüşvetçi idareciler Türkmenlerin manevi inancını sarsmıştır. İktisadi sahada ise, hayvancılıkla çiftçilik arasında henüz tam karar kılınmamıştır. Tam yerleşik hayata geçiş iktisadi alanda biraz canlılık getirmiş olmasına rağmen, maddi zenginliğin belli ellerde toplanarak adaletsizliği getirmesi ve ağır vergiler refahın büyümesini engellemiştir.⁸⁸

⁸⁵ “Türkmen köylerinde her tarım senesi öncesinde bir kez (Ağustos ayında), Ahalın bazı yerlerinde senede iki kez (ilkbahar ve kış ekiminin ön yanında) yere-suya hakkı olanların sayılımı geçirilmiş. Onların sayısına göre, halka yeri-suyu bir senelik veye altı aylık süreyle dağıtmışlar. Söylenen süre bittiğinde, her bir kişi eski yerini-suyunu kaybetmiştir. Yeni yıl bu olay yeniden tekrarlanmış. Bu kurala “sanaşık” (saymak) diye isimlendirilmiştir”. Yazlıyev, Türkmenistan Tarihi, s.178.

⁸⁶ “Mülk adı verilen arazi ve su mülkiyetinin özel olarak mülkiyette bulundurma, daha çok üretim gücünün kullanımına yararlı olmuştur ve sanaşık sistemini yavaş yavaş ortadan kaldırmıştır”.

⁸⁷ Bakasova, a.g.e., s.17.

⁸⁸ Biray, a.g.e., s.3.

Ataerkil-feodal sınıf, tarla ve suyu eline geçirip, en önemlisi de çiftçileri çalıştırarak, güçlenmeye, zenginleşmeye başladılar. Bu sınıfın iktisadi gücü onların cemiyette iktidarı ele geçirmelerini sağladı. Egemen sınıfının zenginleşmesi, halkın çoğunu oluşturan işçi sınıfın yoksullaştırılması, baskı ve sömürmenin artırılması sonucunda gerçekleşmiştir. Halk iki taraf, kendi üst tabakası ve yabancı esaretçiler tarafından zulme uğradıkları zaman, artık dayanacak güçleri kalmamıştı. Komşu feodal despotlar gibi, Türkmen egemen sınıfı da ülkenin birleştirilmesini düşünmüyordu. Feodal dağınıklık onların işine yarıyordu: iktisadi eşitsizlik, zulüm, sömürme sınıflar arasındaki tezatları şiddetlendirdi. Egemen sınıfın basiretsiz politikası, ülkenin iktisadi yönden geriliği, 18. asrın ikinci yarısında uygun fırsatların oluşmasına rağmen, Türkmen kabilelerinin birleşmesine engel oluşturunuyordu. Türkmen camiasının önde gelen temsilcileri, çalışan sınıfın çıkarlarını ilgilendiren, birleşme çağrısında bulundular. Halkı birleştirme ve özgür devlet kurulması ile ilgili fikirler, özellikle Mahtumkulu tarafından güçlü bir şekilde seslendirilmiştir. Bu arada, 18. asrın sonunda güneydeki Türkmenlerin durumu daha da kötüleşti. Krizden kurtulan İran ve Buhara kuvvetlenerek, Türkmen topraklarına saldırıya başlamıştı.⁸⁹

18. asır başlarında Hiva Hanlığı'nın topraklarında pek çok Türkmen kabilesi; Teke, Yomut, Çavdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Deveci ve diğer kabileler yaşamıştır.⁹⁰ Hiva Hanlığı'nda yaşayan Türkmenler, daha çok bugünkü Daşoğuz bölgesindeki Türkmenlerdir.⁹¹

Mangışlak bölgesinin istila yolunda olmaması sebebiyle burada yaşayan Salur boyundan gelen Teke Türkmenleri Kopetdağ (bugünkü Aşgabat civarı) bölgesine çekilerek orada Yomud ve İmrâli Türkmenleriyle birlikte daha da kuvvetlendiler. Bu durum Hiva Hanlığı ile İran'ın dikkatinden kaçmamış ve bu iki gücün devamlı surette saldırılarına sebep olmuştur.⁹²

Türkmenlerin Hiva'ya karşı savaşları Muhammed Emin han döneminde kızışmıştır. Emin hanın Türkmen topraklarının güneyine doğru gerçekleştirdiği saldırılarda; tarım alanları, köyler, hayvanlar zarara uğramıştır. Bu durum halk arasında açlığa yol açınca Türkmenlerin nefretini çelbetmişlerdir. 1855 yılında Serahs civarında, Hiva ordularının mağlup edilmesi güney Türkmenistan'ı Hiva

⁸⁹ Bakasova, a.g.e., s.18.

⁹⁰ Türkmenistan Ylymlar Akademiyasy Ş.Batirov Adındaki Taryh İnstituty, a.g.e., 1993, s.91.

⁹¹ Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy, Taryh Arheologiya we Etnografiya İnstituty, **Türkmenistan SSRniň Tarihi**, Aşgabat: Türkmenistan Ylymlar Akademiyasynyň Neşirýaty, 1960, s.201.

⁹² Saray, M., **Türkmen Tarihi**, İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993, s.15.

egemenliğinden kurtarmıştır. Amuderya ile Hazar denizinin arasındaki geniş topraklarda, Türkmenlerin yaşamı dağınık parçalar halinde olmuş, derli toplu bir devlet kuramamışlardır. Amuderya kıyılarındaki Türkmenlerin bir kısmı Buhara Emirliği'ne, öbür kısmı ise Hiva Hanlığı'na bağımlı olmuştur.⁹³

Çarlık Rusya, 1865 yılında Taşkent, 1868 yılında Semerkant ile Buhara'yı ele geçerek, 1873 de Hiva'ya girmiştir.⁹⁴ Hiva Hanlığı'nın topraklarında 200 bine yakın Türkmen yaşamış, uzun süre hayvancılık ve tarımla uğraşmıştır. 19. asır sonlarında ve 20. asır başında, Hiva Türkmenleri iktisadi kalkınma yönünden Zakaspi (Hazar) bölgesi ve Buhara Emirliği idaresi altındaki Türkmenlerden geri kalmış durumdaydılar. Buhara ile Zakaspi arasında demir yolu olması ve Amuderya'daki gemi taşımacılığı Buhara, Hiva ve Zakaspi Türkmenlerinin iktisadi durumlarını güçlendirmiştir.⁹⁵

Hiva Hanlığı'nın Türkmen bölgelerinde 1908-1911 yıllarında gelişme olmuş, pamuk ve çırçır işleme gelişmiştir. Daha sonra Türkmenler arasından Zakaspi ve İran ile ticaret yapan tacirler çıkmıştır.⁹⁶ Hiva Hanlığı'nın Türkmen bölgesinde sulak yerler bulunmasına rağmen, ağır şartlarda aldığı vergiler halk arasında hoşnutsuzluk meydana getirmiştir.⁹⁷

Buhara tarihi dört döneme ayrılır: Birinci dönem, Buhara Emirliğinin kuruluşundan Arap egemenliğine kadar; ikinci dönem, Arap egemenliğinden Buhara'nın Timur tarafından yıkılışına kadar; üçüncü dönem, 1868 yılından Rus Çarlığının yıkılışına kadar devam eden ve son olarak, Rus Çarlığı idaresinde geçirdiği dönem.⁹⁸

Arap tarihçilere göre; Buhara ve değerli toprakları, iç şehir yedi kapılı duvar ile çevrilidir. Şehrin dışı bol su kanalları ile çevrili, binaların güzelliği ve doğal ihtişamı birbiriyle yarışıyordu. İlk Arap gezginleri, bahçeleri büyük olmayan, ama tatlı ürünlerin bulunduğunu yazıp övgüyle bahsetmiştir. Alım Buhara (Buhara eriği) bin yıldır ünlüdür ve günümüzde tüm Asya'da bütün türleriyle revaçtadır.⁹⁹ Son asırlarda kendine has özel yaşamı olan Buhara Hanlığı, bu durumunu yıllarca sürdürmüştür.

⁹³ Roslyakov, **a.g.e.**, 1989, s.47.

⁹⁴ Ilyasow, **a.g.e.**, 1974, s.16.

⁹⁵ Roslyakov, **a.g.e.**, 1989, s.59.

⁹⁶ Garryyew, **a.g.e.**, 1957, s.137.

⁹⁷ Türkmenistan SSR Yılymlar Akademiyasy, Taryh Arheologiya we Etnografiya Instituty, 1960, s.204.

⁹⁸ Vamberi G., **Buharskoye Hanstvo**, 2.tom, Sankt Peterburg: Bez İzdatelstva, 1873, s.1.

⁹⁹ Vamberi, **a.g.e.**, s.5.

Pek çok araştırma, Buhara civar dağlarında büyük altın, gümüş, demir, kükürt, taş kömürü, mermer, petrol, yakut ve diğer değerli taş rezervlerinin bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan altın, gümüş ve demir gibi yeraltı kaynakları o dönemde küçük işletmeler tarafından çıkarılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁰ Buhara Hanlığı uzun zaman boyunca bütün müslüman dünyasının merkezi olmuştur. Arap uygarlığının neticelerini tevarüs etmiş ve halkın eğitimine önem vermiştir.¹⁰¹

Buhara Hanlığı, bağımsız devlet olarak vergi koyma ve halktan vergi toplama alanında kendi sistemini kurmuştu.¹⁰² Vatandaşlık hakkına sahip Buhara Türkmenlerinin büyük kısmı da vergilerini ödüyorlardı.¹⁰³ Hanlıkta ticari işler için kredi veren kurumlar yerine tefecilik işini yapan kişiler vardı.¹⁰⁴ Bugünkü Türkmenistan-Özbekistan sınırında yerleşik Kerki, Termez, Çarcov ve Buhara arasında buğday ticareti yapılıyordu.¹⁰⁵ Buğday ticareti develer ile karadan, kayıkla da Amuderya'dan yapılıyordu. Buhara'da üstü açık veya kapalı 50'ye yakın pazar yeri bulunuyordu. Buna göre, Buhara'nın Orta Asya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu belirtmek zor değildir. Ancak esas önemi, Buhara'nın transit ticaret yolu üzerinde olmasından kaynaklanmıştır.¹⁰⁶ Özel bir dokuma ile ünlü olan Buhara, bu dokumanın yapılışı için kalenin ve caminin arasında özel bir dikimhane inşa etmiştir.¹⁰⁷

Buhara Hanlığının düzenli bir ordusunun yokluğu devlet yönetiminin tam organize olamamasına ve Buhara'yı Rus ordusunun hızlı bir şekilde ele

¹⁰⁰ Logofet D.N., **Buharskoye Hanstvo pod Russkim Protektorami**, 1.tom, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno učebnih zavedeniy, 1911, s.263.

¹⁰¹ Logofet D.N., **Buharskoye Hanstvo pod Russkim Protektorami**, 2.tom, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno učebnih zavedeniy, 1911, s.1.

¹⁰² Logofet, **a.g.e.**, 2.Tom, 1911, s.32.

¹⁰³ Amantiyev O., **Političeskaya i Sozialno-Ekonomičeskaya Istoriya Turkmenistana v 18 veke**, Aşgabat: Aytoreferat-dissertazii na soiskaniye uçınoı stepeni doktora istoričeskih nauk, bez izdatelstva, 1991, s.26.

¹⁰⁴ Logofet, **a.g.e.**, 1.Tom, 1911, s.300.

¹⁰⁵ Logofet D.İ., **Strana Bespraviya. Buharskoye Hanstvo i Yego Sovremennoye Sostoyaniye**, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno učebnih zavedeniy, 1909, s.86.

¹⁰⁶ Krestovskiy V.V., Suvorina A.S., **V Gostyah u Emira Buharskogo**, Sankt Peterburg: İzd. Tipografiya, 1887, s.298.

¹⁰⁷ Bu özel dokuma hakkında Muhammet Narşahi şöyle yazmıştır: “Bu kumaştan eşyayı giymeyen çar, emir, reis, memur yok diye zannediyorum. Kumaşlar kırmızı, beyaz ve yeşil olarak yapılıyorlardı.” Abduraidov M.A., **Očerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve**, Taşkent: İzdatelstvo FAN Uzbekskoi SSR, 1966, s.235.

geçirmesine neden olmuştur. Emir Muzaffar Han 1868 yılında Buhara Hanlığının zayıfladığını hissederek, Rusya ile barış sağlamıştır. Emir Muzaffer han kendi topraklarının yarısını bırakmış, kalan topraklarda Semerkant mıntıkası kurulmuştur. Emir Muzafar Han kendisine sadece hanlığın kalan kısmı ile özgür bir yönetim hakkı istemiştir.¹⁰⁸ Yeni kurulan demiyolları, hanlıkları Rus Çarlığı ile sıkı ilişkiye itmiştir. Buhara'nın Rus demiryolu şebekesine bağlanması ve gümrük birliğine girmesi, demiryolu şebekesine göre halkın iskânı büyük ölçüde son dönemde Orta Asya hanlıklarının ve özellikle Buhara'nın şeklini değiştirmiştir.¹⁰⁹ Fon Kaufman ile Buhara Emiri Said Mazaffar Bogadur Han arasında imzalanan barış şartlarında şu madde hayli ilgi çekicidir: *"Bütün Rus tüccarlara Buhara'da ticarete ve bütün Buhara şehirlerine girme hakkı tanınmalıdır"*. Bu hakla Buhara topraklarında Rusya'ya serbest ticaret hakkı verilecektir. Emir, Buhara sınırlarının içerisinde bulunan Rus tüccarları, kervanları bütün her şeyleri ile koruma altına almaya mecburdur.¹¹⁰

18. ASIRDA TÜRKMENLER VE MAHTUMKULU

Mahtumkulu 18. Asır da düşünür, lider ve yol gösteren nasihatçılığının yanında Türkmen Edebiyatının da temsilcisidir. Türkmen diline, sosyal hayatına ve toplumsal düşünceye büyük katkıları olan, âlim ve şair Azadi'nin oğludur. Vatansever, düşünür şair -mütefekkir Mahtumkulu Firâki (1733-1792), kültürlü ve eğitilmiş bir aile ortamı içinde yetişti. Şair ve düşünür kendi kimliğini şu beyitle açıklamaktadır: 'Bilmeyen soranlara aydın bu garip adımı/ Aslı Gerkez, yurdu Etrek, adı Mahtumkulu'dur.'" "Firâki" şairin mahlası olup "rahatlığı, azatlığı seven", "asayiş taraftarı" manalarına gelir. Bunun böyle olduğunu bu ferasetli şâirin: "Mahtumkulu, adın döndü Firaka,/ Parıg olup çek özünü kenara." şeklindeki mısraları da tastiklemektedir.¹¹¹

¹⁰⁸ Logofet D.N., **Çerez Buharu**, Bez izdatelstva, bez mesta, bez goda, Karl Marks Bibliyeteka Ekonomika, 10Tb, s.233.

¹⁰⁹ Jukovskiy S.V., Snoşeniya Rossi s Buharoi i Hivoi za Poslednee Tryohsotletie, Petrograd: bez izd, 1915, s.170.

¹¹⁰ Jukovskiy, **a.g.e.**, s.173.

¹¹¹ Dinç, A., Çakır, R., **Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi**, İstanbul: Ayrıkotu Yayınları, 2008, s.187.

Resim 6: Mahtumkulu

Mahtumkulu, ilk eğitimini köy okulunda (mektepe) alır ve Türkmenabat Kerki yolunda bulunan İdris-Baba medresesinde ve Hiva'nın en iyi okullarından biri olan Şirgazi medresesinde eğitimine devam eder.¹¹² Medrese Mahtumkulu'ya yeni duygu ve düşünceler kazandırmış, çeşitli insanlar ve uzak ülkelerden gelip eğitim gören öğrenciler ile tanıştırmıştır. Arapçasını geliştirmiş ve Hazreti Palvan isimli bir öğretmenden dersler almıştır. Hazreti Palvan çok bilgili, medeni ve eli-gönlü açık bir öğretmen olduğu ve Mahtumkulu'yu çok etkilediği rivayet edilir. Genç yaşlarında Mahtumkulu; Arapça, Farsça, Çağatayca öğrenmiştir. Doğu düşünürlerin gramer, astronomi, felsefe, İslam dini ve tarihi vs. konulardaki eserlerini okumuş; Bin Sina, Biruni, Ömer Hayyam, Nizami, Hafız, Hamedani, Sadi, Cami, Firdevsi, Fuzuli, Nesimi Babür, Nevai gibi büyük şair ve düşünürlerin çalışmalarına büyük saygı göstermiştir. Hiva'da Mahtumkulu sadece Doğulu şair ve düşünürlerin eserlerini öğrenmekle kalmamış, Aristo, Platon gibi antik Yunan felsefe büyüklerinin de eserleriyle, ayrıca, Hint felsefesiyle de tanışmış. Dünya ufkunu genişletmesinde şairin çok seyahat etmesi faydalı olmuştur. Hindistan, İran, Afganistan, Azerbaycan, Hiva, Buhara, gibi birçok ülke halklarının hayatını araştırmış, ayrıca, Orta Asya ve Astragan'ı gezmiştir.

Şairin düşünce dünyasının oluşumunda, ilk öğretmeni olan babası Azadi'nin etkisi büyüktür.¹¹³ Mahtumkulu, sadece şair ve düşünür değil, aynı

¹¹² Dinç, A., Çakır, a.g.e., s.157.

¹¹³ Dinç, A., Çakır, R., 18. Asır Şair-Mütefekkirlerinden Azadi ve Mahtumkulu'nun Sosyo-EkonomikDüşünceleri, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009 746-765.

zamanda büyük toplum adamıdır. Türkmen boylarının birleşmesi ve adaletli hükümdarın yönetimi altında özerk bir devletin kurulması, halkın maddi refaha ulaşması, sosyal haksızlığın yok edilmesi, insanlar arasında iyi insani ilişkilerin sağlanması, onun en büyük isteği ve ideali olmuştur. Türkmen toplumunda, İslam prensiplerine dayalı hüküm süren sınıf kültürü ile demokrasi kültürü ile birlikte gelişmiştir.

Ekim devriminden önce şairin sanatı, bilim adamlarının ilgisini çekmiş ve şiirleri Fransa, İngiltere, Hindistan, İran, Afganistan ve diğer ülkelerde tanınmıştır. Şairin eserlerine büyük ilgi V.V. Bartold ve A.A. Samoyloviç başta olmak üzere, Rus âlimlerinden gelmiş. V.V. Bartold, “Türkmenlerin Göklen boyundan olan Mahtumkulu şairin tüm Türkmenler için ulusal şair haline geldiğini” belirterek, şairin çalışmalarının ana özelliğini tespit etmiştir. Babası Azadi’yi kendisine ilim, ahlak, din, edebiyat, şiir öğreten öğretmeni olarak kabul eden Mahtumkulu babasına olan sevgisini:

İlimin dili, Kalbimin armanı,
Kuran’ımın Eyesi, Namusum İmanım,
Şehir Sultanım, Minberdeki Ezanım,
Bağımdaki Reyhanım ve Azadım adlı¹¹⁴

şiirlerinde dile getirmiştir.

Mahtumkulu, toplumdaki kötülöklere, mevcut kurallara, yabancı hâkimiyetine karşı sesini yükseltmiş, boyların birleşmesi yönünde mücadele etmiştir. Şair hayatı boyunca fakir halkın düşünce ve isteklerini ifade eden bir kişi olmuş: “Sözümü dinleye bir ile belki, Muradım nasihat etmektir halka” diyerek, halka hizmet etmeyi, hayatının en önemli gayesi olarak görmüştür. “Hayatın sonu ölümdür, gaye burada verimli çalışmak.” diyen Mahtumkulu, sadece nasihat vermek ile yetinmeyip, kendi isteklerinin gerçekleşmesi yolunda mücadele vermiş ve Türkmenlerin bağımsızlık savaşlarına da katılmıştır. Mahtumkulu ideal Türkmen tipine, 18. asırda temsilcilik etmiş ve şiirlerinde o zamanın Türkmen ruhunu aksettirmiş, yüz elli yıl sonra hayata geçecek olan Türkmen birliğinin hülyasını görüp dile getirmiştir. Devrin sosyal problemlerini Mahtumkulu’nun şiirlerinde bulabiliriz.

¹¹⁴ Golamhoseyin Golamhoseyinzade, **Magtymguly Pragy bilen tanyşlyk**, Eýran İslam Respublikasının Türkmenistandakı İlçihanasının Medeniyet Merkezi, Alhoda Halkara Neşirtatı, Aşgabat, Magtymguly 2003, s.6.

Fakire münasip sabr u kanaat
Baylar yaraşığı hayr u sehavet¹¹⁵

Ülkenin birliği ve halkın fakirlikten kurtulmasının yollarını araştıran Mahtumkulu; Orta Asya, Çin, Hindistan, İran, Rusya, Avrupa vs. ülkelerinin halklarına büyük saygı göstermiştir. “Çin-Maçinde, Rumda, Hintte, Hebeşte, olan-olmuş hünerlerini bildim tut”. Mahtumkulu’nun sanatını öğrenirken, antik devir ve ortaçağ doğunun büyük düşünürlerin etkisini görüyoruz. Fakat Mahtumkulu’nun hümanizmi, Türkmen toplumunun gerçek zemininde büyümüş ve kendi açısından orijinaldir. Mahtumkulu’nun sanatı, 18. asırdaki Türkmen toplumunun tüm yönlerini kapsamaktadır. Türkmen birliği şairin şiirlerinin önemli bir yer tutmaktadır. Eserlerinde şairin sosya-ekonomik görüşleri ve sosyal- toplumsal düzen eleştirileri yansıtılmıştır.

18. asır; Türkmen milletin birleşmesi, toplumun düşüncesinin gelişmesi ve edebi dilinin meydana gelmesi ile nitelenmektedir. Ayrıca, Türkmen halkının gelişme tarihinde Türkmenistan’da iktisadi düşünceler, 18.-19. asırlarda şair ve düşünürlerin de siyasi, felsefi, dini ve ahlaki düşünceler ile birleşmiştir. Mahtumkulu’nun eserlerinde iktisadi düşünceleri onların sosyal, siyasi, felsefe düşüncelerinden ayırt etmek zordur. Bu düşünürlerin görüşlerini incelerken aslında incelemenin esas konusu olarak onun iktisadi görüşlerini değerlendiriyoruz.

Çalışmamızın odaklandığı noktalar; 18. asırda Türkmenistan’daki sosyo-ekonomik durumu, Mahtumkulu bu şartlar altındaki tavır ve çalışmaları, şair ve düşünür Mahtumkulu’nun sosyo-ekonomik görüşleri analiz edildi.

Mahtumkulu’nun sosyo- ekonomik düşünceleri incelenirken ileri sürülen düşüncelerin hayalî olmadığı bunların 150 yıl sonra kurulan Türkmenistan Cumhuriyetinin kurulmasında fikir kaynaklığı yaptığı görülmüştür.

Mahtumkulu’nun Devlet ve Birlik Düşüncesi

Türkmen devletin oluşturulması uğruna mücadele veren Mahtumkulu, babası Devlet Mehmet Azadi’nin devlet ve hâkimiyet ile ilgili görüşlerini takip ediyordu. Türkmen boylarının birleşmesi ve devlet kurma fikri, Mahtumkulu’nun hayatında özel yer tutmaktadır. Türkmen boylarının bir devlet haline gelerek birleşmesi konusunda Mahtumkulu, çok mücadele vermiştir. Devletin kurulması, Türkmen boylarının bir araya gelmesiyle mümkün olacaktı. Boyların birleşmesi, dönemin en önemli konusu olup, ülkede barış ve istikrarın sağlanması için birinci

¹¹⁵ Biray, Himmet, **Mahtumkulu Divanı**, Kadrin Ne Bilsin, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 374.

şart olarak görülmüştür. “Türkmenin”, “Yaşımız”, “Türkmen Binası” ve birçok şiirlerinde Türkmen boylarının birleşmesi çağrısı yer almaktadır.

Fakirlik ve perişanlık yok olacak,
Ülkemiz gül bahçesine dönüşecek.
Türkmen’in kaderi değişecektir.¹¹⁶

Türk halkları içinde Selçuklulardan sonra ilk defa Osmanlı merkeziyetçi bir devlet sistemi ile meydana çıkmıştır. Ne var ki 18. asrın başlarından itibaren, ikinci viyana kuşatmasını müteakip Osmanlı Devleti devamlı yenilgilerin ve toprak kayıplarının etkisiyle Osmanlı devlet adamları ıslahatın gereğine inanıyorlardı. Gelenekçi ıslahat düşünürü Sarı Mehmet Efendinin eseri Nesayihü'l Vüzera'ya göre tüm idareciler özellikle padişah adalet üzere hareket etmelidir. Adalet sayesinde hazine bollaşacak, reaya artacak ve ülke mamur olacaktır. Bunalımın en önemli nedenlerinden biri, halka zulmedilmesi, köylerin harap olması, hazinenin zaafa düşmesi ve kıtlık vb. Zincirleme sonuçları beraberinde getiren rüşvettir. Nesayihü'l Vüzera yöneticiler arasında adaletsizliğe yeltenenleri siyaset kılıcıyla korkutmalıdır' derken Sarı Mehmet Efendi eserinde Osmanlı Devleti'nin durakladığını sezince alınması gereken tedbir ve çareler üzerinde durmaktadır. Aslında eleştirilen sistem değil, devletin idare tarzıdır. 18. asırda Türkmenlerin karşılaştığı durumla Osmanlı halkının karşılaştığı durum hemen hemen benzer problem olması hasebiyle o dönemin düşünürleri aynı çareleri ilaç olarak belirtmekte. Adaletli ve halka zulmetmeyen yöneticilerin olması gereğine dikkat çekmektedirler.

Mahtumkulu'nun Sosyal Eşitsizlik Düşüncesi

18. asrın ikinci yarısında, feodalizm sürecinin ilerlemesi ile sosyal eşitsizlik daha da belirginleşerek, Türkmen toplumunda sınıf ayrımcılığı çok güçlenmiştir. Mahtumkulu, toplumun fakirler ve zenginler olarak bölündüğünü net olarak görmüş, sosyal eşitsizliğe ve halkın büyük kısmının fakirliğine tercümanlık etmiştir. “Kim gelir, kim gider” şiirinde Mahtumkulu, toplumun zenginler ve fakirler olarak bölünmesine tepki göstermektedir.

Birni pest eyledi, birni serbelent,
Birni fakir eyledi, birni devletment,

¹¹⁶ Mahtumkulu, **Türkmenin, Seçilmiş Eserler**, Aşgabat, 1988, s. 185.

Birni hor eyledi, birni erciment,
Birni geda eyledi, birni sultan eyledi.¹¹⁷

İyi insan olarak Mahtumkulu, kendisini ve kazancını değil de, halkı ve ülkenin refahını düşünen insanları sayıyordu. Özellikle de düşünür-şair, insanların maddi eşitsizliği, birilerinin diğerlerin sırtından zenginleşmesine büyük tepki göstermiştir.

Kimi nan bulmaz yemeye,
Kimi yer bulmaz koymaya...¹¹⁸
Kimseler beğlikte, düşmez eyvandan,
Kimse yoksullukta söylenir candan...¹¹⁹

Mahtumkulu, sosyal eşitsizliğin temel nedenini, egemen sınıfın temsilcilerinin zenginlik peşinde koşmalarında görüyordu. Onun, sosyal huzursuzluğa yol açan idarecilerden şikâyetçi olmasının sebebi; zenginlerin fakiri ezmesi, zekât vermemesi, kethüdaların rüşvet yemesi olarak görmüştür. Şair zalim idarecilere şiddetle karşı koymuş, liyakatsiz kişilerin idareyi ele aldığında sonucun ne olabileceğini dile getirmiştir.

Gömüldü deryalar yıkıldı dağlar
Yetimler gözyaşın döke başladı
Orramsıdan¹²⁰ bolan haram hor beğler
Yurdu bir yandan yıka başladı.¹²¹

Egemen sınıfın zenginleşmesiyle halk daha da fakirleşmiştir. “Gözünüzle görüyorsunuz. Çoğu fakir...”-diyordu Mahtumkulu ve üzüntüyle ilave ediyordu:

¹¹⁷ Bakasowa R., XVIII. Asırda Türkmenistandaki İktisadi Düşüncelerin Tarihinden, Türkmenistan SSR ilimler akademisi yayınları, Aşgabat, 1961, s. 62.

¹¹⁸ Mahtumkulu, Yer Arar, Şıgırlar, I Tom, s. 86.

Kim nan tapmaz iymage / Kim yer tapmaz goymaga

¹¹⁹ Mahtumkulu, Yer Arar, Şıgırlar, I Tom, s. 257.

Kimseler beğlikde, düşmez eyvandan

Kimse yoksullıkta kayiner candan

¹²⁰ Orramsıdan=azgından

¹²¹ Himmet Biray, a.g.e., s. 20.

Fakir ayak yalın kendir kuşaktır...¹²²

Hak sevse de ikbaline mal vermez.¹²³

İslam dini ise zengin fakir uçurumunu zekât ve sadaka müessesesi ile gidermeye çalışırken: “Komşun aç iken tok yatan bizden değildir”, diyen bir anlayışa sahipti. İslam’ın beş şartından biri zekâttır. Aristo’nun hocası olan Platon, ‘zengin çömlekçi kötü çömlekçidir’ diyerek adeta zenginliği ayıplamaktadır. Aksine İslam dini, zenginliği teşvik etmekte, ‘Hiç veren el ile alan el bir olur mu?’ demektedir. Fakirliğin ise isyana sürükleyebilecek tehlikeli yanından bahsederek insanları çalışmaya ve üretmeye teşvik vardır. İslam’ın şartlarından olan namazda zengin ve fakirin aynı safta omuz omuza durması, Ramazan da oruç tutulmasıyla zengin tabakanın aç kalıp, fakirliğin halini anlamasıyla zengin fakir uçurumunun önüne geçilmiş olunuyordu. Doğal bir sonuç olarak, zengin de olacaktır fakir de. Yalnız, zengin fakiri ezip, onun sırtından geçinmemeli; fakirde hakkının gasp edildiğinden bahsedip zengin malını yağmalamamalıdır, aksi halde kargaşa ortamı oluşur. Varlıklı olan şükredip malının zekâtını verir, fakirde daha çok çalışıp biraz sabrederse toplumsal barışa ulaşılabilir. Mahtumkulu insanların maneviyatına seslenen, halkın hissiyatına tercüman olan 18. Asır düşünürlerindendir. Osmanlı devleti bir refah ekonomisi üzerinde önemle durması provizyonizm ilkesiyle ülkede arzın talebi karşılamasına böylece ucuzluğun olmasına dikkat etmiştir. Devletin görevleri arasında olan yol, köprü, su arkı vb işleri yapanlardan vergi almaması, vakıflar yoluyla da lüks ve israf yasakları ve infak zihniyeti harcanabilir geliri toplum refahının artmasına yöneltmiştir. Vakıf gelirlerinin 18.asırdaki oranı %25’lere çıkmıştır. Mahtumkulu, iktidar sınıfa kınayarak bakıyor, fakir kitleye de; sempati ve sevgiyle yaklaşıyordu.

Miskin olsun mıdam senin sırdaşın,

Odur yürekdeşin hem-de kardeşin,

Yavuz güne düşse bu aciz başın,

O da bile yanar, dermana gelir.¹²⁴

¹²² Mahtumkulu, Bolar, Seçilmiş Eserler, s. 145.

¹²³ Mahtumkulu, Güzel zaman gelmedi, Seçilmiş eserler, s. 179.

¹²⁴ Mahtumkulu. “Amana Gelir”, Seçilmiş eserler, s. 444.

Misgin bolsun mıdam senin sırdaşın,
Oldur yürekdeşin hem-de gardaşın,

Mahtumkulu'nun şiirlerindeki, sosyal eşitsizliğin, adaletsizliğin ve egemen sınıfın yargılanması, zenginlerin suçlanması ve halkın yüksek insani değerlerinin övülmesi, halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuş, zalimlere karşı nefret duygusu uyarmıştır.

Toplumsal Düzenin Eleştirileri

Mahtumkulu, toplum düzenini eleştirmekle yetinmeyip, tüm feodal toplumun yanlışını gösteriyordu. Mevcut düzene karşı amansız mücadelesinde idareciler tarafından Mahtumkulu zulme maruz bırakılmıştır. Bunların çoğunu şiirlerinde ifade etmiştir.

Firagi¹²⁵, dert söyleyip, derde yanmalı
Kan yutup, zalim Fettah kanmalı,
Diri kendim, lakin ölü sanmalı,
Anlarsa öldürecek, bu destanı o Fettah¹²⁶

Zenginlik peşinde koşturmacayı Mahtumkulu, şiirinde dönemin özelliği olarak nitelendirmiştir. ‘Ne bazigar cahandır. Göz açan malı arar.’ Mahtumkulu “Böyle bir zaman olmuş, varlığı olmayan fark edilemiyor bile” diyerek feodal toplumda insanlara aklına göre değil, varlığına göre değer verildiğini belirtir. Mahtumkulu, halkın saadetini ve refahını en üst değerler olarak görür ve hayatta fakirlikten ve zulümden kurtulmaya vesile olmayan şeyleri, gereksiz olarak algılayarak “Gerekmez” isimli şiirinde şair ataerkil-feodal ilişkileri eleştirir.

İlim-günüm harı-zardır, gelsin devlet leşgerlerin,
Dini hödür eyleyip sen, acep kuran gerekmez.
Bizim ilin şah, gedası, felek, sana yük olur,
Her kes özge sultanıdır, hanu-sultan gerekmez.¹²⁷

Yowuz güne düşse bu acız başın,
Oda bile yanar, dermana geler.

¹²⁵ Fragi (Pyragy – ayrılmış) – Mahtumkulu’nin lakabı.

¹²⁶ Mahtumkulu. Fetdah, Seçilmiş eserler, s.183.

¹²⁷ Mahtumkulu. “Fani Cahan Gerekmez”, Seçilmiş eserler, s. 103.

İlim-günüm harı-zardır, gelsin devlet leşgerlerin,

“Mera” şiirinde Mahtumkulu Nuh’taki (Azerbaycan’daki bir bölgenin adı) gerçek hayatı değil, kendi ülkesindeki hayal ettiği hayatı canlandırır. Bu şiirde zulümden azat halkın, bereketli hayatına dair şairin arzuları tam olarak ifade edilmiştir. Bu şiirler bize Mahtumkulu’nun sadece şair olmayıp, aynı zamanda bir düşünür ve mutasavvıf olduğunu gösterir. Yeni dönemde yaşamış bir Türkmen şairi onun için; “Halkın öçmez çırağı / Ulu ussat Pırağı” demiştir. Mahtumkulu’nun şiirleri, kendi geleneklerini yaşayamadıkları ve daraldıkları zamanlarda Türkmenler için geniş dünyalara açılan aydınlık bir pencere olmuştur. Mahtumkulu’ya duyulan derin hürmet ve ona saygıda kusur edilmemesi, daha önce kısıtlamalar yüzünden yayımlanamamış şiirlerinin toplandığı kitaba “Bağışla Bizi” adının verilmesiyle daha açık anlaşılmış olacaktır.

18. Asırda Türkmen Toplumunda Sınıf Mücadelesi

Mahtumkulu Divanı’nda sosyal eşitsizlik, iktidardaki sınıfın daha da zenginleşmesi ve zor hayat şartları gibi konular işlenir. Bu süreçler, mücadelesiz geçmiyordu. Örneğin, -Görün bu eyyamı. Felek gerdişi. Fakire zulüm etmek oldu verdişi- Mahtumkulu, maddi gücü elinde bulunduranlar ile yoksulluğu gittikçe artan halk arasındaki çelişkileri ve aralarındaki sınıf mücadelesini görmüştür. Zamanla bu toplumsal kötülüğe ve adaletsizliğe son verileceğine ve ezilenlerin durumunun gelecekte düzeleceğine inanmıştır. Bunu şair-düşünür birkaç şiirinde dile getirir: “Güzel zaman gelmedi”, “Bellidir” vs. Şairin “Zalimler hor olur, kalır ayakta, Garip, sen yılma, şir dek olur sen” sözleri, geniş kitle için bir atasözü haline gelmiştir. “Bellidir” şiirinde Mahtumkulu, zalimlerin adalet karşısında cezalarını bulacaklarını öngörür.

Mahtumkulu, gariplerin gözyaşı
Dağları yandırır, eritir taşı...
Fakire zülm eden zalimin işi,
Ruzı-mahşer divanında bellidir.¹²⁸

Dini hödür eyleyip sen, acap kuran gerekmes.

Bizin ilin şa, gedası, pelek, sana yük bolar,

Her kes özüge soltandır, hanu-soltan gerekmes

¹²⁸ Mahtumkulu. “At yanında bellidir”, Seçilmiş eserler, s. 273.

Mahtumkulu, gariplerin göz yaşı

Mahtumkulu, tüm hayatı boyunca adaleti, ülkesinin ve halkının fakirlikten kurtulma yollarını aramıştır. Şair Allah'tan başka sığınılacak yer olmadığını söylerken, ne derece zor bir dönemden geçtiklerini tasvir etmekte ve adeta ahir zamanı yaşadıklarını belirtmektedir. “Ahir Zamane” isimli şiirinde şair görevlilerin rüşvet aldığını, hak etmeden kazanç elde ettiklerinden dert yanmaktadır. Mahtumkulu, ataerkil-feodallerden fakirleri korumuş. Bu açıdan “Eyledi” şiiri örnek olabilir. Şiirinde başkasının varlığına göz koyan, halkın hayvanlarını ellerinden alan, halkı çileden çıkaran Göklen hanlarına boyun eğmemeyi önerir. Mahtumkulu, tüm insanların eşit olması gerektiğine inandığını “Bellidir” şiirinde de beyan etmiştir. Feodal kuralların hâkim olduğu bu dönemde, insan eşitliğine ilişkin düşünceleri eğitici bir rol üstlenmiştir. Mahtumkulu'nun şiirlerini okuyan zor durumdaki halk, kendi insani değerlerinin farkına varmış ve bir nevi moral depolamıştır.¹²⁹

ÇARLIK RUSYA'NIN ORTA ASYA SİYASETİ VE TÜRKMENLER

1785-1800 yıllarında Buhara Emiri Şamırat Velnamı Merv'e girerek Bayram Ali Han'ı öldürmesiyle, Gacarlar'ı Buhara ve Semerkand'a sürmüştür. Bundan sonra Merv toprakları tamamen Sarık, Salır, Teke Türkmenleri eline geçmiştir. Rus Çarı I.Pyote devrinde Mangışlak ve deniz kıyısındaki Rusya ile de ilişkileri artmaya başlamıştır. Tabi ki, bu ilişkilerde Türkmenlerin de ticari, iktisadi menfaatleri bulunuyordu. Günlük yiyecek, gıda ve sanayi ürünlerini sadece İran, Hiva ve Buhara pazarlarından getirmeyi düşünüyorlardı. Türkmenler Astrahan'a, Volga'yı takriben yukarıya doğru nehir yoluyla, kervanlarla Orenburg'a ticarete gidiyorlardı. Türkmen tüccarlarının bir kısmı 17. asırda Astrahan, kuzey Kafkas ve Stavropol'a yerleşmişti.

Rusya I.Pyoter'den sonra da Orta Asya ve Hazar denzinin doğusuyla ilişkilerini sürdürmüştür. Benevini, Kopitvskiy, Ladijenskiy, Tokmaçev, gibi araştırmacılar ard arda gelerek, 18. asırda Türkmen kıyılarını araştırmaktaydı. Rusya'nın Orta Asya'ya ilgisinin artmasıyla birlikte yollar yapıldı. Bu yolların yapımı 19. asırda Rusların Orta Asya'yı kendi sınırlarına dâhil etmesine kadar

Dagları yandırır, erider daşı...

Pakıra zulm eden zalımın işi,

Rozı-mağşar diwanında bellidir.

¹²⁹ Dinç, Ahmet ve Çakır, Ramazan, “18. Asır Şair-Düşünür Mahtumkulu'nun Toplumsal Düzen Eleştirileri ve Edebi Şahsiyeti”, Journal of Kırkkuk University Humanity Studies, Volume 5, No.2, 2010, s.117-129.

devam etti. Türkmen halkının 19. asır tarihi geçmişi, İran, Hiva, Buhara, Rusya tarihleriyle çok yakından ilişkilidir. Bu, Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeleri için yaptığı mücadeleleri, göçleri, komşu devletlerin zulmüne karşı direnişlerini gösterir.¹³⁰ Mesela; İran'da yaşayan Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Şah'ın, 1730-1740 yıllarında Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler üzerinde de hâkimiyet kurmak istemesi yüzlerce Türkmen ailesine zarar vermiş, sulama sistemlerini bozmuştur.¹³¹

Aralarında ticari ilişkileri olan Türkmenlerle Ruslar 19. asırda ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardır. Özellikle, Ruslar 1819-1836 yıllarında ticaret, pazar oluşturma ve askeri strateji belirlemek amacıyla Türkmenistan'a yoğun bir biçimde gelip gitmişlerdi. 1864-65 yıllarında Taşkent ve Semerkant'tan sonra Buhara ile Hiva'yı da kontrolleri altına alan Ruslar Ahal bölgesine doğru ilerler. 1869'da bugünkü adı Türkmenbaşı olan Hazar kenarındaki Krasnovoski'de bir kale inşa eden Ruslar, bu kaleye çok miktarda asker yerleştirdiler. Savaşın ilk yıllarında Krasnovodski şehrinin temellerini atarak Türkmen topraklarını tanımaya başladılar.¹³² Rus ordusunun hareket alanı, Etrek, Gızılbad, Hiva'ya kadar uzuyordu. 1873 yılda Kaufman'ın askerleri Hiva Hanlığı'nı devirdi. Batı Türkmen topraklarını ele geçirdikten sonra Çar'ın askerleri Ahal'a doğru yaklaştı.¹³³ 1879 yılı başında ise Teke Türkmenleri üzerine sefer yapmaya başladılar. Teke Türkmen kabileleri Ahal ve Teke vahasında yaşamaktaydı. Ahal ve Teke vahası ince çizgi ile kuzey Kopetdağ sıradağ yamacı ile Karakum çölü arasında uzanıyordu.¹³⁴

Ruslar, 1879 yılında gerçekleşen ilk saldırıda bugünkü Aşkabat yakınlarındaki Gökdepe kalesini almaya çalıştı. Ancak kaleyi savunan Türkmenler, Lomakin'in ordusunu geri çekilmeye mecbur ettiler. Bundan sonra Rus ordusu Ahalı zabt etmek için ciddi bir hazırlık yaptı. Orduya komutan olarak meşhur savaşçı General Skobelev görevlendirildi. Altı ay hazırlıktan sonra ikinci saldırı başlatıldı. Gökdepe kalesi kuşatılarak, 21 gün gece-gündüz top ateşine tutuldu. Buna rağmen kaleyi savunan Türkmenler geceleri karşı baskınlar yapmıştı.¹³⁵ Kaleyi koruyanların sayısı 25 bin kişiye kadar varıyordu. Bunlardan 5 bini atlı idi, toplam yaşayanların

¹³⁰ Niyazov, a.g.e., 1996, s.90.

¹³¹ Nepesov G., *Sazdaniye i Razvitiye Türkmentskoy SSR*, Aşgabat:Türkmen Dövlət Neşiriyaty, 1950, s.5.

¹³² Grodekov, a.g.e., 1883, s.172.

¹³³ Niyazov, a.g.e., 1996, s.97.

¹³⁴ Tugan V.L., Baranovski M., *Russkiye v Ahalteke (1879)*, Sankt Peterburg: İzd. Tipografiya V.V.Komarova, 1881, s.1.

¹³⁵ Niyazov, a.g.e., 1996, s.98.

sayısı ise 45 bin kişiye varıyordu. 5000 tüfekle kalede bir tane bakır top bulunmaktaydı.¹³⁶ 1881 yılı 12 Ocak günü kale duvarları yıkılarak Göktepe ele geçirildi. Gökdepe savaşından sonra, 3-4 sene içerisinde Türkmenistan topraklarının diğer bölgeleri olan Etrek, Merv, Tecen, Serahs, Pendi gibi yerler de herhangi bir karşı koyma olmadan Ruslar tarafından işgal edildi¹³⁷. General Skobelev'in seyahatnamesinde Göktepe kalesi savaşında İran'da bulunan Ivan Aleksiyeviç'ten hem fikir hemde maddi destek aldığı belirtilir.¹³⁸

Göktepe savaşı sonrası diğer Türkmen topraklarının da işgaliyle bu topraklar üzerinde Çarlık idaresi "*Doğu Hazar Bölgesi (Zakaspi)*" adı altında bir yönetim kurarak Türkmenistan'ın yeraltı zenginliğinin farkına varıp, Türkmen petrolünü Rus sanayine aktarmaya ve pamuk ekiminin tamamını Rusya'ya göndermeyle birlikte, halktan ağır vergiler de almaya başladı. Sonra Mangışlak, Tecen, Merv toprakları Rus yönetimi altına dâhil edildi.¹³⁹ 1880'li yıllarda, oluşturulan Zakaspi askeri demir yolu Rusların, Türkmen ve Orta Asya topraklarına yerleşmesinde büyük önem taşıdı. 1885 yılı 30 Kasımında ilk tren Aşkabat'a ulaşmıştır. 1886 yılı Temmuzunda Merv'e, 1888 yılında ise Semerkant'a, 1899 yılında Guşgu'ya varmıştır. Türkmen topraklarında 50 civarında tren istasyonu, depo ve tamir merkezleri oluşturuldu. Tren yolunun kurulması tüm Orta Asya'nın gelişmesinde ve değişiminde büyük bir rol oynamıştır.¹⁴⁰ Ancak, tren yolunun kurulmasıyla bölgeye yerleşen Rusya konumunu daha da güçlendirmiştir.¹⁴¹

Teke Türkmenleri Zakaspi bölgesinde tuzun ve petrolün varlığını Ruslar gelmeden önce biliyordu. Tuzu ve petrolü kendi ihtiyaçlarını giderebilmek için kullanmışlardı. Ancak ne tuzu ne de petrolü ticarete ve ihracatta kullanmamışlardı. Bu duruma istisna olarak Mangışlak gösterebilir. Mangışlak'ta balıkçılar balıkla

¹³⁶ Oyedorova K.M., *Zakaspiyskoye Obozreniye, Gök-Tepe*, Ashabad, Ejemesyaçniye illyustirovannıye prilojeniya k gazete, İzdatelstvo Parovaya Tipografiya, 1902, s.3.

¹³⁷ "Kale düştükten sonra da trajedik olaylar devam etti. Mallar yağmalandı, kadınlar esir alınarak İran'a götürüldüler. General Skobelev'in ordusunun baskısı sonucu kurtulabilenler çöle, Merv'e, Tecen'e doğru kaçtılar". Niyazov, 1996, s.98.

¹³⁸ "Benim Zakaspi bölgesinde orduların kumandanlığına geçtiğim ilk günlerden beri, Ivan Alekseyeviç Tahran'daki temsilciliği ile bana yön gösteriyordu ve yardım ediyordu. Bu yardımlar olmasaydı pek çok şeye karar veremezdim. Bu bütün saldırıya olumsuz bir şekilde yansiyabilirdi. İran'daki elçinin yiyecek ve elbise yardımı ise Göktepe'yi ele geçirmemize imkân vermiş, ülkede yerleşmemizi sağlamıştı". Grodekov N.I., *Voına v Turkmenii (pohod Sobeleva v 1880-1881)*, 4.tom, Sankt Peterburg:İzdatelstvo Tipografiya Balasheva V.S., 1884, s.11.

¹³⁹ Niyazov, a.g.e., 1996, s.98.

¹⁴⁰ Niyazov, a.g.e., s.99.

¹⁴¹ Lenin'e gore; "*Zakaspi tren yolu sermayelerinin Orta Asyaya girmesi için açılmıştır*". Klyçmyradow K., *Aşgabatkskoye Zemletryaseniye i Pomoş Narodow SSSR*, Aşgabat: İzdatelstvo Ylym, 1977, s.9.

beraber tuzu Astrahan'a ihraç etmekteydi. Ruslar'ın bölgeye gelmesiyle tuzun aşırı çıkarılması ve Hazar denizinin batı kenarlarına ve İran'a ihraç edilmesi sözkonusu olmuştur.¹⁴²

Çarlık zamanında Türkmenistan'da sanayi gelişmemesine rağmen yeni şehirler oluşturulmuştur. Köylerde üretilen ürünleri işleyen pamuk, yağ, sabun fabrikaları, ayrıca yer altı zenginlikleri kazarak çıkaran tesisler kuruldu. Zakaspi bölgesi 25 yıl içinde 4 kat büyüdü. Köy toprakları verimli hale getirildi. Sulama tesisleri kurularak kuyular açıldı. Sultanbent, Gazıklıbent, Hindiku bentleri oluşturuldu. Zakaspi'de yaşayan Türkmenler Çar'ın sömürü sistemi altında varlığını sürdürse de, Hiva ve Buhara hanlıklarındaki Türkmenlerin durumu daha zordu.¹⁴³

Düşük üretim kapasiteli, çoğunlukla el sanatları tipinde işletmelerin, az sayıda büyük işletmelerin ülke yeraltı ve yerüstü zenginliklerini yeniden işlemesi, Çarlık Rusya'sının Zakaspi'deki iktisadi siyasetini göstermektedir. Borç, kredi ya da maddi yönden destek sağlanarak, çiftçilerin sorumluluğuna verilen baraj kurma, kuyu kazma v.s bazı işler ziraatın ve tarım sektörünün gelişmesine yardımcı olmuştur. Tecen nehrinin alt kısmına tarıma imkân sağlayan Garribent barajının yapılması ve Türkmenistan'ın dağ eteği bölgelerinde 1890'lı yıllarda yüze yakın su çeşmesinin kurulmasını buna örnek verebiliriz.¹⁴⁴ Ayrıca ziraati geliştirmek ve randımanı yükselmek amacıyla Ruslar, 1884-86 yılları arasında Aşkabat bölgesi Teke Türkmenlerine yeni pamuk tohumları verdiler.¹⁴⁵ Pamuk sektörünün ve özellikle mal-para ilişkilerinin gelişmesi köylerde çiftçilerin sosyal tabakalara ayrılmasını hızlandırmıştır. Türkmenistan'ın tabiatının düzensiz olması, özellikle temiz su kıtlığı hayvancılık sektörünün gelişmesine engel olmuştur. Buna rağmen Türkmen köylerinde çiftçiler, hayvancılık sektörüne ayrı bir özen göstermiştir. 1890'lı yıllarda Zakaspi bölgesi köylerinde hayvan üretiminde de artış gerçekleştirilmiştir. Ancak, 1907-1908'li yıllarda hayvanların sayıları azalmaya başlamıştır. Özellikle tarım ve pamuk sektörünün gelişmesi ile birlikte, Türkmenistan'ın o yıllardaki şartları gereği hayvancılık sektörünün tamamen tabiata bağlı olması, kılık ve kış şartları sürülerin topluca yok olmalarına yol açmıştır. Şehir nüfusunun, halı, keçe gibi mallara, hayvan

¹⁴² Oyedorova K.H., Annenkovskaya, **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti s 1882 po 1890 god**, Ashgabad: Peçatano po Rasporazeniyu Naçalnika Oblasti, 1897, s.68.

¹⁴³ Niyazov, **a.g.e.**, 1996, s.99.

¹⁴⁴ Annanepesow M., **Türkmen Sowet Ensiklopediyasy**, Aşgabat:Türkmen Sowet Enziklopediyasy Neşriyatı , 8.Tom, 1978, s.59.

¹⁴⁵ Oyedorova, Annenkovskoya, **a.g.e.**, s.68.

ürünlerine taleplerini arttırmak için Türkmenistan'da 20. asır başlarında hayvanlar, özellikle damızlık koyunlar çoğaltılmaya başlanmıştır. Örneğin, yüksek kaliteli yün veren aymak, pendi damızlık koyunu çoğaltmak için çiftçiler gereğinden fazla özen gösteriyordu. Bu koyunların yünlerine sadece Rusya değil, hatta diğer ülkeler bile talepte bulunmaktaydı. Her yıl Fransa'da düzenlenen uluslararası ticari sergilere yün götürüyorlardı. İç ve dış piyasalarda Türkmen karakölü baganalarına (yeni doğmuş kuzunun derisi) talep çok fazlaydı.¹⁴⁶

Ruslar, Orta Asya halklarını egemenlikleri altına alınmasında çeşitli sebepler sıralamışlardır:

- 1- 18. asırda Asya'da feodal devletlerinin ekonomik durumu zor durumdaydı. Asya devletlerinin çoğunda sanat ve ticaret azalmış, feodal hükümdarların gelirleri düşmüş, feodal yönetim altında üretimin azalmasıyla iktisadi kriz, şehirlerin ve çiftçilerin fakirleşmesine, sınıflar arası karışıklıkların artmasına yol açmıştı. Bunların hepsi tamamen feodalizmin ağır kriz durumunu gösteriyordu.¹⁴⁷
- 2- Kendi aralarında çatışmalar, feodal sistemin verimsizliği ve Çarvaların hücumlarından bunalan Hiva ve Buhara kötü durumdaydılar. Halkın fakirleşmesi ve ana ticaret yollarının güvensizliği dış ticareti zora sokmuştu. Hiva ve Buhara Hanları gerçek hâkimiyetlerini kaybedip başlarına geçen beylerin kötü yönetimi altındaydı. 1715 –1728 yıllarında Hiva hanı Şirgazi Özbek askerlerini arkasına alarak, ticaretten ve sanattan gelen girdilerin azalmasıyla çiftçilerin ve ele geçirilen halkların, Merv, Köpetdağ, Etrek, Mangışlak, Adaklı Türkmenlerinin üstüne vergi yüklemişti. Hiva feodalları tarafından acımasızca ezilen ve su kıtlığından sıkıntı gören Hazar yakası Türkmenleri ve Harezm Türkmenlerinin ilgileri gittikçe Rusya'ya kayıyordu. Ayrıca, bu dönemde Rusya'nın uluslararası gücü artıyordu.
- 3- Asya ile Avrupa'nın geçiş yolu üzerinde bulunan Rus ticaretininin genişlemesi. Solovyov'a göre, I.Pyotr Baltık denizinde ve Karadeniz'den Avrupa'ya pencere açıp, Kırgız ve Türkmen sahralarının üstü ile Asya yurtlarının hepsine kapı aralamıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Annanepesow, a.g.e., 1978, s.59.

¹⁴⁷ Agayev H.A., Annanepesov M., **Türkmenistan SSR-nin Tarihi**, I.tom, Aşgabat: 1959, s.459.

¹⁴⁸ Agayev, Annanepesov, a.g.e., 1959, s.461.

- 4- Çarlık Rusya, Orta Asya ile Zakaspi bölgesinin Rusya'nın hammadde üreticisi olarak kalmasını istiyordu.¹⁴⁹

Türkmen topraklarına sahip olmak için sayılan sebepler Ruslar'a göre doğru olabilir. Ancak tarihi kaynaklardan Türkmenlerin oldukça gelişmiş ve sulanmış topraklara sahip olduklarını, arazi sulamak için Murgap, Tecen, Harezmi, Lebap'da her türlü sulama tesisleri baraj, kanallar kurduklarını, kuyu sistemleri oluşturduklarını ve bu işlerde çarklı makine sistemi gibi dönemine göre teknolojik enstrümanlar kullandıkları bilinmektedir. Zorluklara rağmen halk, yaşamak için mücadeleyi kesintisiz sürdürüyor, ekıyor, suluyor, kazıyor, barajları inşa ediyor, yıkılırsa tekrardan yapıyordu. Hayvancılık yapanlar hayvan yetiştirmenin bütün usüllerini öğrenmişler, gelenek, göreneklerini korumuşlardı. Susuz, kurak çöllerde nereden kuyu kazılacağını bilen tecrübeli kuyu ustaları vardı. Türkmen çiftçileri tarım işlerini sürdürmede her türlü tabii, hava şartlarına alışmışlar, yer üstü ve yer altı sularını kullanmayı başarmışlardı. Tecen'in susuzluğa dayanıklı buğdayı, Sakar'ın gülevi kavunu; erkencil, geçcil, kışcıl, ter ve etli kavunların çekirdeği, yerli pamuğun, mısırın, üzümün, meyveli ağaç çeşitleri Türkmenlerin kendi araştırması sonucunda yetiştirdiği ürünlerdi. Hayvancılıkta da asırlardan beri seçip, eleyip meşhur Ahalteke ve Yomut atlarını; yüke dayanıklı, iri-yarı, çok sakın ve dayanıklı develeri yetiştirmişlerdi. Merv Tekelerinin iri-yarı, kuyruklu, taze etli, beyaz yünlü sarı soylu koyunu; salpi kuyruk, arabi, kürtü, karakölü koyunları yaygındı.¹⁵⁰ 18. asrın ikinci yarısında ve 19. asrın birinci yarısında Rusya, Orta Asya halkları arasında iktisadi ilişkiler tesis etmişti. Rus malları, özellikle tekstil ve ev eşyası, Orta Asya piyasasında büyük bir rağbet görüyordu.¹⁵¹ Türkistan topraklarına, 1881 yılından itibaren başlayan ve ilk defa Rusya'dan büyük ölçüde sac, iskele, kömür, çimento, tuğla, cam, petrol, gaz, mobilya, pulluk, kültivatör, makineler, tezgâhlar, tramvay vagonları getirmeye başlamışlardı.¹⁵²

Kazakistan ve Orta Asya'da çok sayıda halklar yerleşiyordu. Özbekler, Tacikler, Kazaklar, Türkmenler, Karakalpaklar, Kırgızlar Rus hâkimiyetine girmeden önce iktisadi, siyasi açıdan kendilerine has durumları vardı. Özbekler, Tacikler çiftçilikle uğraşırlarken; Kazaklar ve Türkmenler hayvancılığı tercih etmişlerdi. Bu bölge halklarının sosyal durumu feodal gelişmeye dayanıyordu.

¹⁴⁹ Roslyakov, a.g.e., 1957, s.3.

¹⁵⁰ Niyazov, a.g.e., 1996, s.92.

¹⁵¹ Fedosov I.A., *İstoriya SSSR 8*, Moskva: Prosveşeniye izd, 1988, s.142.

¹⁵² Suvorov V.A., *İstoriiko Ekonomičeskiy Öçerk Razvitiya Turkestana*, Taşkent: Gosudarstvennoye izdatelstvo, Uzbekskoi SSR, 1962, s.93.

Sanayi ve tarım düşük bir seviyede idi. Sanayi ortaçağ sanatları ve el mamülleri seviyesinde idi. Taşkent, Buhara, Hokand, Semerkand, Hiva gibi feodal tipli şehirler sanatın ve ticaretin merkezleriydi. 1880’li yıllarda bu topraklarda, Rusya’nın yönetimine giren ülkeleri içeren Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Genel vali komutası altına eski Hokand hanlığının bölgesi de girmişti. 19. asrın ikinci yarısında Rusya, Hazar Denizinden başlayarak Orta Asya ve Tyan Şan dağları, Aral denizinden Afganistan sınırlarına kadar ilerlemişti.

Sosyal Yapı ve İskân Siyaseti

Dağlarda ve çöllerde toplanan Teke ve Yomut Türkmenleri, Safevi İran Devletinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte, bundan faydalanarak güneye doğru harekete başlayıp, Köpetdağ etekleri ve Etrek bölgesindeki toprakları ele geçirmeye çalışmıştır. Çiftçilikle uğraşan Yomutlar güneye, Etrek ve Gürgen sahralarına yerleşmiştir. Tekeler Ahal etrafında tarım için elverişli topraklara yerleşmiştir.¹⁵³ 18. asır başlarına kadar büyük kabilelerden biri sayılan Yomutlar öncelikle Astrabat, Etrek ve Gürgen’de yaşamaya başlamıştır. Eskiden bu topraklarda yaşayan Söyünhan Türkmenleri zannedilen Salır, Eymir, Oklular ise güney Türkmen topraklarına doğru göçetmiştir. Yomutların bir kısmı Ahal ve Merv etrafında da yaşamıştır. 18. asırda Yomutlar ikiye bölünmüştür. Caparbay ve Atabay kabileleri Hazarın kıyı şartlarına uyum sağlayarak orada kalmıştır. Bayramşalılar ise, 18. asır başlarında Hiva topraklarına göç ederek, bu topraklara yerleşmiştir. Aynı topraklara Ata, Karadaşlı, Çovdur, İgdir, Abdal, Deveci, Göklen, Arabacı, Yemreli kabilleri de göç etmiştir. Bu kabilelerin eski Harzem topraklarına göç etmelerinin nedeni; daha çok Balkan dağının civarlarında otlukların az olması, Mangışlık etrafına Kazak ve Galmık göçebelerinin yaklaşmaları, Ahal yakınlarına Tekelerin kontrollü bir şekilde yerleşmelerinden dolayıdır. Diğer taraftan, kadim Harezmi toprakları Türkmenlerin ata vatanının bir kenarıydı. Hiva hanları da hanlığın idaresi altındaki bu topraklara Türkmenlerin gelmesine fazla tepki göstermemiştir. Çünkü Türkmenlerden ordu ve hanlığı dış saldırılardan korumakta faydalanmak istiyorlardı. Bu sebeple 18. asırda Türkmenlerin Hiva’ya dönmeleri sayıca artmıştı. Zamanla Türkmenlerin birçoğu Lebap civarlarına ya da güney Türkmen topraklarına tekrar göç etmiştir.

¹⁵³ Agayev, Annanepesov, a.g.e., 1959, s.460.

Tablo 1: Çarlık Rusya'sı Dönemi Etnik Yapı ve Nüfus, 1890-1895

Yıllar	Yerli halk	Gelen halk	Toplam
	İnsan sayısı	İnsan sayısı	
	Türkmen Kırgız* Toplam	Rus Tatar ve İran Ermeni Diğerleri	
1890	199375 36221 235596	4815 8805 3839 1768	19227
1891	210518 44404 254922	6762 9417 3384 2224	21787
1892	252440 48317 300757	9082 7973 2871 2506	22432
1893	255597 57542 313139	9955 9828 3436. 3271.	24490
1894	265861 59392 325253	10229 9694 3789 3226	26938
1895	240212 60557 300769	12414 11625 4170 2080	30289
6 yıllık büyüme	40837 24336 65173	7599 2820 331 312	11062
%	20,5% 67,10 27,61	157,81 32,02 8,62 17,64	57,50

* O devirde Kazaklara da Kırgız deniliyordu.

Kaynak: K.H.Oyedorova, *Obzor zakaspiyskoi oblasti s 1890 po 1896 god*, Ashabad: Parovaya Russkaya Tipografiya, 1897.

18. - 19. asır ortalarında Amuderyanın orta akımında çok sayıda Türkmen yaşamaya başlamıştır. Tekelerin, Sarıkların bir kısmı buralardan Merv-Serahs civarlarına göç etmişlerse de; Ersariler, Salırlar'ın bir kısmı bu topraklarda kaldı. Türkmen topraklarının sulak ve verimli kısımları Amuderya'nın orta akımındadır. 18-19. asırda Ersari, Salırlar'dan başka Sakarlar, Sayatlılar, Halaçlılar, Olamlar, Çendirliler ve aslı Salırlar'a ait az sayıda kabile bu yörelerde yaşıyordu.¹⁵⁴ Türkmenlerin büyük bir kısmı, 1868-1885'de Rusya'nın egemenliği altına girerken; diğer kısmı ise İran ve Afganistan'ın egemenliği altında kalmıştı.¹⁵⁵

Çarlık Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türkmen topraklarının Hazar civarını kapsayan “*Zakaspi*” adını verdikleri bölgede, 1897 yılı nüfus sayımı itibarıyla 382,5 bin insan yaşıyordu. Merv'de 119 bin, Aşkabat'ta 92 bin, Mangışlak'da 68,5 bin, Krasnovodsk'da 54 bin, Tecen'de ise 49 bin kişi yaşıyordu.¹⁵⁶ Başka bir kaynağa göre ise; Aşkabat'ın nüfusu yıl geçtikçe artıyordu: 1892 yılında

¹⁵⁴ Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.178.

¹⁵⁵ Myratnazarow H., *Türkmenistanda Sosiyalistik Ykdysadyetiñ Döredilmegi*, Aşkabat: Türkmenistan Döwlet Neşiriyaty, 1982, s.7.

¹⁵⁶ Niyazov, 1996, a.g.e., s.98.

insan sayısı 13 bin kişiydi. 1897’de 19,426, 1908 yılında 39,867; 1911 yılında ise 45,384 nüfusa sahipti. Nüfusun artışına göre Aşkabat diğer Orta Asya şehirlerinden daha yoğundu, Taşkent’ten kalabalıktı. Yerli halkın altı yıllık nüfus artışı, (Tablo 1) 1890’dan 1895 yılına kadar , %27.61’e yükselmişti. Ancak, Türkmen halkının nüfus artışı sadece %20,5 idi, Kırgızların sayısı 3 kat büyük, %67.10’dı. Kırgızların sayısının yüksekliğinin nedeni, Ural bölgesinden Zakaspi bölgesine göçleri olabilir.¹⁵⁷

Bolşevik 1917 Ekim devrimi öncesi, Türkmen halkının yaşadığı yerlerde siyasi bakımdan üniter bir devlet bulunmuyordu. Orta Asya Türkmenleri üç kısma ayrılmıştı: Türkmenlerin 400 bini aşkın kısmı Türkmen topraklarındaki Zakaspi bölgesinde, yaklaşık 140 bini Hiva hanlığı sınırları içerisinde ve en az 120 bini ise Buhara hanlığı sınırları içerisinde yaşıyordu.¹⁵⁸ Türkmenlerin çoğunlukta yaşadığı bu üç bölge şu vilayetlerden oluşmakta idi: Batı vilayetleri; Ahal, Etrek, Tecen, Murgap ile başkent Aşkabat şehri Zakaspi eyaletine aitti. Carcov ve Kerki civarlarındaki (150-160 bin insan) Ersari Türkmenleri ise Buhara Hanlığı’nın idaresi altındaydı. Daşoguz, Yılanlı ve Boldumsaz civarlarındaki yerleşik halk Yomut ve Covdur’lardan oluşmaktaydı. Hiva Hanlığı idaresi altında yaşayan Türkmenler ise yaklaşık 200 bin idi. Bundan başka İran ve Afganistan’da yaşayan pek çok Türkmen vardı. 1913 yılında, Türkmen nüfusunun İran ve Afganistan’dakiler hariç 700 bin civarında olduğunu söylenebilir. Farklı kaynaklarda, yaklaşık 40 ila 60 bin arasında bir fark olduğu göze çarpmaktadır. Bunun haricinde, Türkmenler’den Irak, Suriye, Rusya, Çin’de yaşayanlar vardı.¹⁵⁹

19. asırda, halkın iktisadi durumunun temel iki kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturmuyordu. Tabii şartlara, sulanan toprakların ölçüsüne göre, bir yerde hayvancılık fazla yapılyorsa, diğer yerlerde halkın geniş kesimi tarımla uğraşmıştır. Tarihi kaynaklar, Türkmenleri esas olarak ikiye ayırmaktadır; göçmen olup hayvancılıkla uğraşanlar ve yerleşik olup tarımla geçinenler.¹⁶⁰ Göçebeler yaz ayında göçtüğü zaman, her köy halkı akrabalık yakınlığı esasına göre kendi çadırını aynı sırada kuruyordu. Köyün ortasına köyün büyüğü çadırını kurardı. Sağ ve sol taraflarına ise onun yakınları (oğulları ve kardeşleri, babanın kardeşleri ve benzerleri), sonra ise uzak akrabaları çadırlarını kuruyordu. Yabancı

¹⁵⁷ Klyçmyradow, a.g.e., s.10.

¹⁵⁸ Roslyakov, a.g.e., 1957, s.3.

¹⁵⁹ Annanepesow, a.g.e., 1978, s.59.

¹⁶⁰ Niyazov, a.g.e., 1996, s.92.

çadırlar en kenarda duruyordu. Neticede, yaz yerleşim yerlerinde küçük göçebe köyleri oluşuyordu.¹⁶¹ Göçebe olanlar hayvanlarının ve kendilerinin su ihtiyacını genelde çölde kuyulardan, dağ kenarında ise pınarlardan temin etmekteydi.¹⁶² Büyük baş hayvan besiciliği genelde Rusya'dan gelen göçebeler tarafından yapılıyordu. Bazen göçebe köylerine merkezi Rusya vilayetlerinden yüksek kaliteli süt ve eti çok olan iyi mallar getiriliyordu. Ayrıca, Rusya'dan gelen göçebelere kolaylık sağlanarak bunlara sahip çıkılıyordu.¹⁶³ Ekin yerlerinin bir bölümüne buraya göç etmiş Ruslar yerleştiriliyordu. 1908'de Zakaspi'ye Ruslar'dan göç ederek getirilenlerle 29 kasaba kurulmuştur.¹⁶⁴

Siyasi Yapı

Türki halkların yaşadığı topraklara Ruslar tarafından atanan genel vali Kaufman'a göre; ülke hayat şartları bakımından elverişli değildi. Siyasi idarenin eksikliği iktisadi kalkınmasına engel teşkil etmekteydi.¹⁶⁵ Türkmenler, her ne kadar Selçuklulardan sonra düzenli ordu ve devletleri olmasa da, zor zamanlarında bir araya gelerek aralarında maslahat edip birlikte karar alma geleneklerini yıllarca sürdürmüşlerdir. Bu maslahat geleneği son yüzyıla ait bir karar mekanizması olmayıp, Türki halkların Orta Asya'da varlığından beri gelenek halini almıştır.¹⁶⁶

Türkmen köylerinde Ekim devrimine kadar olan dönemde, Çarlık ve feodal düzenin ağırlığı vardı. Türkmenistan sanayisi zayıftı. Çünkü Çarlık Rusya, Orta Asya ve Zakaspi bölgesinin hammadde alanı olarak kalmasını istiyordu.¹⁶⁷ Türkmenistan'da sadece tarımsal hammaddeyi ön işleminden geçiren ve inşaat malzemeleri üreten ufak atölyeler bulunuyordu. Zakaspi etrafında bulunan atölyelerin tamamında 1070 işçi çalışıyordu. Bu fabrikaların çoğu gerçek anlamda 2-3 işçisi olan yarı mesleki tipli ufacık atölyelerdi. Zakaspi'deki proletaryanın esasını oluşturan grup demir yolu işçileriydi. Sayı olarak yaklaşık 4 bini buluyorlardı. Sanayii işçileri ve demir yolu işçileri arasında tarımla

¹⁶¹ Orazov A., *Skotovodstvo u Turkmen v 19 veke – Naçale 20 veka*, Aşgabat: İzdatelstvo Ylym, 1995, s.232.

¹⁶² Orazov A., *Hozyaystvo i Kultura Naseleniya Severo Zapadnoi Turkmenii v Konze 19 veka Naçale 20 veka*, Aşgabat: İzdatelstvo Ylym, 1972, s.52.

¹⁶³ Rahimov, **a.g.e.**, 1996, s.27.

¹⁶⁴ Myratnazarov, **a.g.e.**, 1982, s.17.

¹⁶⁵ Myratnazarov, **a.g.e.**, 1982, s.8.

¹⁶⁶ Yazlijev, İbragimov, Nuriyev, **a.g.e.**, s.190.

¹⁶⁷ Roslyakov, **a.g.e.**, 1957, s.4.

münasebetini kesmeyen, her mevsime özgü işleri yapan işçiler de çoktu. Türkmen işçileri sayı olarak birkaç yüz kişiden ibaretti. Proletarya ile çiftçileri birleştirmek bu sebepten dolayı zordu. Bu koşullarda Türkmenistan'da sosyalist devrimin zafer kazanması oldukça güçtü. Hiva ve Buhara'nın Türkmen bölgelerinde söz konusu engellerle karşılaşılmaması kaçınılmazdı.¹⁶⁸

Ekim ihtilali öncesinde Türkmenistan, Çarlık Rusya'yla kendine has sosyal ve iktisadi ilişkileri olan ülkelerden birisiydi. Türkmenistan'ın tarihi gelişiminin iki yüzü olup; sosyo-ekonomik ilişkilerin kendine haslığı da bundan dolayıdır. Bir taraftan, iktisadi yönden kapitalizmin gelmesi ve Çarlık Rusya'nın gelişen ekonomisi ile bütünleşmesi; diğer yönden, Çarlığın koloni siyasetiyle ilgilidir.¹⁶⁹ Söz konusu tüm olumsuz koşullara rağmen, Türkmenistan'da sosyalizmin başarıya ulaşması için mücadele verecek inkılapçı güçler çok iyi hazırlık görmüşlerdi. Bunlar işçi tabakasının önde gelenleriydi. Bütün Rusya'da olduğu gibi, 20. asır başlarında, bizzat burada işçiler ve çiftçilerin proleter olmayan kesimlerini; diğer bir ifadeyle, öncelikle yoksul çiftçileri kendileriyle beraber inkılap mücadelesi vermeleri için ayaklandırdı. Türkmenistan'da işçi ayaklanmaları 1900 yılından itibaren başladı. İşçi ayaklanmalarına sosyal demokrat dernek ve gruplar öncülük yapıyordu. Türkmen topraklarında çalışan işçiler, Rusya Sosyalist Demokrat İşçi Partisi başkanlığı altında yerli çiftçileri de kendilerine katarak 1905–07 yıllarında gerçekleştirilen devrim hareketlerine katılmıştır. Bu yıllarda, Zakaspi etrafındaki şehirlerde ve Çarcov'da Bolşevik beyannameleri yayımlanarak Lenin'in eserleri dağıtılıyordu. Çiftçiler 1916 yılı yazında sömürgecilere karşı grup halinde, bazı yerlerde ise silahlı ayaklanma yaptılar. 1916 yılı sonlarına doğru Rusya'da inkılap gerçekleştirme ortamı oluşmaya başladı.¹⁷⁰ Sosyalist Ekim inkılabının, dünya tarihine geçen devrimlerin hepsinden farkı, insanın insanı istismar etmesine karşı koyduğunu iddia etmesiydi.¹⁷¹

27 Şubat 1917 yılında, Petrograd'da işçiler ve askerler ellerine silah alarak ayaklanmayı başlattı. İnkılap en kısa zamanda tüm Rusya egemenliğindeki topraklara yayıldı. Bütün Rusya ile birlikte Türkmen topraklarında çalışan işçi ve çiftçiler de mücadele için ayaklandı.¹⁷² Bu mücadele sonucunda Çarlık rejimi

¹⁶⁸ Roslyakov, **a.g.e.**, s.5.

¹⁶⁹ Kurbanov A.A., **Türkmenistanın Oba Hojalığı Hökümetinin İlkinci Yıllarında**, Aşgabat: TSSC'nin Siyası ve Ylymy Blymlery Yaymak Cemiyety, Türkmen Döwlet Neşriyaty, 1961, s.3.

¹⁷⁰ Roslyakov, **a.g.e.**, 1957, s.5.

¹⁷¹ Türkmenistan Ylymlar Akademiyasy, **Sovyet Türkmenistan'ın Tarihi 1917-1937**, Aşgabat: Ylym Neşriyaty, 1970, s.11.

¹⁷² Roslyakov, **a.g.e.**, 1957, s.5.

devrildi. Kurulan geçici hükümet, gerçekte Çarlık rejiminin imparatorluk siyasetini devam ettirdi. Türkmen halkına siyasi bağımsızlık vermekten vaz geçerek devrim öncesi siyasi dağınıklığını sürdürmesini sağladı. Rusya'da Ekim ihtilalinin galip gelmesinin etkisiyle Türkistan'da ihtilal hareketi daha da yaygınlaştı. İhtilal hareketinin güçlenmesinde, kuvvet bulmasında, Aşgabat, Merv, Krasnovodski'de (Bugünkü adı Türkmenbaşı şehri) serbestçe kurulan Bolşevik partilerin büyük etkisi vardı.¹⁷³ Geçici hükümetin emperyalist siyaseti 1917 yılı ilkbaharında işçiler ile çiftçiler arasında şiddetli geçimsizlik yarattı. Türkmenistan'da 1917 yılı Mart ayından itibaren Türkistan coğrafyasında Rusya Sosyalist Demokrat İşçi Partisi faaliyete başladı. Türkmen topraklarındaki Krasnovodsk, Türkmenbaşı, Çeleken, Hazar, Gazancık, Bereket bölgelerinde parti faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülüyordu. Zakaspi'nin birçok şehri; Aşgabat, Bayramali, Kerki ve diğerlerinde Bolşevik ve Bolşevik akımına destek veren gruplar oluşmaya başladı. 27 Ekim 1917 yılında Türkmen topraklarında Çarlık yönetimine son verildi.¹⁷⁴

20. asır başlarında Türkmenlerin sanayisi yeterince gelişmediğinden işçi sınıfı oluşmamıştı. Aynı zamanda, Türkmen topluluğu gelişme evreleri olarak kapitalizmi yaşamamıştı. Kapitalizmi yaşamadan sosyalizme atlamıştı. 19. asrın ikinci yarısında, Marks ve Engels, geri kalmış halkların bazı özel şartlarda kapitalizmi atlayarak sosyalizme geçebilmelerinin mümkün olduğu sonucuna varmışlardı.¹⁷⁵

Türkmen topraklarında yaşanan ve ihtilali netice veren ayaklanmalar şu sebeplere dayandırılmıştır:

- 1- Hanlarla beraber yerli Türkmen beyleri Yusuf Han, Teke Han, Menli Han, Sarı Han ve diğerleri, çiftçilere ve köylülere ait en verimli toprakları, kuyuları, otlakları kendileri alıyordu.
- 2- Türkmen topraklarını Rusya adına idare eden Lomakin'in adaletsiz davranış ve uygulamaları söz konusuydu. İdareciler rüşvetle işbaşı yapıyor ve görevi devraldıklarında verdikleri rüşveti geri almak için halka zulüm ediyordu.
- 3- İhtilalden önce Zakaspi'de toplam 16 iki dişli yer süren alet vardı. Petrol, tuz, kibrit vb. kaynakların çıktığı yerler yağmalanıyor, rehine

¹⁷³ Niyazov, a.g.e., 1996, s.100.

¹⁷⁴ Roslyakov, a.g.e., 1957, s.9.

¹⁷⁵ Türkmenistan Ylymlar Akademiyasy, a.g.e., 1970, s.12.

bırakılıyor, başkalarına satılıyor. Tüccarlar, kiracılar ve ziraatçıların gelirliilerinin çoğu kısmını alıyordu. Bu durum ziraatçıları fakir düşürmüştü. 180 bin hektarlık tarlaların geliri idarecilerin elindeydi.

Türkmen topraklarının Çarizm tarafından işgalinden sonra tamamen bir koloniye dönüştüğü görülüyordu. Çarizmin feodal-kabile başkanları zulüm ve yağmalama siyasetini yürütüyordu. Bu faktör Çarlık yönetimine karşı tepki doğurdu ve halkın ayaklanmasına neden oldu.¹⁷⁶

Üretim İlişkileri

Bu dönemde, Türkmen topraklarında üretim; petrol ve diğer yeraltı kaynaklarının işlenmesi, pamuk ve pamuk işleme biçiminde ortaya çıkmıştır. Ekim devriminden önce, Türkmenistan iktisadiyatı toprağa bağlı idi. Devrim öncesi halkın %90'ı tarımda istihdam ediliyordu. Bunun birçoğu da yeterli toprak ve sulama imkânına sahip olmayan küçük üretim alanlarıydı. Çünkü toprak, su feodallerin ve Çar memurlarının kontrolündeydi. Türkmen çiftçilerin istihdam şekli kiralık işçilikti. Birçok çiftçinin mekanik tarım aletine sahip olması sözkonusu değildi; hatta birçok yerde iş hayvanları bile yoktu.¹⁷⁷ Türkmen topraklarında dönemin şartlarına göre teknolojik gelişmenin olmadığı devirde ziraatte gazal (öküz peşine takılıp toprağı işleyen alet) ya da kürek gibi aletler kullanılıyordu. Aynı yöntem pamuk üretimi için de geçerliydi.¹⁷⁸ Tarımda makina kullanımı hemen hemen hiç gelişmemişti. Özellikle köylü halk babadan kalma tarım aletleri kullanmaktaydı.¹⁷⁹

Çarlık döneminde, Türkmenlerin kullandığı tarım aletlerinin gelişmesini beklemek zordu. Çünkü Rusya'da bile tarım ilkel usullerle yapılıyordu. Örneğin, ihtilalden önce Zakaspi'de toplam 16 tane iki dişli pulluk vardı.¹⁸⁰ Sulanan yerlerde kullanılan aletler ahşaptı; çapa, kürek ve orak. Gelişmiş ziraat aletleri Zakaspi bölgesinde 20. asır başlarında kullanılmaya başlanmıştır: 1914'te 64 pulluk, 36 pamuk ekme ve 1 buğday ekme mibzeri vardı.

Buhara Emirliği ve Hiva Hanlığı'na bağlı Türkmen bölgelerinde ziraat aleti hiç yoktu. Sulama sisteminin düşük teknikle olması sulamayı ve üretimi

¹⁷⁶ Muhammetberdiyew K.B., *Türkmenistanyň Taryhyndan Materýallar*, Aşgabat:Magarif, 1997, s.9.

¹⁷⁷ Pozdnikov, Vedenkin, *a.g.e.*, s.72.

¹⁷⁸ Nasrly Y., *Pamuk Arazilerini Teknolojilerle İşlemek*, Aşgabat:Türkmen devlet Neşiriyaty, 1930, s.4.

¹⁷⁹ Mazuk R.V., Garbuzov V.V., *Ekonomičeskaya İstoriya*, Leningrad:Leningradskaya Tipografiya n1 Peçatnyy dvor, 1965, s.301.

¹⁸⁰ Karpov, *a.g.e.*, 1940, s.17.

güçleştiriyordu. Buhara Emirliği ve Hiva Hanlığı'na bağlı Türkmen bölgelerinde sulama, çığır ve nova denilen ilkel aletlerin yardımıyla yapılıyordu. Murgap'ta Çar'a ait topraklarda sulama sistemi nispeten daha yüksek tekniğe sahipti.¹⁸¹

Türkmenlerde esas olarak bilinen ziraat ve hayvancılıktan başka da geçim yolları vardı. Hazar denizinin kıyısında yaşayan halk balıkçılıkla uğraşıyordu. Aynı zamanda, petrol kazma, tuz çıkartma, avcılık gibi işlerle de uğraşıyorlardı. Astrabad, Esenguli bölgesinde, Çeleken, Ogurcalı adaları en çok balık çeşitlerinin avlandığı bölgeler idi. Balık ve balık ürünlerini, petrolü, tuzu kendi gemileriyle İran'ın Astrabat, Mazenderan, Gilyan bölgelerine, Rusya'nın Astrahan şehirlerine ihraç ediyorlardı. Türkmenler avladıkları balıkları, kazarak çıkarttıkları petrolü, tuzu Rusya'ya satarak karşılığında un, elbise, kuru çay, şeker, tabak ve çelik kazan gibi eşyalar alıyorlardı. Çünkü deniz kıyısındaki insanların başka türlü geçim imkânı yoktu. Rus ve Ermeni tüccarlarının getirdiği mallara, özellikle de una muhtaçlardı. Balıkçılık, kayıkla yük taşıma Lebap Türkmenleri'ne mahsus bir olaydı. İnsanlar az çok avcılıkla da uğraşarak ailesinin geçimini sağlıyordu.¹⁸²

Ziraat

Zakaspi bölgesinde tarımla uğraşan her Türkmen kendi arazisinde çalışıyordu. Sadece, Yolöten Türkmen Sarıkları toplu olarak toprağı sürüyor, tohum atıyor, sulama yapıyor ve ürünleri topluyordu. Ürünler toplandıktan sonra eşit olarak bölünüyordu. İş aletleri ve işleme metodları ne kadar eski de olsa, sulama işlemi vaktinde yapıldığı zaman toprağın verimi bol oluyordu. Mangışlak halkı ise tarımla uğraşmayıp balıkçılık ve hayvancılıkla geçinmekteydi.¹⁸³

Tablo 2: Zakaspi Bölgesi Ekim Alanları, 1887

Aşkabat	10,000
Tecen	4,000
Mari	43,000
Toplam	57,000 desyatina*

* 1 desyatina, 1.09 hektar'dır.

Kaynak: Oyedorova, s.69.

¹⁸¹ Muratnazarov H., *Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat: Izdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.191.

¹⁸² Niyazov, **a.g.e.**, 1996, s.94.

¹⁸³ Oyedorova, Annenskowskoya, **a.g.e.**, s.65.

Yukarıdaki tablo’da, Mangışlak ve Kradnovodsk bölgelerine ilişkin verilere yer verilmemiştir. Çünkü buralarda yaşayan yerli halk genelde hayvancılıkla uğraşmıştır. Toprak kaliteli olduğundan aynı miktarda sulamaya rağmen Aşkabat etrafında daha çok ürün alınıyordu. Bunu sırasıyla Tecen ve Merv izliyordu. Buralarda randıman düşüklüğünün nedeni ise toprakların daha tuzlu olmasıdır.

Morozov şirketi, 1884-86 yıllarında, Aşkabat’ta Teke Türkmenlerine deney yapmak için yeni pamuk tohumu vermiştir. Pamuğu topladıktan sonra Teke Türkmenleri yüksek kaliteli olduğunu öğrenmişlerdi; ancak, pamuğun toplama vaktine alışık olmadıkları için, pamuk rüzgârda zayi oluyordu.¹⁸⁴

Türkmen topraklarında, dört temel toprak ve su mülkiyeti geçerliydi. Zakaspi’ye özgü, “*sanaşık*” adı verilen su ve arazi mülkiyeti üretim gücünün gelişmesini yavaşlatmıştır. Her yıl yenilenen arazi taksiminden dolayı, sanaşık arazilerde çiftçilik, genellikle yer değiştirme sistemiyle yürütülmüştür. “*Mülk*” adı verilen arazi ve su mülkiyeti sisteminde sahibinin özel olarak araziye mülkiyetinde bulundurması daha çok üretim gücünün kullanımına yararlı olmuş ve sanaşık sistemini yavaş yavaş ortadan kaldırmıştır. Mülk, daha çok verimli olan çiftçiliğin yapılmasını sağlamış, nadas usulüyle ekme ve pamuk yetiştirmeyi mümkün kılmıştır. Mülk, kabile kesiminin, yani reis, kadı ve diğer etkin kişilerin etkisi altındaydı. Bir tarafta, büyük arazi mülkiyetinin oluşma süreci, diğer tarafta da, küçük çaptaki malik ve kabilelerin istimlâki giderek artmaktaydı. Başlangıçta taksim edilememiş olan umuma ait arazileri oluşturan kiralık araziler köy cemiyetleri tarafından kiralanıyordu. Bu uygulama sadece Zakaspi’de mevcuttu. Gelir, köy cemiyetine aitti. 1891 yılında sömürge idaresi tarafından kiralık arazilere el konuldu, bu araziler hazine arazilerine dönüştürüldü. Bu yerel maliklerin durumuna olumsuz tesir etti ve köylülerin mülkiyetlerini kaybetme sürecini hızlandırdı. Köylülerin elinden alınan arazilerin büyük bir kısmı Çar’ın yüzölçümü 104 bin desyatınayı teşkil eden Murgap’taki mülkiyetine dâhil edilmişti.¹⁸⁵ Zakaspi bölgesinde kiralık araziler toprak bolluğu nedeniyle sadece Merv ve Tecen etraflarında bulunurdu. Ürünün ¼, 1/5’i alınmak şartıyla, bu araziler kasaba toplantılarında isteyenlere kiraya veriyordu.¹⁸⁶

1902’de Tecen nehrinde su azlığından dolayı, Serahs ve Tecen bölgelerine, çoğunlukla buğday ve arpa ekimleri yapılmıştı. Kışlık buğday ekimi 19.298,

¹⁸⁴ Oyedorova, Annenkowskoya, a.g.e., s.69-70.

¹⁸⁵ Muratnazarov, a.g.e., 1984, s.192.

¹⁸⁶ Oyedorova, Annenkowskoya, a.g.e., s.70.

yazlık buğday ekimi 103.196,5, arpa ekimi 28.738, susam ekimi 123, pamuk 6297, yonca 31.700 pud (1 pud=16,3 kg) olmuştu.¹⁸⁷ 1904 yılında, buğday pud başına 1 ruble 20 kapık'ten, 1 ruble 50 kapık'e kadar fiyata, arpa 55 kapık'ten 70 kapık'e kadar satılıyordu.¹⁸⁸

1908 yılında, erken gelen soğuklardan zarar gördüğünden pamuk verimi yüksek değildi. Bölgede pamuk alımını iki firma yapıyordu: Ter Mikirtişev ve Arzumanov firmaları. Fiyatlar 2 ruble 50 kapık ile 2 ruble 80 kapık arasında dalgalanıyordu. En yüksek fiyat ise her pud için 3 rubleydi. Halk para sıkıntısından dolayı fiyatların durumuna bakmadan satmaya mecbur kalıyordu.¹⁸⁹

1913 yılına ilişkin veriler, Türkmen topraklarında 318 bin hektar tarım alanı olduğunu; bunun 202 bin hektarına tahıl ve 69 bin hektarına pamuk ekildiğini göstermektedir.¹⁹⁰ Pamuk üretim sektörünün gelişimini istatistiksel verilerde görmek mümkündür. Örneğin; 1890-91 yıllarında, 20-22 bin pud (1pud=16,3 kg olarak hesaplanırsa, yaklaşık 320 ton) pamuk toplanmıştı.¹⁹¹ 1900 yılında, Aşkabat bölgesinde yerli halk tarafından 3993,5 pud pamuk ekimi yapılmış ve 64.301 pud (yaklaşık 1000 ton) ham pamuk toplanmıştı.¹⁹² Bundan 13 yıl sonra, toplanan pamuk miktarı ise 4 milyon pud'u (yaklaşık 64 bin ton) geçmişti. 1914 yılında, pamuk ekim arazisi alanı 1890'lı yıllara nazaran 50 kat artmıştı. 1915 yılında, Zakaspi'de 57.466 desyatına alanda pamuk yetiştiriliyordu. Bu yıllarda, Türkmen topraklarının içinde bulunduğu Türkistan, pamuk yetiştirilen ülkeler arasında üçüncü sıraya yükselmişti.¹⁹³ Bu verilerden pamuk üretimine ayrı bir değer verildiğini ve yer olarak da Türkmen topraklarının seçildiğini anlıyabiliriz. Pamuk üretiminin seçilmesinin sebepleri olarak; pamuğun değerli ve yüksek kar sağlayan tarım ürünü olması, iklim olarak uygunluk, Rusya'nın tekstil sanayisinin yükselmesi ve bu sektörün hammaddeye olan ihtiyacının artması sıralanabilir. Türkmen topraklarının Rusya'nın hammadde sağlayan bir ülkesi konumunda olması ve iklim şartlarının elvermesiyle de tarımda özellikle pamuk seçilmiştir. Üretilen pamuğun oldukça büyük bir kısmı Rusya'ya götürülmüştür.

¹⁸⁷ Fedorova K.M., **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti za 1902 god**, Ashabat: Elektropeçatnya Peçatano po Rasporjazyeniye Yego Prevoshoditelstva Naçalnika Zakaspiyskoi Oblasti, 1903, s.38.

¹⁸⁸ **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti za 1903 god**, Ashabat: Tipografiya ştaba 2-ogo Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa, 1904, s.52.

¹⁸⁹ Parovaya Tipografiya gazetı, **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti za 1908 god**, Aşgabad, 1910, s.13.

¹⁹⁰ Pozdnikov, Vedenkin, **a.g.e.**, s.72.

¹⁹¹ Annanepesow, **a.g.e.**, 1978, s.59.

¹⁹² Fedorova, **a.g.e.**, s.1.

¹⁹³ Annanepesow, **a.g.e.**, 1978, s.59.

Hayvancılık

Türkmenler’de hayvancılık ve ziraat birbirinden ayrılmaz iki uğraş alanı olmuştur. Bir ailede, bir köyde hangisi uygun ise onunla meşgul olunuyordu. Hayvanları fazla olanlar, hayvancılık; ekip-biçmeye toprak ve su bulanlar ise tarımla uğraşıyordu.¹⁹⁴ 16. asırdan 19. asır başlarına kadar, Türkmenler hayvancılıkla uğraşarak yarı yerleşik ve tam yerleşik hayata geçmeye devam etmiştir. Bu sürecin uzun sürmesi, Türkmen topraklarında siyasi bir otoritenin tesis edilememesi nedeniyle sürekli saldırılara maruz kalan halk arasında toplu göçlerin yaşanmasına bağlıdır. Dış düşmanların saldırılarından dolayı dağlık bölgelere göç edip tarımdan hayvancılığa; sonra da uygun şartlar oluştuğu zaman, yine yerleşik hayata, tarımla uğraşıya geçiliyordu.¹⁹⁵

Hayvancılıkta büyük baş mallar önemli bir yer tutuyordu. Bu çeşit hayvancılığın gelişmesi, büyük ölçüde yerli halkın yerleşik yaşamına bağlıydı. Şehirlere yakın olan köylerde de büyük baş mal yetiştiriliyordu. Çünkü şehrin yerli halkı süt ve süt ürünlerinin alıcıları olarak görülüyordu. Başlıca yerli ev hayvanları; Türkmen ineği, Horasan ineği, Meymene ineği, Seistan ineği, Yomud kambur öküzleriydi. 1900 yılında, Aşkabat’da süt üretimi için çiftlikler kurulmuştur.

Ahal-Teke ve Yomut atları ise hızlı ve dayanıklılığıyla dünyada tanınmış atlardır. Deve yetiştiriciliği de at kadar önemliydi. Türkmenler’de daha çok bir hörgüçlü arvana ve narı develeri yetiştirilmiştir. Arvanayı iki hörgüçlü buğra ile karıştırıp yeni bir soy üretmişlerdi. Atlar da, develer de hem ailenin günlük ihtiyaçlarında kullanılmış, hem de askeri araç rolünü üstlemişti.¹⁹⁶ Koyunları ilkbaharda ve sonbaharda, keçileri ve develeri ise yılda bir defa genellikle ilkbaharda kırkarak yün elde ediyorlardı. Kırkma geleneksel el metodu ile uzunluğu yaklaşık olarak 40-50 cm olan özel demir makasların yardımı ile yapılırdı. İlkbaharda, her yerli cins koyundan 1,5-2 kg. sonbaharda ise 1 kg.’a yakın yün alınırdı.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Niyazov, a.g.e., 1996, s.92.

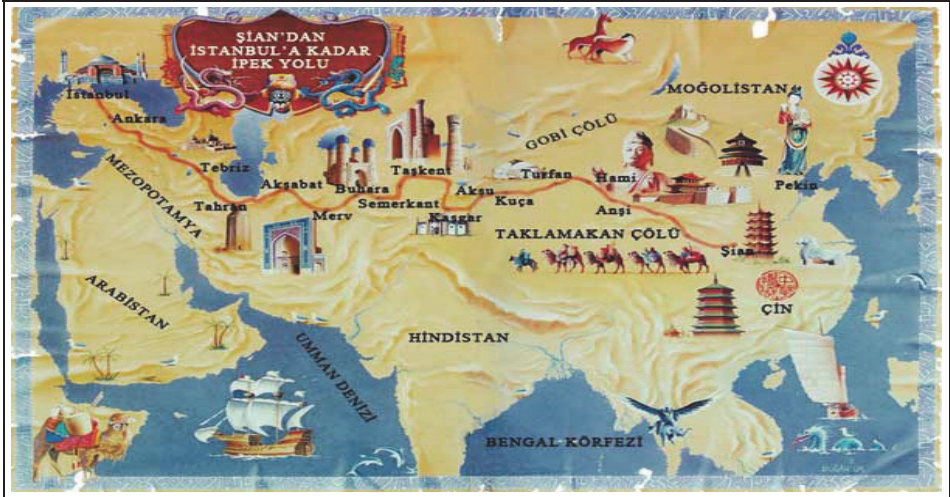
¹⁹⁵ Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.179.

¹⁹⁶ “Sabah kalk babanı gör, ondan sonra atını gör” sözü Türkmenler arasında darb-ı mesel olmuştur. Bu onların önce ataya sonra da atlara veridikleri değeri gösterir. Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.182.

¹⁹⁷ Orazov, a.g.e., 1995, s.259.

Küçük Zenaat, Sanayi ve Ticaret

Türkmen topraklarında kurulmuş olan Parfiya Devleti topraklarından “ipek yolunun” geçtiği bilinmektedir. “İpek yolu”, uzak doğu ülkelerini yakın güney ve Avrupa ülkelerine bağlıyordu. Bu yol Merv’den geçerek Murgap’ın yanından güneye doğru ayrılmıştı. Sasaniler zamanında güney Türkmenistan üzerinden Hazar denizine ulaşan ticaret yolu da önemlidir. Orta asırlarda Türkmenistan üzerinden, esas olarak iki büyük ticaret yolu geçiyordu. Bunlardan biri uzak doğu ülkelerini yakın doğu ülkelere bağlıyordu. Diğeri ise, Orta Asya’yı Avrupa ve Rusya’ya bağlıyordu. Bu yolların biri Nişabur’dan Serahs’a ve Merv’e ulaşıyordu. Merv’den geçen yol Kuşmeyhan’ın (şimdiki Kişman harabeliği) üzerinde Amul’a (eski Carcov) ulaşıyordu. Amul’dan Burdalık ve Zemmi’ye (Kerki) giden bir yol da bulunuyordu. Ticaret yolunun biri Amuderya’nın sol kenarından Amul’dan Harezmi’e ulaşıyordu. Merv’den Harezmi’e giden yolların biri Hurmuzfarra’dan (yeni Kişman harabesi) Sayfin’e çıkarak, Tahiriya şehrinin yakınında Amul’dan gelen yolla birleşmiştir. Merv’den Murgab üzerinden Belh, oradan da Hindistan’a uzanan büyük bir ticaret yolu olmuştur.¹⁹⁸ Çarlık zamanında, Türkmen topraklarında sanayi gelişmemişti. Atölye denilebilecek küçüklükte pamuk, yağ, sabun ve yer altı kaynaklarını kazarak çıkaran tesisler kuruldu. Zakaspi bölgesinde mevcut el sanayi ufak boyutta üretim özelliğine sahipti. Türkmenler arasında en yaygın meslekler; ayakkabıcılık, dericilik, gümüş işlemeciliğiydi.

Resim 7: İpek Yolu

¹⁹⁸ Atamammedow, Azimov, Alladatov, a.g.e., s.165.

Bu mesleklerin ardından da marangozculuk, çömlekçilik, sabunculuk geliyordu. Mesleklerin içinde silah üretimine de rastlanmıştır. Ancak bu çok seyrek rastlanan bir meslekti ve uğraşanların sayısı da çok azdı. Bu meslekle uğraşanlar önceleri silah tamiri, bıçak imalatı gibi işlerle meşguldü. Ancak bölgenin Ruslar'ın hâkimiyeti altına girmesi sonucunda silah taşımak yasaklanmış ve dolayısıyla bu meslekle uğraşanlar atıl durumda kalmıştı. Nüfus içinde en büyük talep gümüş takı ve ürünlerineydi. Her varlıklı Türkmen imkânı olduğunda kendi atı için süs takım almaya çalışıyor, en fakir kadın bile kendisi ve çocukları için gümüş takı almaya arzuluyordu. Bu meslek çok karlı olmasına rağmen takıların kalitesi zamanla düşmüştür. Çünkü erken döneme ait ürünler son dönem ürünlerinden daha ince ve orijinaldi. Türkmenler, hayvancılık ve tarımdan başka sanat, dokuma, keçe, deri, halı, çelik malzeme yapma, ayakkabı ve gemi yapımı işleriyle uğraşmışlar. Türkmen kabilelerinin herhangi bir sanat işini ihtisas edip yürütenler de çoktu. Yün kendi kalitesi itibarıyla farklı ürünlerin elde edilmesinde kullanılmıştır. Keçeler için düşük kalite yün; halılar için ise orta veya yüksek kalite yün kullanılmıştır. Deve yününden bezler, en iyi deve yünüden ise kaftan için kumaşlar yapılmıştır.¹⁹⁹ Şehir nüfusunun halı, keçe gibi mallara olan taleplerini teşvik için 20. asır başlarında hayvanların, özellikle koyunların damızlık türleri çoğaltılmaya başlandı. Örneğin, kaliteli yün veren aymak, pendi damızlık koyunlarını çoğaltmak için çiftçiler gereğinden fazla özen gösteriyorlardı.²⁰⁰

Türkmen kabileleri arasındaki iktisadi gelişmişlik farkı onların siyasi yönden birleşmesini de zorlaştırıyordu.²⁰¹ Köylerde zenaat çok gelişmemişti. Ancak, Hazar bölgesinde yerleşen köyler zenaat ile meşguldü. Aşgabat ve Merv çevresinde yaşayan Türkmenler iş bulmak amacıyla Ruslar tarafından döşenmiş olan tren yollarından yürüyerek Hazar'a doğru gitmişlerdir. Buralarda her türlü işlerle uğraşmışlar; bunlar arasında ev inşaatı ve tamiri gibi zenaata sahip olmuşlardı. Krasnovodsk ve Mangışlak bölgesinde balıkçılık ile uğraşan Türkmen ve Kırgız milletinin birçoğu deniz üzerinden Astrahan'a geçmiştir. Burada, gemi üzerinde balıkçılık yapmayı meslek seçmişlerdi. Balıkçılık esasen Zakaspi etrafındaki Mangışlak ve Krasnovodsk şehirlerinin önemli gelir kaynağıydı. Çünkü balık o yöre halkının yiyeceği ve aynı zamanda gelir getiren

¹⁹⁹ Oyedorova, Annenkowskoya, **a.g.e.**, s.79.

²⁰⁰ Atamammedow N.W., Azimov P., Alladatov J., **Türkmen Sowet Ensiklopediyasy**, Aşgabat: Türkmen Sowet Enziklopediyasy Neşiryaty, 8.tom, 1978, s.53.

²⁰¹ Roslyakov, **a.g.e.**, 1989, s.36.

bir iş sahası olmuştu. Avlanan balığın yarısı satılıyor, diğer yarısı ise kendilerine yiyecek oluyordu. Balıklar genellikle yerli tüccarlara veya özellikle Astrahan'dan balık satın almaya gelen Ermeniler'e satılıyordu.²⁰²

Ruslar'ın Zakaspi'de bulunması onların ağaç ve bağ işleri, ipekçilik, yerel dilleri, tarihi, etnolojisini, hayvan ve bitki örtüsünü incelemeleriyle bu yörelerde yeni iş sahalarının oluşmasına yol açmıştır.²⁰³ Orman ürünleri de önemli bir gelir kaynağı sayılabilirdi.²⁰⁴

Türkmenistan'ın tüm sanayisini oluşturan pamuk çırçır fabrikalarının birçoğu Çeleken adasındaki küçük imalathanelerden oluşuyordu.²⁰⁵ 1892 yılında, Merv'e 2 pamuk çırçır fabrikası inşaa edildi. Minder firmasının at gücüyle çalıştırılan fabrikası ve Rus Pamukçu buharla çalışan fabrikaları kurulmuştu.²⁰⁶

I.Dünya Savaşı'nın başladığı dönemlere doğru Türkmenistan'ın ön işleme sanayisi yeni kurulmakta olup, özellikle hafif ve gıda sanayini içeren ufak atölyelerden meydana geliyordu. Zenaatkarlıkta ise gelişen işkolu el dokuması halıcılıktı. Maden sanayisine örnek ise, özellikle Çeleken adasında petrol çıkartılmasıdır.²⁰⁷

1881 yılına kadar halk, geçim kaynağı olarak petrolü derin olmayan kuyulardan el metodu ile kendileri çıkartıyordu. Sonraları, petrol alanlarını petrol üreticilerine kiraya vermeye başladılar.²⁰⁸ Çeleken petrol işletmelerinde petrol üretimi küçük çapta 3 adet kuyudan çıkarılıyordu. 1905'te bu kuyulardan yaklaşık olarak 4000 pud petrol çıkarılmıştı. 1906'da ise toplam olarak Çeleken adasında 870 bin pud, 200 bin ruble petrol çıkarılmıştı.²⁰⁹

²⁰² Oyedorova, Annenkowskoya, a.g.e., s.98.

²⁰³ Semenov P.P., **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti s 1888 Goda**, Ashabad:bez izdatelstva, 1889, s.8.

²⁰⁴ **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti za 1899 g**, Aşhabad:Tipografiya Ştaba 2-ogo Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa, 1900, s.259.

²⁰⁵ Sovyet Turkmenistan gazetesi, 20 Aprel 1946, nomer 80 (6600), s.2.

²⁰⁶ Batırov A., **Ösmekte Olan Ülke**, Aşgabat:Türkmen Döwlet Neşiryaty, 1977, s.20.

²⁰⁷ Annakılıcov A., Bayramov B., **Razvitiye Promıshlennosti Turkmenistana v Semiletke**, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryaty, 1959, s.3.

²⁰⁸ Oyedorova, Annenkowskoya, a.g.e., s.118.

²⁰⁹ Obzor Zakaspiyskoi Oblasti za 1905 god Parovaya Tipografiya gazetesi, Aşgabat, 1907, s.93.

Resim 8: 1912 Aşgabat'ta odun pazarı.

Çarlık Rusya zamanında, Türkmen topraklarının hammadde alanı haline getirilmesi siyaseti Rusların kendi çıkarına olsa da, Türkmen halkı içinde de sanayinin kıpırdamasına yol açmıştı. Ancak sanayi çok ağır gelişmekteydi ve sömürgeci karaktere sahipti. Çarlık, özellikle sanayinin gelişmesine engel olmaya ve Türkmenistan'ı hammadde bölgesi olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu durum özellikle hammadde üretim ve işlemesine dayalı bir sanayi yapısının doğması ve gelişmesine yardım etmiştir. 1913 yılında Türkmen topraklarından 129 bin ton petrol çıkartılmıştır. Yine, 1913 yılında “Kuuli Tuz Sanayi” şirketi, 1396 pud tuz işlemiştir. Cebel'de yıllık tuz üretimi, 300 bin pud kadardı. Tuz ocaklarında, genel olarak, el emeği kullanılırdı. Pamuk sektörünün gelişmesi; pamuk işleme, yağ ve sabun tesislerinin kurulması için maddi dayanak olmuştur. Pamuk sanayi, brüt üretimin %60'ını temin etmekteydi. Petrol, yer mumu, kükürt ve tuz yatakları madencilik sektörü için hammadde kaynağına dönüşmüştü. Maden sanayisi dışında Zakaspi'de hammadde ve köy ürünlerini işlemek için şirketler ortaya çıkmaya başladı. Bunlar yarı el yordamıyla üretim yapan iş yerleri ve ufak atölyelerdi. Bunlar ana sermayesi fazla olmayan, üretim

gücü düşük, teknolojisi az ve aynı zamanda mevsimlik ve daimi işçilerin sayısı fazla olmayan pamuk çırcır, yağ, sabun, deri atölyeleri idi.²¹⁰

1914 yılında Zakaspi bölgesinde bulunan atölyeler şöyleydi; 15 pamuk, 56 yağ, 9 sabun atölyesi, 12 elektrik santrali, 16 buharla çalışan değirmen, 11 sunî mineral su üretim atölyesi, 8 buz üreten atölye, 9 boru işleme, 6 deri işleme, 104 tuğla atölyesi, 264 suyla çalışan değirmen, 40 şekerleme ürünleri atölyesi, 6 matbaa, 3 bira, 1 makina ve 5 şarap atölyesidir. Bunların her birinde genellikle 3-4 işçi çalışırdı. Söz konusu atölyelerden, nispeten büyük ve teknik donanımlı olanların, her birinde 60-90 işçi çalışıyordu.²¹¹ Ticaret, Türkmen topraklarında büyük, orta ve küçük ölçekli tüccarların ellerinde toplanmıştı. Bu tüccarlar ise daha çok dışarıdan gelen ve Türkmen olmayan kimselerdi. 1891 yılında, Zakaspi bölgesinde var olan (Aşgabat, Krasnovodsk ve Tecen) 794 tüccardan, %97'si dışardan, %3'ü ise Türkmenlerden oluşuyordu.²¹² Tekeler arasında ticaret yeterince gelişmemişti. Ticareti Hiva, Merv, komşu kabileler ve İran ile yapıyorlardı. Ancak yüksek ölçekli bir ticaret değildi. Sattıkları ürünler; halılardan, halı türü kilimlerden, silah ve atlardan ibaret idi. Bunun karşılığında aldıkları mallar ise barut, ateşli silahlar, pamuk, kâğıt, dokuma ve buna benzerdi. Çeşitli yerleşim yerlerine bazen Teke tüccarları ticaret maksadıyla gidiyordu. Türkmenler, ticaret oranı düşük olmasına rağmen, çok güvenilir ve ticaret ahlakına bağlı insanlardı. Tekelerin üretimi yüksek olmamasına rağmen, üretim diğer Türkmen kabilelerine göre çok daha hızlı geliyordu. Teke kadınları ustalıklı kadife, yün halı ve kilimler dokuyordu. Bu halılar Hiva, Buhara ve İran'da yüksek fiyatlarla satılıyordu. Deve yününden çuha dokuyorlardı. Tekeler çoğunluk olarak silah üreticisiydi. Kılıçları ve hançerleri komşu kabileler tarafından satın alınıyordu. Kılıçları İran kılıçlarına benziyor; hançerleri ise ince, çok uzun namlulu, sapları düzdü.²¹³

Zakaspi demir yolunun kurulmasıyla Türkistan bölgesinde iç ve dış ticarete para dönüşümünde güçlü bir gelişime olmuştu. Demiryolu kuruluş çizgisine göre şehirler ve köyler ortaya çıkıyor ve geliyordu. Zamanla

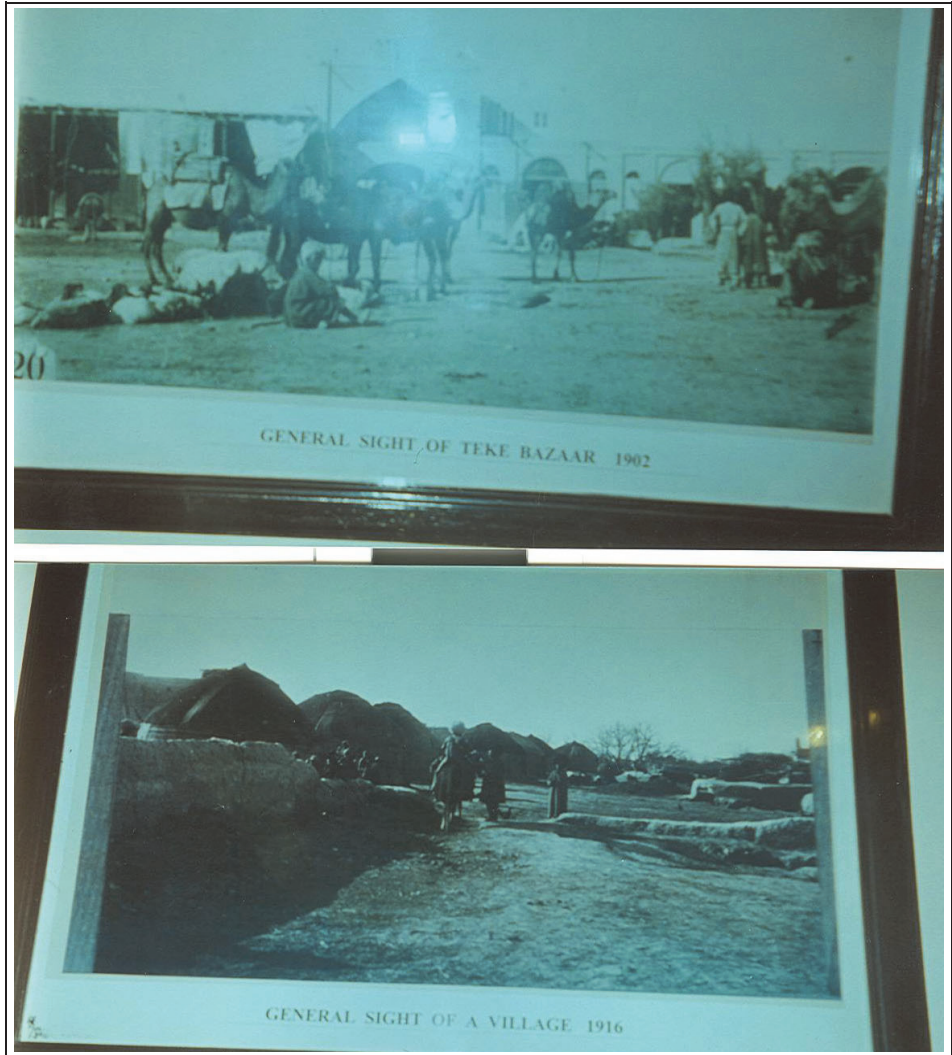
²¹⁰ Muratnazarov, a.g.e., 1984, s.192.

²¹¹ Muratnazarov, a.g.e., s.192.

²¹² Pugaçenkova G.A., *İzvestiya Akademii Nauk TSSR*, Aşgabat: İzdatelstvo Akademiki nauk TSSR, 1955, s.15.

²¹³ Tugan, Baranovski, a.g.e., s.74.

Krasnovodsk, Kızılrvat, Aşkabat, Tecen, Merv, Bayramali, Carcov şehirleri Türkmenlerin ticari ve sanayi hayatının merkezleri olmuşlardı.²¹⁴

Resim 9: Teke Pazarı (1902), Bir Türkmen Köyü (1916)

²¹⁴ Batirov, 1960, a.g.e., s.3.

İKİNCİ BÖLÜM

20. ASIR BAŞINDA RUSYA VE TÜRKMENLER

BOLŞEVİK DEVRİMİ VE TSSC

1917 Ekim devrimi öncesinde, Türkmen halkının yaşadığı topraklarda siyasi bakımdan üniter bir devlet bulunmuyordu. Türkmenlerin 400 bini aşkın kısmı Zakaspi bölgesinde, yaklaşık 140 bini Hiva ve en az 120 bini de Buhara sınırları içinde yaşıyordu.¹ Genelde, Yomut ve Tekelerin yerleştiği Aşkabat, Merv, Tecen, Etrek ve Murgap'ı kapsayan Zakaspi bölgesi Çarlık idaresi; Yomut ve Çovdurlar'ın yaşadığı Daşoguz, Yılanlı ve Boldumsaz civarları Hiva; Ersariler'in yaşadığı Carcov ve Kerki civarları ise Buhara yönetimi altındaydı.

Tarihi kaynaklar; göçer olup hayvancılıkla uğraşanlar ile ziraatle geçinen yerleşik veya yarı göçmen olmak üzere Türkmenleri iki gruba ayırmaktadır.² Doğa şartlarına göre geçim alanı seçen Türkmenler, bitki örtüsünün yoğun olduğu yerlerde hayvancılık, sulanabilen yerlerde ise tarımı seçmişti. Rusların Türkmen topraklarını 1881 yıllarında işgaliyle, Hazar kıyısındaki Krasnivoski şehrinden (bugünkü adı Türkmenbaşı) Aşkabat, Merv ve Özbekistan'a kadar demir yolu inşa etmeleri sonucunda sosyo-ekonomik hayatta bir canlılık başlamıştı.

Ekim 1917 yılında yapılan devrimle, Rusya'da Çarlık yönetimi yıkılmış, yerine sosyalist yönetim gelmiştir. Çarlık Rusya egemenliği altındaki topraklarda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni kurulmuştur. Sosyalistler, 1924 yılında, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TSSC)'ni kurarak de bir dizi sosyalist reformlara imza atmıştır. Sovyet döneminde, sanayi alanında yatırımlar yapılmıştır. Sanayinin tüm dalları, özellikle hammadde yönünden zengin doğal kaynaklarından faydalanmak için ağır sanayi kurulmuştur. Ülkenin

¹ Roslyakov A., Türkmenistanın Bolşevikleri Beyik Oktyabr Sosialistik Revolyuziyasının Tayyarlanılan Durmuş Geçirilen Dövründe, Aşgabat:Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasy, 1957, s.3.

² Niyazov S.A., **Türkmenistan**, Aşgabat:Türkmenistan Ylymlar Akademiyasy Ş.Batirov Adındaki Taryhy İnstituty, 1996, s.92.

%80'inin çöl olması hasebiyle, en büyük nehri olan Amuderya kıyılarında özellikle pamuk üretimine büyük ağırlık verilmiştir. 1913 yılında, yaklaşık 70 bin ton pamuk üretilirken³; 1988 yılında, 1,3 milyon tona çıkmıştır.⁴ Sovyet döneminde Türkmenistan, Birlik içinde pamuk üretiminde ikinci, dünyada onuncu sırada yer almıştır.

Devrim öncesi sanarşik, vakıf, mülk ve kiralık olmak üzere dört çeşit toprak ve su mülkiyeti varken; devrim sonrası gerçekleştirilen toprak-su reformuyla yeni bir düzenleme yapılmıştır. Toprak ve gayrimenkul sahipliği konusunda özel mülkiyet kaldırılarak devletleştirilmiş, köylerde de kolhoz ve sovhozlar kurulmuştur. Sosyalist rejim sonucunda, Sovyet dönemi öncesi yarı göçebe olan Türkmenler yerleşik hayata geçerek dağınık topraklarda yaşam yerine, Sovyet yönetimi altında sınırları çizilmiş bir ülkeye sahip olmuştur. Devrimden sonra tireler (boyalar) arasındaki savaşların durdurulması ise ayrı bir gelişme olarak gösterilebilir.

Çarlık Rusyası Son Zamanları

Rusya, sosyal ve iktisadi ilişkilerde kapitalist devletlerden gerideydi. Devlet tamamen Çar ve derebeylerin ellerindeydi. Çarlık devrinden kalma derebeylik siyaseti, ekonomiyi frenliyordu. Ancak, buna rağmen Rusya'da, gelişmiş bir endüstri vardı. 1900-1903 yılları arasında sanayi üretiminin artmasından sonra patlayan kriz Rusya'nın gördüğü en ağır ve şiddetli bir kriz oldu. Bu kriz ağır sanayi üretimine darbe vurduğu için araba sanayi ve metalurji sektörüne çok zarar vermişti.⁵

20. asır başı Rusya'da iktidarın siyasal mücadelesini, burjuva hükümetinin devrilmesini ve sosyalist devrimin yaklaştığını göstermekteydi. İşçilerin birleşerek siyasi kurumlar oluşturması, fakirlik, işsizlik vs. bunların hepsi köylülerin hükümete karşı ayaklanmasını hızlandırıyordu. Son elli yıl içinde (1860-1910) sanayi üretimi İngiltere'de 2,5 kat, Fransa'da 3 kat, Almanya'da 6 kat, Rusya'da ise 10,5 kat artmıştı. Buna rağmen devrim öncesi Rusya, ekonomik gücünü bu devletler seviyesine ulaştıramıyordu. 20. asır başlarında

³ Pozdnikov A.I., Vedenkin V.T., **Türkmenistan 50. yılda**, Aşgabat:Statistik Yigindi, Turkmenistan Döwlet Neşiriyaty, 1974, s.72.

⁴ Halov N., **Byujetiň Girdeýji Bölegini Artdyrmagyň Yollary**, Aşgabat:Türkmenistan Kommunisti, 1990, s.54.

⁵ Mazuk, Garbuzov, Elkina, **a.g.e.**, s.298.

(1900-1917) yaklaşık 150 kadar tekeli devlet teşebbüsü oluşmuştu.⁶ Rusya’da 1905’te ilk defa meydana gelen iç çatışmalar sonucunda, devrim Çarlık yönetimine hissettirilmiş, ancak başarılı olunamamıştı. 1913 yılında, üretimde artış ve buna paralel işçilere yapılan baskının artması yeni bir devrim girişimi ve sosyalizme geçme isteğini körüklemişti. Çarlık idaresi, I.dünya savaşından 1917’ye; diğer bir ifadeyle, Çarlık iktidarının devrilmesine kadar devam etmiştir. Savaş iktisadi yönden büyük yıkımlara yol açmıştır. 1917 yılından itibaren özel şirketler önce Rusya sonra da diğer cumhuriyetlerde olmak üzere devletleştirilme sürecine girmiştir. 1917 sonunda çıkarılan kararla da özel bankalar ile ticaret limanları ve dış ticaret yapma hakkı ile şehirlerdeki konutlar devletleştirilmiştir.⁷

Resim 10: SSCB

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TSSC)

Çarlık idaresi altındaki Türkmen toprakları sosyalist devrime kadar Rusya Çarlığı’nın en geri kalmış bölgeleriydi. Çarlık, üretim güçlerinin artmasına engeldi. İşletmelerdeki üretim makinaları eskidi. Zakaspi demir yolu sanayi kıpırdanmasına yol açan tek etkeni. Pamuk, ipek ve diğer ürünler hammadde olarak Türkmenistan’dan alınıyor, diğer ülkelerde işleniyordu.⁸

⁶ Mazuk, Garbuzov, Elkina, a.g.e., s. 301-304.

⁷ Mazuk, Garbuzov, Elkina, a.g.e., s.309-310.

⁸ Meretniyazov A., TSSR-in Transport Ykdysady Aragatnaşyklary we Olary Ösdürmegin Yollary, Aşgabat: Türkmenistan SSR Bilim Jemgyyeti, 1980, s.3.

Ekim 1917 devrimi Türkmen halkını Çarizm ve yerli feodalların baskısından kurtarmıştı. Ancak, Sovyetler Birliği, Türkmen işçi sınıfını yeni bir yaşam biçimine yönlitiyordu. Sovyetler Birliği dönemi içinde, Türkmenistan'ın iktisadi, sosyal ve kültürel yapısı temelden değişmişti. Türkmen halkının kaderinde, iktisadında ve kültüründe duyulmamış müthiş değişiklikler yaşıyordu.⁹ İktisadi ve sosyal emek koşullarını gözönünde bulunduran Lenin'in üretim yönetimi prensipleri sosyalist ekonomi yönetiminin temelini oluşturmuştur. Lenin'in insiyatifi gereği, 1919'da kurulan Ticaret Yüksek Kurulu, Sovyetlerin ilk ticari konseyi olmuştu. 1918 yılı Nisan ayında, Türkistan Ticari Kurulu teşkil edilmişti. Kasım ayından itibaren bölge ekonomisi, Türkistan Merkezi İktisat Kurulu tarafından yönetilmeye başlandı. Kurulun görevi; ticaretin planlanması, bozulmuş ticaret hayatının düzeltilmesi, önemli sanayi sektörlerinin faaliyetini koordine etmektir. Türkistan Merkezi İcra Komitesi'nin 14 Mart 1921 tarihli kararı ile Türkistan İktisat Kurulu yeniden organize edilmiştir. Bu komisyon öncülüğünde, merkezi planlama ile iktisadi gelişmenin sağlanması, sanayi ve köy yönetiminin ticaret usulleri belirlenmiştir. Merkezi sosyalist planlamayı uygulamak üzere, Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nin merkezi planlarını hazırlayacak Planlama Komisyonu oluşturulmuştur.¹⁰

Resim 11: Türkmenistan

⁹ Baýmyradov, Rogaçewskiý, a.g.e., 1958, s.6.

¹⁰ Novikov L.D., *Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya Redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.194; Artykow M., *Woprosy Arheologii, İstorii i Etnografii*, Aşgabat: Izdatelstwo Ministerstwo Narodnogo Obrazowaniya TSSR, Turkmenskiy Gosudastwenniy Universitet imeni A.M.Gorkogo, 1975, s.177.

Hiva ve Buhara'da tarihi yükselişin kendi ayrıntıları nedeniyle, 1917'de devrim gerçekleşmişti. Sopiyeve, Hocamammedov ve Seyitnazarov'un çalışmalarıyla Hiva'da 30 Nisan 1920, Buhara'da 6 Ekim 1920'de Sovyet Halk Cumhuriyeti kuruldu.¹¹ 27 Ekim 1924 tarihi Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (TSSC)'nin kurulduğu gündür. Zakaspi bölgesinden Aşkabat, Türkmenbaşı, Tecen, Merv; Hiva Hanlığı'ndan Daşoguz, Tagta, Yılanlı, Köhneürgenç; Buhara Emirliği'nden Çarcov ve Kerki'nin katılımıyla bugünkü Türkmenistan devletinin sınırlarını oluşturan TSSC toprakları belirlendi. Yaklaşık 1 milyon nüfuslu TSSC'nin %80'i Türkmendi.¹² Türkmenlerin %43,2'si Zakaspi, %27'si Buhara, %29,8'i de Hiva topraklarında yaşıyordu.¹³

TSSC'ye Genel Bakış

Sovyet dönemi Türkmenistan'ın sosyo-ekonomik tarihini dönemlere ayırarak inceleyecek olursak aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Birinci dönem (1917-1923): Çarlık rejiminin Rusya'da sona ermesiyle başlayan, sosyalist bir sevk ve idare anlayışının Rusya'nın hâkim olduğu topraklarda yeni bir rejim kurma hareketlerine giriştiği yıllardır. Bu devirde, Türkmen milletini oldukça karmaşık bir siyasi cemiyet yönetmiş; toprak-su reformunu harekete geçirme planları gerçekleştirilmiştir. Türkmenistan'da siyasi bakımdan merkeze bağımlı devlet ilkeleri oluşturulmuştur.

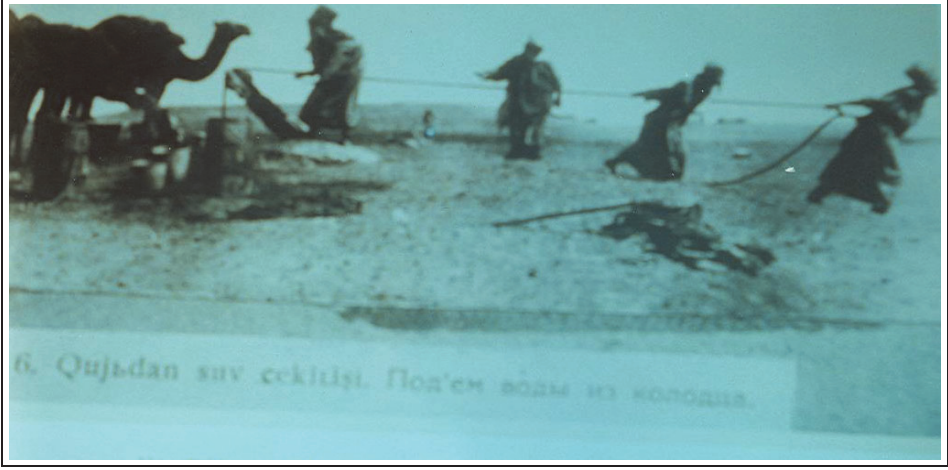
İkinci dönem (1924-1939): Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurularak siyasi sınırlarının belirlendiği ve bütün kararların tek merkezden alınarak uygulanmaya başlandığı dönemdir. Bu devirde, çiftçilerin sahip oldukları araziler zorla ellerinden alınmıştır. 1928 yılından itibaren kolhozlar, yani büyük devlet üretim çiftlikleri kurulmaya başlamış, 1937 yılında ise bütün topraklar tamamen kolhozlaştırılmıştır.

Üçüncü dönem (1940-1949): Bu devirde II. Dünya savaşı ve sonrası dönemin sıkıntılarının atlatılması çabaları vardır. II. Dünya savaşı döneminde; savaş koşullarının ve savaş ekonomisinin etkisiyle Sovyet rejimi imalat sahasını doğu ve güney topraklarına doğru kaydirmiştir. Bu durumun etkisiyle Türkmenistan'a yeni sanayi işletmeleri kurulmuştur.

¹¹ Niyazov, a.g.e., 1996, s.103.

¹² Karpov, a.g.e., 1940, s.26.

¹³ Muhammetniyazov K., *Razwitiye Kooperatiwnoi Torgowli Regiona*, Aşkabat: Izdatelswo, 1984, s.22.

Resim 12: 1924 Yılında Kuyudan Su Temini

Ancak, savaştan sonra SSCB'nin batı bölgelerinde savaşın getirdiği zararları telafi etme arzusu, Türkmenistan'ın ülke ekonomisine olan dikkatini zayıflatmıştır. 1948 depremi de Türkmenistan ekonomisinde büyük kayıplara neden olmuştur.

Dördüncü dönem (1950-1964): Bu dönemde, Türkmenistan ekonomisi oldukça hızlı büyümüştür. Bunun en önemli nedeni Sovyet sanayinin hammadde deposu olarak kullanılan Türkmen topraklarında petrol ve pamuk üretimindeki artıştır. Türkmen doğal gazının çıkartılması da bu devirde olmuştur.

Beşinci dönem (1965-1974): Sanayide enerji sektörü, tarımda pamuk öncelikli sektör olmuştur. Ülke ekonomisi halkın ihtiyaçlarından ziyade, tamamen Sovyet sanayisinin hammaddeye olan talebini yerine getirmiştir. Bu dönemde, merkezin yönlendirmesiyle gerçekleştirilen yatırımlar, Sovyetlerin menfaatine uygun hareket eden yerel yapıyı güçlendirmiştir. Ancak, büyüme hızının yavaşlaması da bu dönemde olmuştur.

Altıncı dönem (1975-1984): Bu dönemde, ekonominin büyüme hızı oldukça yavaşlamıştır. Petrol üretimi oldukça kısılmıştır. Doğal gaz üretiminin arttırılması yavaşlayan ekonomiyi kalkındırmaya yetersiz kalmıştır. Pamuk üretimi durağanlaşmıştır. Sanayi üretimi aşırı ihtiyaç talebinde bulunan sektörlere doğru kaydırılmıştır. İşgücü istihdamı oldukça yavaşlamış, sektörlerin üretim gücü zayıflamıştır. Halkın günlük tüketim ihtiyaçları karşısında üretim çok yetersiz kalmıştır.

Yedinci dönem (1985-1991): Gorbaçov'un yönetimi altında uygulanan "açıklık" ve "yeniden yapılanma" politikalarının etkileriyle dağılma sürecine giren Sovyet rejimi, bu döneme "yeniden yapılanma" adını vermiştir. Bu dönemde, TSSC Genel Sekreteri Saparmurat Atayevîç Niyazov yönetimi devralmıştır. "Acil Ekonomik Önlemler" planı sonucunda ülkedeki milli gelirle birlikte işgücünde artışlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, ülke ekonomisi daha çok gıda sektörüne önem vermeye başlamıştır. Ancak, ülke hala Rusya'ya bağılıydı ve merkezin hammadde talebi oldukça güçlüydü.

Her birlik doğal kaynakları ve üretim gücüne bağlı potensiyel bir ekonomiye sahiptir. Sovyet döneminde, Türkmenistan ekonomisinin tüm Sovyet ekonomisinin gelişiminde büyük bir payı olmuştur. Türkmenistan'ın merkezi birlik olan SSCB ekonomisine katkısı büyüktür. Buna bağlı olarak; pamuk, ipek, gaz, petrol gibi doğal zenginliklerin ve hammadde kaynaklarının üretimi her geçen yıl artmıştır.¹⁴ 1985 yılı itibarıyla, Türkmenistan'ın SSCB'ye katkısı; ham pamuğun %13'ü, çıkarılan doğal gazın %16'sı, ülkede üretilen ham ipliğin %8'i, yünün %3'ü, karakül koyunu üretiminin %19'u idi.¹⁵

Çarlık rejiminin devrilip yerine sosyalist sistemin ikame edilmeye çalışıldığı ilk dönemde (1917-1923); pamuk çırçır, yağ üretim, sabun üretim ve diğer sanayi kuruluşlarının tümünün devletleştirilmesi hakkındaki karar uygulamaya sokularak devletleştirilme süreci başlatılmış oldu. 1918 yılında, Zakaspi bölgesinde Merv, Tecen, Aşkabat, Tahtapazar, Kızılbat'ta kurulu fabrikalar ve diğer tesisler devletleştirilmişti.¹⁶ 1914-1918 savaşı, özellikle 1918-1920 dönemi iç savaşları, ekili tarım alanlarının azalmasına yol açarak ekonomiyi zora sokmuştu. 1920-1921 yıllarında uygulamaya konulan toprak-su reformu ile varlıklı derebeylerinden alınan toprakların işçi ve çiftçilere geri verilmesi toprak-su meselesini kısmen çözmüştü. Fakat henüz toprak ve suların büyük kısmı feodallerin elindeydi.

TSSC kurulmadan önce gelişmiş fabrika veya işletme diyebileceğimiz türden bir sanayi olmamasına rağmen, o günkü şartlarda yerli yöneticilere göre 296 atölyenin varlığı sözkonusuydu.¹⁷ Rusya'nın bölgeye geliş tarihinden itibaren geçen 40 yılın ardından üretim gücünde yeniden bir kıpırdanma başlamıştı. Demir yolunun inşaa edilmesi, araba ve kervan yollarının yapılması, mühendislik inşaa

¹⁴ Bakasova R.H., *Dinamizm Ekonomiki Respubliki*, Aşkabat: 1988, s.14.

¹⁵ Orayev N., *Ekonomiçeskaya Geografiya TSSR*, Aşkabat: İzdatelstwo Magarif, 1985, s. 32.

¹⁶ Kurbanov, a.g.e., 1961, s.7.

¹⁷ Annagiljov Ş., Arutyunov A., *Ülkenin Üstünlükleri*, Aşkabat: Ylym Neşiriyaty, 1983, s.6.

aletlerinin (sulama) yapılması, Buhara bölgesinin Rusya ile birlikte gümrük birliğine girmesi Türkmenistan ekonomisini bir kutba doğru itiyordu.¹⁸ Türkmenistan'ın zirai üretimi savaştan önceki seviyesinin %70'ine ulaşmıştı. Sulanmış tarım alanları ve pamuk ekim alanı özellikle genişletiliyordu. Türkmen bölgesinin sanayisinin gelişiminde 1923'de belirli bir ilerleme kaydederek sanayi ürünü savaştan önceki düzeyinin %35'ine ulaşarak gittikçe artıyordu.¹⁹

TSSC'nin kuruluşundan sonraki dönemde; siyasi, ekonomik, sosyal yönden gelişmesi için merkezi planlar yapıldı.²⁰ 1924 yılında, "*Türkmenpamuk*" adında bir devlet teşebbüsü kuruldu. Orta Asya'da pamuk ekimi için ayrıca, "*Buharapamuk*" ve "*Harezmipamuk*" adında devlet teşebbüsleri oluşturuldu. Sonraları bu üç teşebbüs, "*Özbekpamuk*" ve "*Türkmenpamuk*" teşebbüsleri haline getirildi. Türkmenistan'da yeni işkolları; kimya, petrol, tekstil, gıda, kâğıt, konfeksiyondur. Bugün Türkmenistan sanayi ürünlerinin %90'dan fazlası birinci ve ikinci beş yıllık plan dönemlerinde faaliyete geçirilen kuruluşlarda üretilmektedir.²¹ Bu atölye ve işletmelerde çalışan Türkmen işçilerin refahı artıp, hayat şartları iyileşiyordu. 1925 yılında, 817 ruble olan işçi ve memur ortalama maaşı, 1938 yılında 4000 rubleye kadar çıkmıştı. Tarım üretimindeki artışla birlikte, ücretler de artmaya devam ediyordu.²² Maaşlar kıdemle doğru orantılı arttırılıyordu.²³ 1938 yılında, işçi sayısı, 1925 yılına göre 11 kat artmıştı.²⁴ 1938 yılı sonunda, 155 binden fazla işçi ve memurun yarısından fazlası Türkmendi.²⁵

1939 yılında, ekimi yapılan topraklar önemli ölçüde arttırıldı. Bu yıllarda köy çiftçileri, tahıldan iyi verim alıyor, ipekçilik ve halıcılığı geliştiriyordu. Öyle ki, 1939 yılında Sovyet genelinde yapılan sergiye Türmenler katılmaya hak kazanmıştı.²⁶

¹⁸ Atamammedow, Azimov, Alladatov, a.g.e., s.373.

¹⁹ TSSR-nin Tarihü April 1917-1957 y, II. tom, Aşgabat: TSSR Ylymlar Akademiyasy Neşiriyaty, 1959, s.259.

²⁰ Karpov, a.g.e., 1940, s.23.

²¹ Spartak S., *Virastım Maladoy Pakalonye Dile Visokova Urojoya*, Aşgabat: İzdatelstvo Türkmenistan, 1948, s.8.

²² Kurbanov, Karpov, a.g.e., 1942, s.29.

²³ Araşev O.A., *Sozialnaya Spravedlivost i Çeloveçeskiy Faktor Proizvodstva*, Aşgabat: Izd. Znaniye Trkmenskoi SSR, 1990, s.13.

²⁴ Nepesov, a.g.e., 1950, s.29.

²⁵ Karpov, a.g.e., 1940, s.28.

²⁶ Karpov, a.g.e., s.29.

1941-45 döneminde, savaş ekonomisi koluşlarında halkın ihtiyaç duyduğu mallara yönelik üretim miktarı kısılmıştı. Ancak, yerli sanayi ve el sanatkârları kooperatiflerinin rolü daha da artıyordu. Bu sanayi dallarında üretilen ürün miktarları bütün sektörlerde 3 kat fazla artmıştı.²⁷ Bu dönemde, ham petrol ve kimya sanayilerinde de üretim artmıştır. Türkmen ekonomisi ve sanayisinin büyüme hızı savaş sonrası dönemde hızlanarak devam etmiştir. 1948 yılında, sanayi ürünü miktarı savaştan önceki seviyesine göre, %17,9 artmıştır. Sanayide iş verimliliği 1948 yılında, 1945 yılına göre %30 artmıştı. Ekilen tarımsal alanlar, 1945 yılına göre, 1949 yılında %16 artmıştı. Pamuk ekim alanları da %20 büyüdü.²⁸ Tarım sektörünü geliştirmek ve verimliliği arttırmak için pamuk ekiminde öncelikle uzun lifli pamuk türüne önem verilmeye başlandı.²⁹

1950-1960 yılları kapsayan dönemde, TSSC’de petrol, kimya, tekstil, gıda, kâğıt, metalurji ve inşaat malzemeleri sanayisi gelişti. Aynı zamanda, Türkmenistan’da pamuk, ipek, yün ve deri üretimi ile hayvancılıkta da gelişme kaydetti. Karakum kanalı boyunca yapılan ekim ve sulamayla başta pamuk sektörü olmak üzere tüm tarım sektörü gelişmişti.³⁰ Bu dönemde uygulanan merkezi planlama gereği, sanayi ürünü miktarı önceki plana göre iki kat fazla gerçekleşmişti. Petrol, doğal gaz, iyot, brom, sülfat kaynakları, kimya sanayisini geliştirmeye ve kimya ürünlerini üretmeye imkân vermektedir.³¹

1987 yılında, TSSC’nin milli serveti, 1913 yılı ile karşılaştırıldığında, 50 kattan fazla büyümüştü. Aynı yıl, işçilerin reel gelirleri, mesai saatinin kısaltılması da nazara alınarak hesaplandığında ihtilalden önceki döneme göre 13 kat, çiftçilerin kazançları ise 20 kat artmıştı.³² Sovyet dönemi iktisat tarihi incelendiğinde; Ekim devrimi, özellikle 1924’de TSSC’nin kurulmasından sonra, iktisadi yönden sanayi ve tarım alanlarında atılımların başladığı sezilmektedir.

Sovyetler, Türkmen topraklarının yönetimini elde ettikten sonra mevcut yer altı ve üstü zenginliklerinin kullanımına büyük önem vermiştir. Gaz, petrol, pamuk ve diğer mevcut kaynakların üretiminin artırılmasında ne tür yatırım

²⁷ Kurbanov, Karpov, a.g.e., 1942, s.27.

²⁸ Nepesov, a.g.e., 1950, s.34.

²⁹ Türkmenistan KP mk TSSR Yüksek Soveti v Ministrler Soveti, s.2.

³⁰ Meretnıyazov A., **TSSR-nin Senagatını Yerleşdirmegin Yolları ve Ugurları**, Aşgabat: TSSR Ylym Cemgiyeti Neşriyatı, 1984, s.6.

³¹ Batırov Ş., **SSSR-de Sosialist Milletlerinin Yüze Çıkmağı ve Ösmegi**, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşriyatı, 1961, s.240.

³² Rejepov K., **Önümçilik, Sosial ösüş, Yaşayşımız**, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşriyatı, 1990, s.7.

gerekiyorsa yapılmıştır. Bu yatırımlar sayesinde merkezi Sovyet'in ihtiyacı olan enerji ve pamuk hammadde girdisi temininde sorun yaşanmamıştır. Bu üretim artışı Türkmenlere fayda sağlamış mıdır? Üretimin gerçekten arttığı, ama bunun büyük bir kısmının merkezi Rusya'ya nakledildiğini; gaz zengini Türkmenistan'da kışın odun sobası kullandıklarını, hatta gaz boru hattının geçtiği yerlerde bile halkın bundan faydalanamadığını ifade eden Türkmenler olmuştur. Nitekim bu yılları Türkmenistan lideri Saparmurat Türkmenbaşı şöyle değerlendirmiştir: *“XX. yüzyıl zaten çok ağır geçti. Tarihte hiç bir zaman, yabancı bir devletin boyunduruğuna girmemiş Türkmenler, başka bir devlete bağımlı kaldı. Türkmenistan, SSCB hazinesine her sene 10-18 milyar dolar gelir (petrol, gaz, pamuk, kimyasal ürünler) sağlıyordu. Geriye, Türkmen topraklarına bunun 1 milyon doları bile dönmüyordu. Bu durumda manevi değerler yitip haramzadelik, güvensizlik, sahtekârlık alışkanlık haline gelmeye başladı”*.³³

Siyasi Yapı ve Sosyal Yapı

TSSC, Sovyetler Birliği döneminde siyasi sınırlarının belirlenmesiyle kurulmuştur. Devletin siyasi düzeni 1927, 1937, 1978 yıllarında kabul edilmiş anayasalar tarafından belirlenmiştir.³⁴ SSCB ikinci dönem Merkez İcra Komitesi 27 Ekim 1924 tarihinde, Orta Asya cumhuriyetlerinin, Türkmenistan SSC ve Özbekistan SSC'nin kurulması hakkında karar aldı. Aytakov, TSSC Merkez İcra Komitesi başkanı seçildi. İlk hükümette Yüksek Halk Komisyonu kuruldu, Atabayev bu komisyonun başkanlığına getirildi. Devletin nişanları oluşturuldu. Karardan sonraki zamanlarda Harezmi ve Buhara hakkında da karar almak için toplanıldı. Burada Orta Asya cumhuriyetlerinin toprak paylaşımı ve siyasi sınırları hakkında kararlar kabul edildi. SSCB, “bölünmez bütün” totaliter bir devlet olduğundan, yeni kurulan Türkmenistan SSC'nin tüm kararları merkezden alınıyordu. 14-19 Şubat 1925 tarihinde Türkmenistan Komünist Partisi(TKP)'nin, kurulmasına ilişkin bir seminer yapıldı. Seminerde TKP'nin başkanlığı belirlendi. Merkez İcra Komitesi sekreterliğine Mejlauk ve Sahetmiradov getirildi. 26 Mart-3 Nisan 1927 tarihinde Aşkabat'ta Sovyetlerin ikinci semineri düzenlendi. Bu seminerde, TSSC'in ilk anayasası kabul edildi.³⁵

SSCB döneminde, TSSC'de yaşayan Türkmenlerin 1926 yılındaki nüfusu 763.940 idi.³⁶ Daha sonraki dönemde, TSSC topraklarına başta Rus nüfus olmak

³³ Türkmenbaşı, a.g.e., s.296.

³⁴ Niyazov, a.g.e., 1996, s.125.

³⁵ Niyazov, a.g.e., s.106.

³⁶ Kagarov Y., **Narodı SSSR**, Leningrad: Leningradskoye Oblastnoye İzdatelstvo, 1931, s.36.

üzere farklı etnik kökenli halkların yerleştirilmesinin etkisiyle de bu rakam 1989 yılında 3.533 bine ulaşmıştı. 1939 yılında nüfusun %33'ü şehirlerde yaşıyordu. Köy hayatının gelişmesiyle TSSC'de şehirli nüfusun oranı 1970 yılından itibaren TSSC'nin dağılmasına kadar hiç değişmemiş ve %48'dir.³⁷ Farklı kaynaklara göre; 1939 da köylü nüfusu %56,3 iken 1970 yılında %37,2'ye kadar düşmüştür.³⁸ Yine, 1961-1988 yılları arasında, cumhuriyette köylüler toplam nüfusun % 52-53'ünü oluşturmuştur.³⁹ Başka bir kaynağa göre; TSSC, SSCB'de 491,2 bin km² alanıyla toprak büyüklüğü bakımından 4.sırada geliyordu. Ancak, TSSC, Sovyetlerin en düşük nüfusa sahip cumhuriyetlerinden biriydi. 1986 yılında, 3.270 bin insana sahipti ve bunların % 48'i şehirde yaşıyordu.⁴⁰ TSSC nüfusu çok milletli bir etnik yapıya sahipti. Nüfusu esas olarak oluşturanlar Türkmenlerdi. 1980'li yılların sonunda, Türkmenistan'da bulunan halkın etnik yapısı şu durumdaydı: %72 Türkmen, %10 Rus, %9 Özbek olmak üzere, diğer milletlerden Kazak, Azeri, Ukraynalı ve Tatar.⁴¹

Türkmen topraklarında birçok Türkmen boyu yaşar. Teke, Ersari, Göklen, Yazır, Alili, Yomut boyları bunların en önemlileridir. Ekim devriminden önce ve o yıllarda Türkmen topraklarında varlıklı ve fakir tabakalar bulunuyordu. Evlenmek için gerekli maddi gücü olmayanlara tarım alanında kullanılmak üzere su hakkı verilmemesi ve sulama yapamamaları sonucu gelir dağılımı oldukça bozulmuştu.

Zengin kişilerin koyun yetiştirme, ev hayvanlarının bakımı işleri esas olarak ırgatlar, ücretli çobanlar tarafından yapılıyordu. Fakir yayla halkının çoğunluğun oturmak için evi olmadığından, onlar kendi iş gücünü satmak zorunda kalmışlardı. 1917 yılında, Zakaspi bölgesinde, hiç hayvanı olmayan aileler %18,1; işsiz ve hayvansız aileler %35,9; sığırınsız aileler ise %55'di.⁴²

Sovyet hâkimiyetinin zengin insanlarla diyalogu çok daha farklı idi. 1918 yılında Zakaspi bölgesinin varlıklı aileleri; "300 bin pud buğday, 5 milyon ruble, 100 bin koyun veya 25 bin mal (büyük baş hayvan) ile vergilendirilmişti. 1919 yılında, Bayramalı'de devrime karşı olan zenginlerin bütün malının

³⁷ Altıyew A., Problemy Razvitiya Kooperativnoi Torgovli Selskhoz Yaistwennymi Produktami w gorodah Turkmenistana, Aşgabat, 1983, s.9.

³⁸ Durdiyev T., "Kolhoz Obasynyn Sosial Ösüşü", *Türkmenistanyň oba hojalygy jurnaly*, (10), (Oktyabr 1976), s.22-24.

³⁹ Rejepov, a.g.e., s.38.

⁴⁰ Bakasova, a.g.e., s.14.

⁴¹ Niyazov, a.g.e., 1996, s.119.

⁴² Myratnazarow, a.g.e., 1982, s.21.

müşadere edilmesine ilişkin karar çıkarıldı. Bu dönemde, bu ve benzeri zorluklar sonucu yaklaşık varlıklı 50 çadır aile İran'a göç etmişti.⁴³

Toplumun sosyal tabakaları arasında sınıf farkının olmaması, var ise bunu ortadan kaldırma çabası sosyalizmin önemli ilkelerinden biri olarak kabul edilmişti. Türkmenistan'ın SSCB'ye katılımı ve TSSC'nin kurmasında, sınıf farkının ortadan kaldırılmasına yönelik gayretler veya sınıf farkının en aza indirilmesi çabası yatıyordu. Zengin-fakir ayrımından ziyade, sosyal tabakalaşma başlığı altında Türkmenlerin büyük önem verdiği "tircilik" (Türkmen boyları) bugün de varlığını ve geleneğini sürdürmektedir. Buna o derece önem veriliyor ki, sosyal yaşamlarında aynı tireden olmak Türkmenler için en belirgin seçici unsur olmuştur. Kız alıp vermede dahi aynı tireden olma, kabul etme veya etmeme sebebi olabilmektedir.

TSSC kurulmadan önce, Türkmen topraklarını da kapsayan Türkistan SSC hükümeti yurttan toprak alım-satımı işlerini yasaklayan bir karar almıştı. Nisan 1917'de yapılan V.Türkistan Kurultayı'nda toprak mülkiyetini yeniden düzenleyen kanun kabul edildi.⁴⁴ Bu karar uyarınca, 1918'in başlarında Türkistan'da toprak mülkiyeti hakkında hukuki yetkiye sahip eski devlet organları feshedilerek toprak-su ilişkilerini düzenleyen Sovyet organları oluşturuldu. Bu karar uyarınca, Türkistan SSC'nin Türkmen bölgesinde uygulanan karar neticesinde, yerleşik halk içinde toprağı olmayan 10.581 aileye 65.600 desyatına yer dağıtıldı. Dağıtılan yerin 36.600 desyatınası sulamaya elverişliydi. Ayrıca, bugünkü Mari (eski Merv) bölgesinde 7.500 aileye, Murgap'ta Çar'a ait mülkün 37.500 desyatına kısmı verildi. Yine, Tecen etrafında devlet toprak fonu hesabından Buluçlar'a (5.000 ailelik bir boy) toprak dağıtılmıştı.⁴⁵

Türkmen için deve; et, çal, binicilik hayvanı, yün ve deri, kervan ulaşımı, yükü yakın ve uzak mesafelere taşıma aracı ve göçebelik demektir.⁴⁶ Deve yetiştiriciliği yanında, 19.-20.yy.'da Türkmenler'in hayatında geleneksel at bakımı büyük önem taşıyordu. Türkmen kabilelerin yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeleri ile daha doğrusu Rusya'nın bölgeye gelmesinden sonra, Türkmenlerin sosya-ekonomik hayatlarında bir dizi değişim görülür.⁴⁷ Türkmenistan SSC'nin

⁴³ Rahimov, a.g.e., 1996, s.38.

⁴⁴ Myratnazarov, a.g.e., 1982, s.62.

⁴⁵ Myratnazarov, a.g.e., s.64.

⁴⁶ Rahimov, a.g.e., 1996, s.27.

⁴⁷ Rahimov, a.g.e., s.32.

kurulması ve yıllarca SSCB'nin içerisinde kalıp, ekonomik ve kültürel yönden değişmesi; petrol, doğal gaz, gıda sanayi iş yerlerinin açılmasıyla şehir hayatı gelmiş oldu.⁴⁸

Cumhuriyet halkının işsizlik oranını azaltmak için sürekli göç halinde yaşayan halkın belli bir yerde yaşamalarına ortam hazırlandı. Sadece Amuderya bölgesi kolhozlarına ve sovhozlarına 700'den fazla aile taşındı. Daha sonraki yıllarda, TSSC'nin farklı bölgelerine 1.450 aileyi yerleştirmek için 7 bin işçi gönderildi. İşgücü fazlalığı olan bölgelerden alınarak 1.000'den fazla ailenin ihtiyaç duyan bölgelere göç ettirilmesine ilişkin karar alındı.⁴⁹ Bu uygulamalar sonucunda; 1988 yılında çalışanların sayısı 860 bin insan olurken, sadece kolhoz işçilerinin sayısı 351 bine ulaşmıştı.⁵⁰

TSSC'de iktisadi bölge adlandırılması, 1924 yılında Orta Asya toprakları bölündükten ve devletlerin sınırları oluşturulduktan sonra başlatıldı. Türkmenistan'ı bölgelere bölüştürme meselesi 1926 yılında sona erdi ve 5 büyük bölge (oblast-vilayet), 26 küçük bölge (etraf) ve 7 sanayi merkezi belirlendi. Daha sonra, TSSC'de iktisadi gelişmenin hızlı olması nedeniyle, yeni bölgelerin oluşturulmasına ihtiyaç duyuldu. 14 Aralık 1970'de Mari, Daşoguz, Carcov; 27 Aralık 1973'te Aşkabat, Krasnovodski bölgeleri yeniden düzenlendi.⁵¹

Beş büyük vilayetten biri olan Ahal vilayeti; Aşkabat, Tecen, Beherden (Baharlı), Göktepe, Gavers, Kaka, Babadayhan, Büzmeyin (bugünkü Abadan), Ruhabat, Altın Asır şehirlerinden oluşur. Sovyet dönemi sonlarında, Aşkabat'ta 544,7 bin, Tecen'de 46,6 bin, Büzmeyin'de 34,9 bin kişi yaşıyordu. Yine aynı dönemde, Aşkabat'ta nüfusun %52,4'ü Rus, %11,3'ü Ermeni, %2,2'si Türkmen, kalanlar ise Kazak, Azeri gibi diğer milletlerden meydana geliyordu. Türkmenistanın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren Türmen halk dışındaki milletler hızlı bir şekilde kendi ülkelerine göç etmiştir. 1995'den sonra, Aşkabat'ın %50'den fazlası Türkmen, %32,3'ü Rus, %4,5'i Ermeni ve diğer milletlerden oluşmuştu.⁵² Bugün, Aşkabat'ta Türkmenler dışında çok az da olsa Rus ve bir miktar diğer milletlerden insanlar yaşamaktadır.

⁴⁸ Niyazov, a.g.e., 1996, s.121.

⁴⁹ Rejepov, a.g.e., s.38.

⁵⁰ Soobşeniya Goskomstata SSSR i Goskomstatov Soyuznih Respublik o Sozialno-Ekonomičeskom Razvitiye, SSSR i Soyuzniye Respubliki v 1988 Godu, Moskva: İzd Finansı i Statistika, 1989, s.443.

⁵¹ Rahimov, 1996, s.76.

⁵² Niyazov, a.g.e., 1996, s.395.

Balkan vilayeti; Nebitdağ, Krasnovoski (Türkmenbaşı), Kazancık, Gızılrvat, Gıziletrek, Garrigala, Esenguli şehirlerinden oluşur. Sovyetler Birliği dağılmadan önceki nüfusu 398,4 bindi.⁵³ Daşoguz vilayeti; Daşoguz, Köhneürgeç, Boldumsaz, Yılanlı, Aktepe, Tagta, Gubadağ, Tazebazar şehirlerinden oluşur. Sovyet dönemi sonlarında nüfusu 893,7 bindi. Lebap vilayeti; Çarcov (bugünkü Türkmenabat), Kerki (bugünkü Atamurat), Seydi, Govurdağ, Darganata (Birata), Farab, Sakar, Sayad, Garabekevil, Halaç, Hocambaz, Çarşangı (Köytendag) şehirlerinden oluşur. Sovyet dönemi sonlarında, nüfusu 947,3 bin olmuştu.⁵⁴ Mari vilayeti; Mari, Vekilbazar, Sakarçage, Garagum, Oguzhan, Bayramali, Guşkı (Serhetabat), Yolöten, Murgab, Tahtabazar, Türkmengala şehirlerinden oluşur. Sovyet dönemi sonlarında nüfusu 1.019 bin olarak belirlenmişti.⁵⁵

Daha önce de belirtildiği gibi, TSSC döneminde yerleşik Türkmen boyları; Teke (Ötemiş, Tohtamış), Sarık, Salar (Karaman, Kıpçak, Yalvaç), Yomut, Ersarı (Ok, Alaç, Kara, Bükeyi), Çavdur, Göklen (Koy, Bayat, Kınık, Kayı)'dır. Bu boylardan Tekeler Ahal ve Mari'de; Sarıklar orta Murgap ve Mari'de, Yomutlar Hazar denizinin güney sahillerinde; Ersarılar Amuderya kenarlarında, Çavdurlar Hiva sınırları ile Hazar arasında, Göklenler ise İran'da yerleşiyordu.⁵⁶

Köyler ve kırsalda çoğunlukla Türkmenler yaşıyordu. Şehirlerde Türkmenler'den başka Ruslar, Ukraynalar, Ermeniler, Tatarlar, Kazaklar, Özbekler ve diğer milletler bulunuyordu. Nüfus Köpetdağ eteklerinde; diğer bir ifadeyle, Ahal, Mari, Lebap, Daşoguz, Balkan vilayetlerinde yoğunlaşıyordu. Yeni iş yerlerinin açılması; petrol, tarım, doğal gaz ve sanayinin gelişmesi neticesinde, büyüklü küçüklü yeni şehirler oluşuyordu. Ekerem, Guvlımayak, Akdaş, Barsagelmez, Şatlık gibi küçük şehirler; Nebitdağ, Kumdağ, Çeleken, Govurdak, Seydi gibi büyük şehirler kuruldu. Aşkabat, Türkmenabat, Daşoguz, Mari, Balkanabat gibi şehirler Türkmenistan'ın ekonomisine önemli katkıda bulunarak şehir merkezlerine dönüştürüldü.⁵⁷

Köyler ve şehrin sosyal yapısının kendine has özellikleri vardı. Yapısı bakımından köy iki sınıfa bölünmüştü. Şehirde ise tek sınıf hâkimdi. Köyde hayvancılıkla ve tarımla uğraşan sınıflar mevcutken, şehirde işçi sınıfı varlığını sürdürüyordu. Seçkin tabaka köyde şehre nisbetle daha azdır ve köyün sosyal

⁵³ Niyazov, a.g.e., s.402.

⁵⁴ Niyazov, a.g.e., s.406-410.

⁵⁵ Niyazov, a.g.e., s.414.

⁵⁶ Tatlıoğlu D., *Türkmenistan'da Dini ve Tarihi Ziyaret Yerleri*, Sivas:Dilek Matbaacılık, 2002, s.16.

⁵⁷ Niyazov, a.g.e., 1996, s.122.

yapısında sınıf farklılıkları daha azdı. Türkmenistan'ın köy halkının çoğunluğu çiftçilerden oluşuyordu.⁵⁸ Geçmiş tarihte göçebe hayatı yaşayan Türkmen halkı çadırlarda barınıyordu. Bu çadırlara “kara ev” adı verilmiştir. Şehir ve köylerde yaşayan Türkmenler, diğer bir deyişle, yerleşik hayata geçenler ise büyük avlulu toprak evlerde yaşamışlardır.

İktisadi Refah

SSCB merkez yönetiminin uygulamak istediği programın amaçları; halkın gıda mallarıyla donatılması, kültür seviyesinin iyileştirilmesi, yaşam standartlarının ve taşımacılığının gelişmesi, köy ve şehirlerarasındaki gelişmişlik farkının azaltılmasıydı. Öyle ki, merkezi hükümet uyguladığı politikaya devam ederse, 1990 yılına kadar SSCB'nin 14 kat kadar kalkınabileceği öngörülüyordu.⁵⁹ Yurt insanının sosyo-ekonomik durumu, işçilerinin sosyal donanımı bizzat onların verdiği emeğin etkinliğine bağlıydı. Üretimdeki sosyalist organizasyon teknolojiyle ve makinalaşmayla birleşince emek verimliliğinde bir artış söz konusu olacaktı. Bu birleşmeyle çalışma şartları kolaylaşmakta, maliyet düşmekte ve verimliliğinin yükseleceği planlanmaktaydı.⁶⁰

Tarım alanında karşılaşılan su problemini çözmek ve özellikle pamuk üretimini arttırmak için 1952 yılında Karakum Kanalı İnşa Projesi İdaresi kurulmuştu. Bu proje, Amuderya nehrini Karakum çölünden geçirme projesiydi. Karakum kanalı doğudan batıya 800 km uzatılmıştı. Kanal birkaç milyon hektar otlak yeri suya kavuşturdu. 160 bin hektar ekim alanı ile birlikte 100 bin hektar kurak toprağı sulamaya başlamıştı. 7 yıl içinde kanal kendini amorti ederek, 1967 yılından itibaren kara geçmeyi başarmıştı. Bu proje, SSCB Yüksek Şûrası tarafından “*Emeğe Kızıl Bayrak*” nişanı ile mükâfatlandırılmıştı.⁶¹

Tarım ürünlerinin, özellikle de pamuk üretiminin verimliliğini arttırmaya yönelik olarak zararlı otlarla mücadele için makineleşme büyük bir aşamadır. Çalışmalara göre, pamuk biçici makine kısmında özel yüzey kesici lapalarla asalak bitkilerin kökünün esas kısmına yaklaşabilecek şekilde yumuşatılmalıdır. Böyle yapılırken asalak bitkilerin yer ile ilişkisi azalmakta ve kürekle rahatca

⁵⁸ Atayev R., “Kolhoz Obasının Sosyal Ösüşü”, *Türkmenistanın Oba Hojalığı Jurnalı*, (10), 1976, s.22-24.

⁵⁹ Altıyev, **a.g.e.**, 1983, s.4.

⁶⁰ Annaklıçev A., Razvitiye Promişlennosti Turkmenistana za Godı Sovetskoi Vlasti (1921-1937), Aşgabat: Izdatelstvo Turkmenistan, 1958, s.126.

⁶¹ Niyazova A., **Vodnoye Hozyaystvo Turkmenistana Za Godı Sovetskoi Vlasti**, Aşgabat: Ministerstvo Meliorazii i Vodnogo Hozyaystvo Turkmenkoi SSR, İzdatelstva Türkmenistan, 1968, s.56.

ayrılabilir hale gelmekteydi. Bu makineyle çalışılırsa asalak otlarla kirlemiş alanın %0,5'den %68'e kadar olan kısmı temizlenebiliyordu.⁶²

Pamuk ekimine verilen önemin yanısıra, trikotaj endüstrisi 1939-40'lı yıllarda Aşkabat ve Carcov "*Trikotajnik*" atölyelerinde kurulmuştu. 1960'lı yıllarda, üretimin hızlandırılmasını sağlayan gelişmiş teknoloji kullanılmaya başlandı. Aşkabat çorap-trikotaj fabrikasındaki dokuma makinalarının %50'si yenilendi ve yeni teknoloji kullanılmaya başladı. Carcov trikotaj fabrikası ise tamamen yenilendi. Bütün bu girişimler trikotaj üretiminin artmasını sağlamıştı.⁶³

1972 yılında yapılan Milli Halk Kongresi toplantısında milli ekonomi ve sosyal kalkınmayla ilgili yeni bir beş yıllık plan ve gelecekteki hedeflere ilişkin program kabul edildi. Bundan sonraki dönem için ekonominin ve toplumsal kalkınmanın genel hedefleri saptandı. Buna göre; "*sosyal üretim gücü, toplam devlet gücü ve halkın yaşam düzeyi daha da yükseltilecek, Türkmenistan'ın sosyal ve ekonomik çehresinde tarihi ve büyük değişiklikler olacak ve bu yüz yılın sonuna kadar refah düzeyinin iyileştirilmesinin gerçekleşmesi için sağlam temel atılacaktır*" deniliyordu. 1973-75 yıllarında devletin en büyük inşaatlarından olan Mari Gres'in birinci, ikinci ve üçüncü enerji blokları çalışmaya başladı. Bundan başka, 1971-75 yıllarında, 356 adet petrol kulesi, Burun-Barsagelmez-Goturdepe petrol hattı, 520 km yüksek voltajlı elektrik hattı çekildi.⁶⁴

1981 yılında, işçilerin reel gelirleri, 1970 yılına göre, %50 kadar yükselmişti. Perakende ticari ürünleri taşıma hacmi 1970 yılına göre 2 kattan fazla olmak üzere, halkın sanayi ve yiyecek ürünlerine olan talebi de büyük oranda arttı. Bu göstergeler halkın yaşam seviyesinde yükselme sağlandığını gösteriyordu.⁶⁵ Yurdun milli zenginliği 1987 yılında, 1913 yılına oranla, 50 kattan fazla artmıştı. İşçilerin reel gelirleri, çalışma saatinin kısaltılmasını da hesaba kattığımızda, 1987 yılında 13 kat, çiftçilerin reel gelirleri ise 20 kat civarında yükselmişti.⁶⁶ Bu artışlar toplumsal sınıflar üzerine etkide bulunmuştur. 1959 yılında, işçi sınıfı

⁶² Türkmenistan SSR Oba Hojalık Ministirliğı, Türkmenistan Barlag Ekeranlık İnstitü, **Türkmenistan SSSR-nın Govça-Yorunja Ekin Meydanlarında Haşal Otlara Garşy Göreş Çarelerinin Sistemasy Boyunça Maslahatlar**, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşriyatı, 1970, s.7.

⁶³ Novikov L.D., **O Sostoyanii i Razvitii Proizvodstva Tovarov Narodnogo Potrebleniya v Turkmenskoy SSR**, Aşgabat:Respublikanskiy İnstitut Naučno, Tehniçeskoı İnformazii i Propagandi Gosplana TSSR, 1978, s.19.

⁶⁴ Atamammedow N., **Türkmen Sowet Ensiklopediasy**, Aşgabat:Türkmen Sowet Ensiklopediasy neşriyatı, 8.tom, 1978, s.105.

⁶⁵ Purliyew B.K., **Ekonomika Otrasei Narodnogo Hozyaystwa Turkmenskoi SSR**, Aşgabat: Izdatelstvo Ministerstwo Wişşego i Srednego Spezialnogo Obrazowaniya Turkmenskoi SSR, 1983, s.13.

⁶⁶ Rejepov, a.g.e., s.4.

%38,1'i, memur sınıfı %19,8'i, köylü sınıfı %42,1'i temsil ederken; 1979 yılında sırasıyla; %44,2, %22,4 ve %33,4 olarak gerçekleşmişti. Bu veriler, Türkmen halkının sosyal yapısındaki değişimi gösteriyordu. Buna göre, 1959'dan 1979'a gelirken köylü sınıfında bir azalma, işçi ve memur kesiminde ise bir artış gözlenmişti.⁶⁷

Sosyal sınıfların oluşumu, ticaret ve refah birbirleriyle ilişkilidir. Talebin artmasıyla üreticiler de üretim güçlerini arttırmaya başlamıştı. Sonuçta, daha kaliteli mal çıkarmaya başlayan üreticiler zenginleşerek tüketicilerin isteklerine ayak uydurmaya çalıştı. Böylece, son 40 yılda ticaret 12,3 kat artmıştı. Her bin kişi başına düşen işletme, mağaza ve lokanta sayısı 1940'da 20, 1965-70 yılları arasında 24, 1975'de 23, 1982'de 22 olmuştu. 1976-78 yıllarında, Türkmenistan'da şehir halkının gıda tüketiminin artması ya şehir nüfusunun ya da halkın satın alım gücünün arttığını gösteriyordu.⁶⁸ TSSC'de üretim 1960 yılına göre, 1970 yılında %98, milli gelir ise %70 artmıştır. Bu devirde kişi başına milli gelirden ise %24 artış gerçekleşmiştir. Milli gelirin %62'si halkın ihtiyaçlarını karşılamak, %6'sı halka hizmet etmek, %1,5'si ise bilimsel amaçlar için harlandı.⁶⁹ Ancak, 1970 ve 80'li yıllarda üretimin gerilediği gözlenmiştir. Bu döneme ilişkin planlarda hedeflenen üretim miktarlarına erişilememişti. Üretimin düşmesi milli geliri, dolayısıyla da halkın refahını etkiledi. 1965-75 dönemine göre, 1975-85 döneminde milli gelir 3,2, sanayi üretimi 9,4, tarım üretimi 3,3 azalmıştı.⁷⁰ Aşağıdaki tablolarda, 1960-72 arasında sanayi ve tarımın milli gelir içindeki ağırlığı görülmektedir. 1970'den 1985'e kadar olan süreçte memur, işçi ve köylülerin gelir dağılımı görülmektedir.

Tablo 3: Sektörlere Göre Milli Gelir (%)

	1960	1965	1970	1971	1972
Sanayi	33.9	29.9	25.4	29.5	30.2
İnşaat	14.6	15.3	16.1	15.7	16.9
Tarım	32.1	35.7	39.9	37.1	33.8
Ulaşım ve İletişim	5.3	7	5.3	5.1	5.4
Ticaret ve diğerleri	14.1	12.1	13.3	12.6	13.7

Kaynak: Pozdnikov A.I., V.T.Vedenkin, s.148.

⁶⁷ Altiyew, a.g.e., 1983, s.9.

⁶⁸ Altiyew, a.g.e., s.12-18.

⁶⁹ Atamammedow, Azimov, Alladatov, a.g.e., s.100.

⁷⁰ Rejepov, a.g.e., s.96.

Tablo 4: İşçi, Memur ve Köylü Gelirleri (%)

Maaş ve gelir çeşitleri	1970	1980	1985
Memur ve işçinin gayri safi geliri	100	100	100
Aile üyelerinin maaşları	84,6	77,9	80,3
Emekli maaş +burs+doğum yardımı	8,7	11,5	10,2
Hayvandan ve toprağından elde edilen gelir	2,6	5,4	5,8
Diğer kaynaklardan gelir	4,1	5,2	3,7
Köylü ailenin gayri safi geliri	100	100	100
Köyde çalışmasının geliri	58,7	52,6	50,7
Emekli maaş +burs+dogum yardımı	6,9	10,8	9,6
Hayvandan ve toprağından elde edilen gelir	20,3	20,1	21,6

Kaynak: Bakasova R.H., s.102.

Bütçe ve Vergiler

Sovyet bütçesi; birlik bütçesi ve birliğe bağlı cumhuriyetlerin bütçesi olmak üzere iki ayrı bütçeden oluşmuştu.⁷¹ Türkmenistan'da faaliyet gösteren büyük çaplı işletmelerin üretim gelirleri Birlik bütçesine aktarılıyordu. Cumhuriyet bütçesinin gelirleri ise küçük işletmelerden toplanan vergilerden oluşuyordu. Miktar olarak en büyük bütçe doğal olarak Birlik, diğer bir ifadeyle SSCB bütçesiydi. 1987'de, SSCB devlet bütçesinin harcama miktarı 430.930.2 milyar ruble olup; merkez bütçesi harcamaları 237.552.4 milyar rubleydi. Bu da devlet bütçesinin %55,1'ini teşkil ediyordu. Birliğe bağlı cumhuriyet bütçelerinin miktarı ise 193.377.8 milyar ruble idi ve bütçenin %44,9'unu meydana getiriyordu. Bu veriler, SSCB bütçesinin büyük bölümünün merkezin ihtiyarı altında olduğunu gösterir. Cumhuriyetlerin bütçeleri arasında en büyük pay Rusya SSC bütçesiydi. SSCB'nin yönetim merkezi hem de RSSC'nin başkenti olan Moskova bütçesinin cumhuriyetler bütçesinin içindeki payı 105.125,4 milyon ruble olup; cumhuriyetler bütçesinin %54,4'unu teşkil ediyordu. RSSC ile merkezin payı olan 237.552.4 milyar rubleye merkez Moskova bütçesi 105.125.4 milyar ruble ilave edildiğinde, 342.677.8 milyar ruble ya da tüm SSCB bütçesinin %79,5'i düşüyordu.⁷²

⁷¹ Robinoviç G.L., Pomanovskogo M.V., **Gosudarstvennyy Büdjet SSSR**, Moskwa:Ministerstwo Finansow SSSR, 1988, s.14.

⁷² Robinoviç, Pomanovskogo, s.20-21.

Bütçenin tasarımında da cumhuriyetler bağımsız değildi. SSCB bütçesi ile cumhuriyetlerin bütçeleri Birliğin maliye bakanlığı tarafından hazırlanmaktaydı. Bütçe gelirlerinin çoğunluğunu devlet işletmeleri oluştuyordu. Çünkü devletin elindeki işletmelerin getirisi bütçenin gelirlerinin yaklaşık %90'ını teşkil ediyordu.⁷³ Diğer bir kaynağa göre, TSSC'nin bütçe gelirleri 1940 yılında 52,3, 1960'da 338,6, 1970'de 724, 1980'de 1.229.2 ve 1986 yılında 1786,1 milyon rubledir. Bütçe gideri ise bu yıllarda şu şekildedir: 1940 yılında 50,6 milyon ruble, 1960'da 335,5, 1970'de 683,9, 1980'de 1.146.4 ve 1986'da 1.541.9 milyon rubledir. Gelir-gider dengesine bakıldığında, giderin biraz fazla olduğu görülür.⁷⁴

Tablo 5: Bütçe Gelirleri

Bütçe gelirleri (%)	1986	1987
Dolaşım vergisi	35.5	35.9
Devlet işletmeleri kar vergisi	15.8	17.1
Kooperatif, toplu işletme ve kuruluşların gelir vergisi	3.2	2.9
Nüfustan alınan devlet vergisi	12.8	13
Yerel vergiler	0.5	0.6
İçecek ve loto işlerinden alınan vergiler	2.2	1.9
Sosyal sigorta vergileri	7.2	7.6
Diğer gelir kaynakları	4.8	3.5
Geçen senedeki bütçeden kalan tasarruflar	4.9	3.6
Birlik bütçesinden gelen kaynaklar	13.1	13.9

Kaynak: Halov, 1990, s.54-59.

Cumhuriyette üretilen pamuktan elde edilen tekstil ürünleri diğer cumhuriyetlerde imal ediliyordu. Çünkü diğer cumhuriyetlerde tekstil sanayi daha çok gelişmişti. Tekstil üretimi pamuğun son katma değeri olduğundan, karın önemli bir kısmı diğer cumhuriyetlerde kalıyordu. Dolayısıyla, Türkmenistan'da üretilen malların parası diğer cumhuriyetlerde toplanıyordu. Bu nedenle, cumhuriyetin tekstil sektörü bütçe gelirinin çok cüz'i bölümünü oluştuyordu. Nitekim 1988 yılı bütçesinde pamuktan gelen gelir 125 milyon rubleydi. Cumhuriyetde üretilen diğer

⁷³ Halov, 1990, s.54-59.

⁷⁴ Sentralli Statisko Upraleynye TSSC, **Narodnoy Hazaystva TSSC**, Aşgabad: Yubiley Statistiki Upraleynye, 1987, s.232.

hammadelerin durumu da bundan farklı değildi. Sadece pamuk üretiminden kaynaklanan büyük miktarda gelir ve katma değer kaybının olduğu açıktır.⁷⁵

1988 yılında, cumhuriyette sovhoz ve kolhozların pamuk üretimi 1.341.000 tona ulaşmış ve bunun 403.000 tonu saf pamuğa dönüştürülmüştü. Bu saf pamuğun 13.000 tonu, %3,2'si cumhuriyet içinde işlenmişti. 340.000 tonu (%84,4) diğer cumhuriyetlere gönderildi ve 50.000 (%12,4) ton da dışarıya ihraç edildi. Hesaplamalara göre, diğer cumhuriyetlere gönderilen ipliğin tekstil ürününe dönüştürüldükten sonraki katma değerinden elde edilen gelir 553,5 milyon rubleydi. Bu sadece pamuktan elde edilen tekstil ürününün katma değeri idi. Oysa pamuktan çorap, trikotaj, iplik malzemeleri; yünden ise halı v.b üretiliyordu. Bu ürünlerden elde edilen gelir ise 367,5 milyon rubleye ulaşıyordu. Bu gelir diğer cumhuriyetlerde kalıyordu.⁷⁶ SSCB'nin doğalgaz üretiminin %12'sini Türkmenistan karşılıyordu. Türkmen doğalgazının %95'i ise diğer cumhuriyetlere akıyordu. 1988 senesinde bu gazdan elde edilen vergi miktarı 376,2 milyon rubleydi ve cumhuriyetin bütçesine bu rakamdan ancak 17,5 milyon rublesi ulaşıyordu. 1989 senesinde ise bu gazdan alınan vergi miktarı 353,8 milyon rubleydi. Gaz ihracatından her sene 5-6 milyar dolar merkezde kalıyordu.

TSSC'de Birlik'e ait hammadde üreten işletme fazlayı. Bu işletmelerde üretilen hammaddeler diğer cumhuriyetlerin işletmelerinin nihai mallarının en önemli girdisini oluşturuyordu. Bunlardan, Govurdak kükürt fabrikası ürünü, 1988 yılında, 41.346 bin ruble değerindeydi. Bu kükürt cumhuriyetin dışına gönderiliyordu. Bundan sağlanan gelirin tamamı gelmediğinden dolayı bu fabrika düşük kapasitede çalışmaya devam ediyordu. Bu ise bölgenin sosyo-ekonomik gelişmesini sağlayacak yeterli fonun oluşmasına imkân vermiyordu. 1987 yılında, "*Garabogazsulfat*" 17.601 bin ruble'lik ürün üretmişti. İşletmenin bilançosuna yansıyan geliri ise ancak 1.110 bin ruble kaldı. Buyan kökü üreten "*Soyuzlakrisa*" işletmesinin durumu bundan farksızdı.

Türkmenabat'ın ve Çeleken'in kimya, Balkanabat'ın iyod, Mari'nin nitrojen ürünleri üreten fabrikalarının üretimi nihai mal olmadığından, bunların satılmasından elde edilen gelirin çok az kısmı bu işletmelere ulaşıyordu. Ana katma değer ve gelir diğer cumhuriyetlere gidiyordu.⁷⁷

⁷⁵ Halov, a.g.e., 1990, s.54-59.

⁷⁶ Halov, a.g.e., s.54-59.

⁷⁷ Halov, a.g.e., s.54-59.

Tablo 6: Bütçe Harcamaları

Ülke adı	Devlet bütçe harcamaları (1987) milyon ruble	Nüfus (bin kişi)	Kişi başına bütçe Harcamaları (ruble)
SSCB	430930,2	286717,0	1503
Estonya	1781,0	1573,0	1132,0
Türkmenistan	1628,0	3534,0	460,7
Ermenistan	2301,0	3283,0	700,9
Beyaz Rusya	8950,9	10200,0	877,4
Gürcistan	3714,7	5449,0	681,6

Kaynak: Halow N., s.59.

Kişi başına düşen bütçe kaynakları itibariyle TSSC en geri bir konumdaydı. Türkmenistan bütçesine Birlik bütçesinden sadece transferler geliyordu. 1987’de bu oran %13,9 ulaşıyordu.⁷⁸

Resim 13: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Bütçeye ayrılan bu kaynaklar sadece ekonomiyi değil, cumhuriyetin sosyal durumunu da iyileştirmeye yetmiyordu. Nitekim nüfusun sağlık durumu çok kötüydü. Pamuk bölgelerinde hastalıklar çok yaygındı. SSCB’de en yüksek bebek ölüm oranı buradaydı. Köylerde temiz su yoktu, pis sular hastalıkların oluşmasına neden oluyordu.

⁷⁸ Robinoviç, Pomanovskogo, a.g.e., s.144.

Petrol, gaz, kimya, enerji işletmeleri Birlik egemenliği altındaydı. Birlik için yarar varsa ancak o zaman bu işletmelere yatırım gerçekleştiriliyordu. Yerel işletmelerin geliştirilmesi genelde yerel cumhuriyet yönetime bırakılıyordu. Ayrıca, satış fiyatlarını merkez belirliyordu. Örneğin, Türkmen halısının ihracatından elde edilen döviz merkezde kalıyordu. Yalnızca bir kısmı rubleye dönüştürülüp, ancak üretimin maliyetini karşılamak amacıyla fabrikaya gönderiliyordu. İhracat yapan tüm işletmelerin durumu benzerdi. Halı fabrikasının getirisinin yetersiz olduğu şeklinde merkezden beyanatlar bile yapılıyordu. İnşaatların çoğu sadece Birlik çıkarı doğrultusunda gerçekleştiriliyordu. Örneğin, Seydi şehrine yakın bir bölgede, Amuderya'yı geçmek için beton köprü kurulması işi yalnızca askeri bir amaç taşıyordu ve dolayısıyla Birlik bütçesi tarafından finanse ediliyordu. Öyle ki, SSCB dağıldıktan sonra bu köprü bitirilmeden bırakılmıştı. Öte yandan, Türkmenistan doğal gaz üretimi açısından Birlik içinde ikinci sırada olmasına rağmen, cumhuriyetin köy halkına gaz temin edilemeyip; gaz Baltık, kuzey Kafkasya, Ukrayna, doğu Avrupa devletlerine bol miktarda gönderiliyordu.⁷⁹

Türkmenistan SSCB'nin hammadde piyasası ve tarım ülkesi olarak varlığını sürdürmüştür. Merkez, bu cumhuriyette pamuk üretiminin artmasını istiyordu. Bundan dolayı sulama alanlarının artmasına, su depoları inşasına v.b işlere dikkat ediyordu. Bunun için bütçeden kaynaklar ayırıyordu. Fazla hayvan barındırmaya izin yoktu ve Ahal-Teke atlarını mülk edinmek yasaklanmıştı. Kolhozlara toprak verilip, vergi toplanıyordu. Savaş zamanlarında ise bu vergi et, yağ, yumurta, yün şeklinde alınıyordu.⁸⁰

Tablo 7: 1998'de SSCB ve TSSC'de Ortalama Maaş

	İşçi ve memur maaşı	Kolhozlarda çalışan çiftçi maaşı
SSCB	240,8 ruble	181,8 ruble
Türkmenistan SSC	227,8 ruble	179,2 ruble

Kaynak: Halow N., s.59.

Devlet tekelindeki teşebbüslerden iki şekilde vergi toplanıyordu. Ticaretten alınan vergiler ile işletmelerin karlarından alınan vergiler. Köylerde yaşayanlar içtimai ve ekonomik ihtiyaçları gidermek için vergiler hakkında karar verebilirlerdi. Vergiyi aşağıdaki içtimai ve ekonomik ihtiyaçları veya köylerin

⁷⁹ Robinoviç, Pomanovskogo, a.g.e., s.145.

⁸⁰ **50 Let Sovestki Finansov**, Moskva: Izd. Finansı, 1967, s.58.

ihtiyaçlarını gidermek için kullanabilirlerdi. Birincisi, sosyal işler ve tedbirler için bina, konut, ısınma, aydınlanma, bilim, haberleşme, sağlık, işçi evlerinin donatılması. İkincisi; köyler arasındaki, tarlalardaki yolların, köprülerin, yük taşınan yolların tamiri.⁸¹ Merkezin gittikçe yükselen hammadde talebi karşısında, Türkmenistan hammadde üretim merkezi haline gelmişti. Hammadde üreten, ancak nihai ürün üretemeyen pamuk fabrikaları, gaz-petrol üretim tesisleri, gaz taşınan borular ve buna benzerleri kuruluyordu. Gaz, petrol, pamuk lifi, siyah koyun derisi dışarıya götürülüyordu ve orada nihai ürün haline getiriliyordu. Karakum kanalının inşasının esas maksadı merkezin hammadde talebini karşılayacak şekilde Türkmenistan'da pamuk üretimini geliştirmekti. Diğer hammaddeler hakkında da durum buna benzerdi.⁸² Bunun en açık delili, 1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra, Türkmenistan devletinin kurucusu Niyazov tarafından dile getirilen şu sözler olmuştur. *“SSCB dağıldıktan sonra Türkmenistan borçlu değil de alacaklı durumuna düştü. 4 Aralık 1991 yılına kadar Türkmenistan'ın SSCB'den alacağı 1 milyar 87 milyon, borcu ise 707 milyon dolar olarak kararlaştırılmıştı. Türkmenistan SSCB'den ayrıldıktan sonra 380 milyon dolar alacağı vardı. Bu sözkonusu borcu Rusya Federasyonu ödemeliydi. Çünkü o SSCB'nin mirasçısıydı.”*⁸³

Para Politikası

Ekim 1917 devriminden sonra, nominal değeri yirmi, altmış, yüz, iki yüz, üç yüz beş yüz, bin, iki bin, üç bin, beş ve on bin “tenge” olan kağıt paralar tedavüldeydi. 1921 yılında nominal on, on beş, yirmi, elli “köpük” ve bir “ruble” olan metal paralar da kullanılmaya başlanmıştır. Sovyetler Buhara'yı alınca paralara Sovyet sembolleri eklenmiştir. Buhara paraları 1924 Ekim'e kadar kullanılmıştır. Daha sonra Sovyet paralarıyla değiştirilmiştir. Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetinde 1922 yılında %5 faiz ile kredi verilmesi ise ilgi çekicidir. Krediler daha sonra SSCB Merkez Bankası tarafından kapatılmıştır.⁸⁴ 1 Ocak 1922 yılından

⁸¹ Halov N., “Garaşsyz Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Maliye Ulgamlarynyň Emele Gelmeği”, Aşgabat:Ýlym, 2001, s.10.

⁸² Halov, a.g.e., s.12.

⁸³ Türkmenbaşy, bu konuda ki görüşlerine şöyle devam etmiştir: “Rusya Federasyonunun içinde bulunduğu ekonomik durumundan dolayı sözkonusu parayı alamayacağımızı gördüm. Barış içinde helalleşmek sevap iş olur diye karar verdim. Bu düşüncemi Rusya Federasyonunun ilk başkanı Boris Yeltsin'e ilettim. Yeltsin, bu fikre tamamen razı oldu ve Türkmenistan'ın alacağı böylece silindi. Uluslararası kurallara uygun bu anlaşmaya iki devlet, Rusya Federasyonu ve Bağımsız Türkmenistan imza attı.” Türkmenbaşy, a.g.e., s.52.

⁸⁴ Halov, a.g.e., 2001, s.12.

itibaren, Birlik topraklarında kullanılan eski paralar tedavülden kaldırılmaya başlandı. 1922 Ekim’de Halk Komiserler Kurulu kararı ile tedavüldeki paraları birleştirme gerçekleştirilmiştir. Böylece, para reformunun ilk aşaması tamamlanmıştır. Birlik çapında yapılan Yüksek Sovyet Kongresi, 30 Aralık 1922 tarihinde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin *oluşturulmasına* dair kararı kabul etti ve ilgili sözleşmeyi onayladı. Buna milli cumhuriyetlerin dördü-RSFSR (Rusya), USSR (Ukrayna), BSSR (Beyaz Rusya), ZSFSR (Kafkas ötesi ülkeler-Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Kafkas Ötesi Federasyonu) katıldı. Yeni devletin kurulmasıyla, SSCB’nin tek para düzenine geçme ihtiyacı ortaya çıktı. Eski para yüz ruble 1923 yılı nüshasındaki yeni bir ruble ile değiştirildi. Paraların üzerine ilk kez SSCB’nin devlet arması konulmuştu. Paranın adı ve nominali SSCB’yi oluşturan Sovyet cumhuriyetlerinin dilinde; özellikle de Rus, Ukrayna, Beyaz Rus, Azerbaycan, Ermeni ve gürcü dillerinde yazılmaktaydı. Rublenin ön tarafında SSCB’nin devlet armasının yanı sıra, Kremlin ve Moskova nehri üzerinden geçen büyük taş köprüünün resmi konulmuştur.⁸⁵

24 Şubat 1924 tarihinde, değeri bir, üç, beş ruble olan altın devlet paraları tedavüle sürülmüştür. Bu paraların her birine SSCB’nin devlet arması, değeri bir ruble olan kâğıt paralara ise başak resmi konmuştur. Değeri üç ruble olan paralara işçi ve çiftçi resmi konulmuştu. İşçi kitap okumaktadır, ayaklarının yanında ise çekiç vardır. Çiftçinin elinde ise orak vardı. Bu resim, işçi ve çiftçilerin, çalışanların ilim öğrenmeye istekli olduklarını anımsatmaktaydı. Ayrıca, 1924 yılında, geçerlilik tarihi 1926 yılı Ağustosuna kadar olan, değeri bir, iki, üç, beş ve elli köpük olan hazine kuponları tedavüle sokulmuştur. 1924 yılında tedavüle sürülen bu yeni paralar 1947 yılındaki para reformuna kadar yürürlükte kalmıştır. 1922-24 yıllarında gerçekleştirilen para reformunun önemli faydaları olmuştu. Birlik çatısı altında istikrarlı bir para oluşturulmuştur. Bu dönemde Sovyet rublesi, ABD dolarından daha değerliydi.⁸⁶

1922-1924 yıllarında gerçekleştirilen para reformundan sonra yapılan reformların hepsi büyük ölçüde paranın dış şeklinin, nominallerinin, para nişanlarının değiştirilmesi suretiyle şekli olmuştur. 1934 yılında, SSCB hükümeti nominalleri bir, üç ve beş ruble olan yeni nüsha devlet hazine banknotlarını çıkarmıştı. 1947 ve 1961 yıllarında gerçekleştirilen reformların hiç biri mülkiyet şeklini, ekonomik sistemi, üretimin devlet tarafından planlı programlı yönetim şeklini değiştirmede. II. Dünya savaşı yıllarında, piyasadaki para miktarının satın

⁸⁵ Halov, a.g.e., 2001, s.13.

⁸⁶ Halov, a.g.e., 2001, s.14.

alabileceği üretim miktarından fazla olması, paranın değerinin düşmesine yol açmıştı. SSCB Bakanlar Kurulunun 1947 yılında aldığı kararla eski nüsha paraları onda bir (10/1) oranına göre yenileriyle değiştirilmekteydi. Yine, SSCB Merkez Bankasının banknotlarında savaştan evvelki nüshalarda olduğu gibi, Lenin'in resmi ve devlet arması konulmuştu. On, yirmi beş ve elli ruble olan kâğıt paralar güzel nakışlarla süslenmişti. Değeri yüz ruble olan banknotların arka tarafına Moskova nehri ile Kremlinin görüntüsü konulmuştu. Kâğıt paraların tümünün üzerinde; *"Banknotlar altın değerli metaller ve devlet bankasının değerli kâğıtlarıyla garanti edilmektedir"* yazılıydı. 1950'li yıllarda SSCB ekonomisinin hızlı gelişmesi, mal tedavülü ve üretimin miktarının devamlı olarak artması ülkedeki para tedavülünü önemli ölçüde artmıştı.

Resim 14: 1909 yılına ait 5,10 ruble ile 1947 yılına ati 50 ruble

1937-1950 yıllarında ruble, saf altının 0.167 gramına denkti. 1961 yılında basılan yeni paralarda ise dört farklı kâğıt para kullanılmıştır: bir ruble, üç ve beş ruble, on ve yirmi beş ruble, elli ve yüz ruble olarak. 1970-1980'li yıllarda, SSCB ekonomisinde duraklama süreci başlamıştı. Bu süreç, ülkede günlük

ekonomik hayatın tüm dallarında etkisini göstermişti. Duraklama süreci ile birlikte paranın tedavül hızında büyük ölçüde düşme yaşanmış, satın alım gücü azalmıştır. 1991 yılı Ocak ayında, değeri elli ve yüz ruble olan paraların değiştirilmesi SSCB Merkez Bankasının en son faaliyeti olmuştur.⁸⁷

Resim 15: 1 çervones, ve 1991 yılına ait 50, 100, ve 1000 ruble

Ticaret

1917 yılı öncesi ticaret, küçük ölçekli ve kişilerin kendi ürettiklerinin pazarlanması şeklindeydi. O zamanlarda Aşkabat, Merv, Krasnovodsk, Bayramali, Carcov, Daşoguz ticaret merkezleri sayılıyordu. İran ve Afganistan'dan gelen mallar Tecen ve Merv'de satılırdı. Ticari mal olarak kuru yemiş, ceviz, fındık, pirinç, buğday, sebze ürünleri ve meyveler, susam, ipek ve yün ürünleri v.b İran'dan getiriliyordu.⁸⁸

⁸⁷ Halov, **a.g.e.**, 2001, s.14-15 vd.

⁸⁸ Atamammedow, Azimov, Alladatov, **a.g.e.**, s.229.

Tablo 8: Ticari Gelişim

	1924	1940	1950	1958	1960	1962	1963
Devlet ve kooperatif ticaretinin perakende mal dolaşımının genel hacmi-milyon ruble	2,4	126,8	245,5	433,0	491,0	516,4	554,0
Sene sonu perakende ticaret şirketi sayısı	193	2658	2477	3465	3978	4286	4470
Sene sonu gıda satış merkez sayısı	17	741	547	823	967	1068	1146
Perakende ticaret ağı işçi sayısı	---	6725	5938	8373	10145	11214	11641
Gıda satış merkezlerindeki işçi sayısı	---	4384	3657	5297	5919	6582	6803

Kaynak: Zentralnoye Statističeskoye Upravleniye Pri Sovete Ministrov Turkmenskoi SSR, **Sovetaskiy Turkmenistan za 40 let**, Aşgabat: Turkmenskoye İzdatelstwo, 1964, s.116.

Tabloyu irdelediğimizde açıkça görülmektedir ki 1940 yılı adeta milat olmuştur bu yıldan itibaren kalemlerde artış devam etmiştir.

Devlet tarafından ticaretin yapılmaya başlanması ilerliyen zamanda oldu. 1925-26 yıllarında özel sektör (küçük ölçekli) ticaretin %94'üne sahipti. 1931 yılından itibaren ticaret el değiştirerek devlet ve kooperatif eliyle yürütülmeye başlandı.⁸⁹ 1931 yılından itibaren perakende ticaret devlet ve kooperatif şirketleri tarafından yapılırken, üçüncü pazar olarak karşımıza köy pazarı çıkıyordu. Bu pazarda köyler ve köy işçileri kendi mallarını satıyorlardı. TSSC'de devlet ve kooperatif ticaretinin kurulması 1935 yılı sonunda tamamlandı. 1924-40 yılları arasında cumhuriyetin devlet ve kooperatif ticaretinin mal satış dolaşım değeri 2,4 milyon rubleden 126,8 milyon rubleye kadar; ticaret merkezlerinin sayısı ise 193'ten 2658'e kadar artmıştır.⁹⁰

Savaş yıllarında cumhuriyette ticaretin gelişimi yavaşladı. Cumhuriyette perakende mal dolaşımının değeri 1945 yılında, 1940 yılına nazaran, düşerek 94,7 milyon rubleye indi. Savaş yıllarında orduya ve halka lazım olan malları temin etmek için kart sistemi oluşturuldu. Bazı kaynaklara göre, devlet ve kooperatif perakende mal satışı, 1950 yılındaki değeri %100 alındığında, 1960 yılında 2,7

⁸⁹ Pozdnikow, Wedenkin, **a.g.e.**, s.163.

⁹⁰ Zentralnoye Statističeskoye upravleniye Pri Sovete Ministrov Turkmenskoi SSR, **a.g.e.**, s.116.

kat, 1970 yılında ise 5,7 kat artış gösterdi.⁹¹ 1966-70'li yıllarda perakende işletmelerin sayısı 649'a yükselmişti.⁹² 1970'li yıllarda ise ticaret, 1940 yılına nazaran, 7 kat artarak yaklaşık 900 milyon rubleye ulaştı.⁹³

1970-80 yıllarında, petrolün yanı sıra, kimya sanayi üretim hacmi 2,3 kat arttı. Kükürt, teknik karbon, sodyum sülfat ve iyotlu potasyum ihraç ediliyordu.⁹⁴ Bunların bir kısmı Türki cumhuriyetlere, bir kısmı da SSCB tarafından diğer ülkelere gönderiliyordu. Örneğin, petrol ürünleri Küba, Afganistan, Türkiye ve diğer devletlere ihraç ediliyordu. Aşgabat cam tesisinde üretilen pencere camları İran ve Afganistan'a gönderiliyorlardı. Gaurdak kibrit işletmesi tarafından çıkarılan kibrit İsveç ve Küba'ya gönderiliyordu. Pamuk lifi, incetelli pamuk ürünleri İngiltere, İspanya, Almanya ve diğer devletlere gönderiliyordu. İyot ise Polonya, Hollanda, Hindistan'a gönderiliyordu. İhracatta önemli yeri Türkmen içkileri alıyordu. Bunlar Orta Asya, Rusya, Beyazrusya, Kazakistan, Litvanya, Estonya ve diğer cumhuriyetlere ihraç ediliyordu.⁹⁵

Türkmenistan ve diğer komşu ülkeler arasında gıda sanayi ürünleri, ham madde ve teknoloji mübadelesi yapılıyordu. Türkmenistan'dan diğer cumhuriyetlere, şaraplar, bitki yağı, sebzeler ihraç ediliyor, ayrıca Türkmenistan'da üretilen tuz Orta Asya ve Kafkas ülkelerine satılıyordu. Diğer Sovyet cumhuriyetlerinden Türkmenistan'a şampanya, konyak, şekerleme ürünleri, konserve, gıda ürünleri, gıda sektöründe kullanılan teknolojik donanımlar getiriliyordu. Ülkede üretilen yüksek kaliteli tuzun, 1980 yılında 377 bin tonu, 1982 yılında 381,8 bin tonu ihraç ediliyordu (bu rakam 1970 yılında 188 bin ton idi).⁹⁶ Dünyaca ünlü Türkmen halısı, karakölü derisi, Ahalteke atı ve diğer mallar ihraç ediliyordu. Karakölü koyunu yetiştirmenin asıl nedeni derisiydi. Bu deri dünya pazarına ihraç edilir ve ülkenin yün sanayinde kullanılırdı.⁹⁷

⁹¹ Atamammedow, Azimov, Alladatov, **a.g.e.**, s.230.

⁹² Şanin A.F., **Razvitiye Torgovli v Sovetskom Turkmenistane**, Aşgabat: İzdatelstwo Obşestvo Znaniye TSSR, 1985, s.15.

⁹³ Pozdnikow, Wedenkin, **a.g.e.**, s.163.

⁹⁴ Kuliyev A.B., **Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika Enziklopedii**, Aşgabat: İzdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.203.

⁹⁵ Meretniyazow, **a.g.e.**, 1980, s.8.

⁹⁶ Cumayev Y., **Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika Enziklopedii**, Aşgabat: İzdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.211.

⁹⁷ Kurbanow E., **Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika Enziklopedii**, Aşgabat: İzdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.222.

Türkmenistan, SSCB’de ikinci büyük doğal gaz üreticisiydi. Ayrıca ham petrol ve petrol ürünleri, kimyasal maddeler sulfat nitrat, kükürt, iyot, brom, ozokerit, epsomit ihraç etmekteydi. Ülkede tarımın gelişmesi ile özellikle balyalı pamuk, karakölü derisi ihraç edilmekteydi. Balyalı pamuk üretiminde Türkmenistan Özbekistan’dan sonra ikinci sırayı almıştı. Ülke dünya standartlarına uygun olan ince elyaf pamuğu üretmektedir. SSCB’de üretilen karakulun % 17’si Türkmenistan’da üretiliyordu. Yıkanmış yün, ham ipek vs. ürünler ihraç edilmiştir. Türkmen halıları sağlamlığı, güzel nakışları ve renkleri ile sadece yurt içinde değil, yurt dışında da ilgi çekmiştir. Türkmenistan ürettiği toplam doğal gazın %93,5’ni, balyalı pamuğun %72’sini, karakülün yaklaşık %96’sını, kablo üretiminin %69’unu, tuz çıkarmakta kullanılan vantilatör üretiminin %59’unu, merkezkaç pertol pompası üretiminin %64’ünü, yıkanmış yünün % 34’ünü ve ham ipeğin, kimyasal ürünlerin, camın, halının ve diğer sanayi mallarının %57’sini Rusya SSC’ne göndermekteydi. İthal edilen mallar pamuk toplama makinaları, sanayide kullanılan teknik aletler, kumaş ve diğer mal çeşitleriydi. Türkmenistan maden, radyoelektronik cihazları, otomobil, traktör vb. tarım makinaları, gıda mallarını önemli ölçüde Ukrayna SSC’den almakta olup; kimyasal ürünlerin, vantilatörün, pompanın %13’ünü, balyalı pamuğun, halının, karakülün ve yıkanmış yünün %12’sini Ukrayna’ya vermektedir. Beyaz Rusya, Türkmenistan’nın otomobil, traktör, patates; Kafkas ötesi ülkeleri, petrol ürünleri, teknik aletler, kimya sanayii ürünleri; Baltık denizi ülkeleri, radyoelektronik aletleri, elbise; Moldova, gıda maddeleri gibi ihtiyaçlarını sağlıyordu. Türkmenistan ise bu ülkelere hamur yoğurucu ve yağ çalkalayan cihazlar, pompa, vantilatörler, kablo, hafif sanayi ve gıda ürünleri veriyordu.⁹⁸

Ulaşım ve Taşımacılık

Türkmenistan’ın 4/5’lik kısmı çöldür. Bu nedenle çölde yol inşaatı problemleri ve masraflıdır. 2.12 bin km demir yolu, 12 bin km karayolu, 1.400 km nehir yolu, 33,5 bin km yurt içi hava yolu bulunuyordu. TSSC ile Birlik arasındaki ulaşım ve ekonomik ilişkiler; demiryolu, deniz ve nehir yolu, boru hatları ve hava yolu ile gerçekleştirilmekteydi.⁹⁹

Yük taşımacılığının esas ağırlığını tren yolu ulaşımı sağlamıştır. Yük taşımacılığının yaklaşık %78’i demir yolları üzerinden yapılmıştır. Tren ve nehir

⁹⁸ Povarov K.K., *Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat: Izdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.254.

⁹⁹ Kafurov O., Snejko B.T., *Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat: Izdatelstwo Glavnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.235.

ulaşımıyla esas olarak petrol ve petrol ürünleri, pamuk ürünü, yün, kimyasal ürünler taşınmıştır. Doğal gazın taşınması önemli yer işgal etmiş ve boru hatları ile gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁰ 1974 yılı itibarıyla ulaşım şöyleydi: 2.15 bin km demir yolu, 8,7 bin km oto yolu, 1,3 bin km deniz yolu, Hazar denizinde 1.97 bin km petrol-gaz boru hattı, 33 bin km hava yolu.¹⁰¹

İhtilaldan önce Türkmenistan'da yük temel olarak tren yolları, çok az miktarda nehirlerdeki ulaşım araçlarıyla ve at arabalarıyla taşınmaktaydı. 1880 yılında, Hazar Denizi'nin Mihaylov kıyısındaki Uzunada'dan, Mollagara'ya kadar ilk tren yolu inşa edildi. 1881 yılında tren yolu Kızılarvat'a, 1885 yılında Aşkabat'a ulaştı. Orta Asya'da tren yolları temel olarak Çar hükümetinin siyasi maksatlı stratejileri için inşa edilmiştir.¹⁰²

Tablo 9: Ulaşım ve taşımacılık

	1940	1965	1970	1975	1980	1981	1982
Tren yollarının uzunluğu (yılsonu), bin km.	1,75	2,10	2,11	2,12	2,12	2,12	2,12
Gönderilen yükler, milyon ton							
Demiryolu	3.7	14.9	19.7	26.4	27.6	27.4	27
Deniz yolu	0.6	5.8	8.2	9.5	5.5	6.1	6.8
Nehir yolu	0.3	0.8	1	2	2.7	3	3.3
Kara yolu	6.7	68.7	113	147.3	222.4	222	222

Kaynak: Berdiçkina O., Malkowa G., Gerasimenko E., *Narodnoye hozyaystwo Turkmenskoi SSR w 1982 godu*, Ashabad: Zentralnoye Statistiçeskoye Upravleniye Turkmenskoi SSR, Izdatelstwo Turkmenistan, 1983, s.101.

1885-86'larda demir yolu inşaatına devam edilerek Göktepe, Aşkabat, Tecen, Merv, Carcov şehirlerine kadar uzatılarak Amuderya'da bitirilmiştir. 1887 sonunda, Amuderya üzerinden 2 km'den fazla uzunlukta ahşap köprü yapılmıştır. Bu demir yolunun daha da uzatılmasını sağlamıştı. 1901'de nehir taşmaları ahşap köprünün yıkılmasına neden olmuş ve yerine taş direkli demir köprü yapılmıştır. 1888 yılında demir yolu Semarkant'a kadar uzatılmış, 1898 yılında Taşkent'e getirilmiştir. Böylece, demir yolu taşımacılık sektörünün önemli bir altyapısı olmuştur. Ana demir yolu hattı Krasnovodsk-Hocadevlet'tir. Uzunluğu 1171

¹⁰⁰ Meretnizayow A., *Türkmenistanyn Halk Magaryfy*, Aşgabat: 1977, s.10.

¹⁰¹ Omarowa O., *Transport Turkmenistana*, Aşgabat: Nauçno İsledowatelskiy Ekonomiçeskiy İnstitut s Wiçislitelnim Zentrom, 1974, s.5.

¹⁰² Gapurov O., *Türkmen Sowet Ensiklopediyasy*, Aşgabat: Türkmen Sowet Enziklopediyasy, 8.tom, 1978, s.214.

km'dir. Türkmenistan'ın batı bölgelerini doğu bölgeleri ile Orta Asya cumhuriyetleri ile Kazakistan'ı Hazar denizi üzerinden Kafkasya ile bağlamaktadır. Demir yolu Carcov'dan kuzeye doğru, Amuderya'nın sol kenarı ile Kungrad'a ve 1970 yılında Beyneu istasyonuna kadar uzatılmıştır. Bu demir yolu, Orta Asya'dan SSCB'nin merkez bölgelerine yeni çıkış yolu açmıştır. Cumhuriyetin doğu bölgesinden 212 km uzunluğunda Türkmenistan ile Tacikistan'ı bağlayan Kagan-Duşanbe demir yol hattı geçmektedir. Merv'den Guşku'ya kadar Afganistan ile ticari ilişkileri sağlayan, 315 km uzunluğunda bir demir yolu hattı yapılmıştır.¹⁰³ Sonrasında, Türkmen ve Özbek işçileri birleşerek Ürgenç ve Daşoguz üzerinden geçen 615 km'lik Carcov-Kungrad demir yolunu döşemiştir. Bu hattın Türkmenistan'ın Amuderya'nın sağ tarafındaki bölgelerine ve Özbekistan'a büyük faydası vardı. Hammaddelerin çoğu buralardan ya hiç işlenmeden ve ya yarı işlenmiş olarak ihracat edilirdi. Zirai malların çoğu, özellikle çabuk bozulan ve taşımaya elverişli olmayan mallar ucuz nakliye olmaması sebebiyle az miktarda üretilirdi. Bu problemler demir yolu sayesinde çözülmüş oldu. Carcov-Kungrad demir yolu Amuderya'nın sol kenarında uzanmakta, bazen tarımsal bazen de kuru çöllerin içinden geçmektedir. Bu yol üzerinden geçen bölgelerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Aşkabat ve Taşkent demir yolları Orta Asya ve SSCB'nin Avrupa kısmı, hatta son yıllarda Sibirya ile de, arasındaki önemli ekonomik bağları gerçekleştiriyordu. Bu demir yolu Amuderya ve Volga havuzlarını birleştirerek Moskova ile Aşkabat, Carcov, Buhara ve Semerkant arasındaki uzaklığı 1000 km kısaltmıştır. Bununla beraber, yeni demir yolu pamuk, buğday, balık, büyük baş hayvan, petrol ve diğer zenginliklere sahip olan bölgelerden geçerek Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Rusyanın gelişmemiş iç bölgelerinin hızla kalkınmasına sebep olmuştur.¹⁰⁴

Demir yolu hattı bulunan köyler ve istasyonlar nüfusu hızla artmakta olan kasabalara dönüşmüştür. Krasnovodsk, Kızılarvat, Kazancık, Aşkabat, Merv ve Carcov'daki demir yol servislerinde çok sayıda işçi çalıştırılmaya başlanmıştır. 1940-1945 yıllarında, Krasnovodsk limanı ve Aşkabat demir yolu Bakü, Kafkasya ötesi ve Karadeniz bölgelerini SSCB'nin tüm bölgeleri ile birleştiren tek hat olarak kullanılmıştır. Kafkasya ötesi bölgedeki cepheye asker, savaş malzemeleri vs. nakliyesinde bu demir yollarından yararlanılmıştır. 1961-1981'li yıllarda cumhuriyetin demiryolu hatlarının teknik donanımı geliştirilerek yolcu

¹⁰³ Kapurov, Snejko, a.g.e., s.235.

¹⁰⁴ Freikin Z.G., **Turkmenskaya SSR**, Moskwa: Gosizdatelstvo Geografiçeskoj Literaturı, 1957, s.252.

taşıma ve nakliye yükü arttırılmıştır. Hemen her istasyonda yolcu aktarma merkezleri yapılmış, hatta klimalı vagonlar kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁵ Bu tarihlerde, Orta Asya demir yolunun Aşkabat bölümü geliştirilerek, yükleme ve boşaltma işlerinin %90'ı mekanikleştirildi.¹⁰⁶

İhtilal öncesi dönemde Aşkabat'ta sadece 3 kişide özel yabancı marka araba bulunuyordu. Karayolu yoktu. Çarlık tarafından sadece sınır bölgelerinde stratejik amaçlı yollar kurulmuştu. Bu dönemde, Merv–Guşku, Tecen–Serahs, Kızıl–Arvat–Karrikale–Etrek toprak yolu oluşturulmuştur. Bu yollar posta, haberleşme için kullanılmıştır. 1887-88'li yıllarda, Aşkabat şehrini İran sınırları ile birleştiren, Hovdan yolu inşa edilmiştir. İran hükümeti tarafından Meşhed şehrine kadar uzatılan bu yol Rusya ile İran arasında ticari ilişkilerin gelişmesinde büyük önem taşımıştır. 1924 yılında, TSSC kurulduktan sonra, Aşkabat'ta cumhuriyet oto taşımacılık şirketi kurulmuştur. 1938 yılı Mayıs ayında, Aşkabat'a ilk olarak 5 adet taksi getirilmiştir. 1940 yılında 22 araba, 7 kamyon ve Carcov'de 4 taksi bulunuyordu. 1960'lı yıllarda karayolu taşımacılığı daha hızlı gelişmeye başlamış ve karayolları artmıştır.¹⁰⁷ Otomobil ile taşınan yük hacmi 1965 yılında 67 milyon ton, otobüslerde taşınan yolcu sayısı ise 102,1 milyon kişi olmuştur.¹⁰⁸ 1974 yılında, 3,7 milyon ton mal, 13 milyondan fazla yolcu taşınmış olmakla birlikte, yol yapımı için 4,6 milyon ruble kullanılarak onlarca kilometre yol yapılmıştır.¹⁰⁹

1961-81 yılları arasında otomobil ile yük nakliyatı 4,6 kat ve yük nakliyat hacmi 6,8 kat artmıştır. Yolcu taşımada 3,4 kat, yolcu taşıma hacminde ise 5,9 kat artış sağlanmıştır. 1970'li yıllarda Aşkabat–Kızıl–Arvat–Kazancık, Aşkabat–Tecen–Merv–Bayramali, Nebit–Dağ–Belek–Krasnovodsk, Carcov–Kerki–Bayramali–Carcov, Merv–Guşku vb. karayolları inşa edilmiştir. 1981 yılında Türkmenistan'da kullanılan karayolu uzunluğu 12.000 km'ye ulaşmıştı. Karayolu inşaatına ve tamiratına 1961-65 yıllarında 11,7 milyon ruble yatırım yapılmış olup, 1976-80 yıllarında yatırım miktarı 92,8 milyon ruble'ye kadar, yani yaklaşık 8 kat artmıştı.¹¹⁰

¹⁰⁵ Kafurov, Snejko, a.g.e., s.235.

¹⁰⁶ Pomelsov R., “Türkmen Komünisti Jurnalı”, **Türkmenistan KP MK-sının Neşirlyaty**, nomer 12, Dekabr 1986, Aşgabat: Metbugat öyi, s.12.

¹⁰⁷ Kafurov, Snejko, a.g.e., s.236.

¹⁰⁸ Galanskiy P.P., **V 1959-1965 Godah Razvitiye Ekonomiki Turkmenskoi SSR**, Aşgabat: Turkmentskoye Gos. İzd, 1967, s.37.

¹⁰⁹ Gurbageldiyev H., **Transport we Yol**, Sowet Turkmenistany gazeti, 14 mart 1974, nomer 61(14799), s.2.

¹¹⁰ Kafurov, Snejko, a.g.e., s.236.

Denizyolu taşımacılığının gelişimi Zakaspi demiryolunun inşaatıyla yakın alakalıdır. 1896 yılında, demiryolunun Krasnovodsk körfezine ulaşmasından sonra Krasnovodsk, üzerinden Rusya'nın Avrupa kesimi ile Orta Asya arasındaki taşımacılığın gerçekleştirildiği önemli deniz ve demiryolu bölgesi haline gelmiştir. 1913 yılında, Krasnovodsk limanının yük hacmi Bakü veya Astrahan limanından 10 kat daha düşük idi. 1913 yılında, Hazar'ın Türkmen kıyısında toplam 284,1 bin ton yük gönderilmiş ve 411,4 bin ton yük kabul edilmiştir. 1922 yılında iç savaşın bitmesinden sonra limanın yük hacmi 1914 yılına kıyasla %50 artmıştır. Hazar denizi kıyısında yeni Garaboğaz göl limanı kurulmuş olup, buradan özel dubalarda ocaklardan çıkarılan sodyum sülfat taşınmıştır. Krasnovodsk deniz limanı Orta Asya, Kafkas cumhuriyetlerinden ve Birliğin Avrupa kesimindeki şehir merkezlerinden gelen yüklerin kabulü ve aktarılması konusunda önemli rol oynamıştır. 1936 yılında limanın yük hacmi 2,5 kat artarak, 2.000 tonu aşmıştır. 1940-45 yıllarında, Krasnovodsk limanı Aşgabat demiryolunu Bakü, Kafkas ötesi ve Avrupa kesimi ile birleştirerek, Kafkas ve Stalingrad cephelerinin ihtiyaçlarını sağlamıştır. 1962 yılında, Hazar denizi üzerinden Krasnovodsk-Bakü hattıyla feribot seferlerinin açılması büyük bir ekonomik öneme sahip olmuştur. Modern feribotların konforlu kamaraları 300 kişi alabilmekteydi.¹¹¹

Carcov ile Daşoguz'u birleştiren ilk hava hattı 1927 yılında açılmıştır. Almanya'dan satın alınan 4 kişilik Yu-13 yolcu uçakları ve yerli yapım olan K-4 uçakları olmak üzere toplam 8 uçak kullanmıştır. 1932 yılında, Türkmenistan'ın sivil uçak filosuna yerli yapım olan altı kişilik K-5 ve oniki kişilik ANT-9 yeni model yolcu uçakları eklenmiştir. 1932 yılında, Aşgabat'ta bir havalimanı kurulmuş olup, 1934'te burada iki uçak birimi oluşturulmuştur. Bunlar (tarım ekonomisinde kullanılmak için) Po-2 uçakları ile (yük taşımacılığı için) TB-3 uçaklarıdır. TSSC'de ilk defa kullanılan T-2 uçakları, bir uçuşta 5 ton yük taşıyabilmekteydi. Bu uçak birimleri, yük taşıma hacmine göre 1938 yılında ülke ve dünya sivil havacılık birimleri arasında ilk sırayı almıştı.

Tablo 10: Hava Ulaşımı-1

	1970	1975	1976	1977	1978	1979
Yük nakli hacmi (posthanenin dâhil edilmesiyle) mln. Ton-km	86.2	122	126	122	125	136
Nakledilen yolcu, mln. Kişi	1.2	1.8	1.8	1.8	1.9	1.8

Kaynak: Kurayew B., Kazman W., Drykin P., *Narodnoye Hozyaystwo Turkmenskoï SSR w 1979 godu*, Aşgabat: Izdatelstwo Turkmenistan, 1981, s.99.

¹¹¹ Kafurov, Snejko, a.g.e., s.237.

Tablo 11: Hava Ulaşımı-2

	1965	1970	1975	1980	1981	1982
Yük taşıma hacmi, (posta dâhil) milyon. Ton km.	70.1	135.5	193	239.1	264.9	293.5
Taşınan yük ve Posta, bin ton	33.4	39.9	36.4	44	42.5	41.1
Yolcu taşıma hacmi, mln. Yolcu-km	607	1281	1897	2388	2652	2708
Taşınan yolcu, milyon kişi	0.6	1.1	1.5	1.6	1.7	1.8

Kaynak: Berdiçkina, Malkowa, Gerasimenko, s.105.

1935 yılı Aralık ayında, Türkmenistan'da sivil uçak filosu müdürlüğü teşkil edilmişti. 1944 yılında, TSSC ilk defa Aşgabat'tan Bakü, Astrahan ve Volgograd üzerinden Moskova'ya yolcu ve posta taşımacılığı yapan Li-2 uçakları almıştır. Pistonlu motorların yerini güçlü ve hafif jet motorlarının aldığı 1950'li yılların ortalarında havacılıkta teknolojik devrimin başlangıcını yapan büyük bir sıçrama olmuştur. Jet uçakların ilki olan Tu-104, 1956 yılı Eylül ayında ilk düzenli seferlerine başlamıştır. Bunu daha sonra Tu-114, Il-18, An-24 uçakları takip etmiştir. 1960'lı yılların sonlarında, sivil havacılık uzak mesafelere yolcu taşımacılığında kesin bir önem kazanmıştır. 1961-81 yılları arasındaki dönemde demiryolu yolcu taşıma hacmi yaklaşık 2,1 kat, otomobil ulaşımı 3,4 kat artmış iken, hava taşıma hacmi 3,6 kat artmıştır. 1981 yılında, Türkmenistan'ın sivil havacılık uçakları, 1.36 milyon hektar ekin tarlasını ilaçlamıştır. Bu rakam 1960 yılında 0,2 hektar idi. Ayrıca, Carcov, Daşoguz, Çeleken, Bekdaş ve Nebitdağ'da yeni havalimanları kurulmuş, eskileri restore edilmiştir.¹¹² Verilere baktığımızda, hava ulaşımında belli bir ilerlemenin sağlandığı göze çarpmaktadır. Öyle ki, hava ulaşımı Türkmenistan'da demiryolu ulaşımından sonra ikinci sıradadır diyebiliriz.

Üretim Yapısı

Türkmenler'de hayvancılık, balıkçılık, petrol ve tuz çıkarımı yanında tarımsal üretim de önemli bir yer tutar. Ancak, tarımsal hayat Murgap ve Tecen nehirlerinin uzantısında ve Köpetdağ yamaçlarında sürdürülmüştür. Türkmen toprakları su yönüyle fakir bir bölgedir. Nehirlerin çoğu kapalı havuzlara akmakta veya çölde kaybolup gitmektedir. Ülkenin diğer bir özelliği su dağılımındaki

¹¹² Kafurov, Snejko, a.g.e., s.237.

dengelessizliktir. Hazar denizi ile Amuderya arasında bir tek nehir bile yoktur. Buharlaşma ve suyun kanallara dağılmasıyla su kaybına uğraması sonucunda nehirlerin aşağı akımlarında su azalmaktadır.¹¹³

Tablo 12: Üretimin Sektörel Yapısı (%)

	1960	1965	1970	1971	1972
Sanayi	33.9	29.9	25.4	29.5	30.2
İnşaat	14.6	15.3	16.1	15.7	16.9
Tarım	32.1	35.7	39.9	37.1	33.8
Ulaşım ve İletişim	5.3	7	5.3	5.1	5.4
Ticaret ve diğerleri	14.1	12.1	13.3	12.6	13.7

Kaynak: Pozdnikov A.I., Vedenkin V.T., s.148.

Başlıca nehirlerin en büyükleri olarak Zakaspski bölgesindeki Murgap gelmektedir. Murgap nehrinin suyu ile Tecen, Yolöten ve Merv vahaları sulanmaktadır. Merv’de nehir birçok ırmaklara dağılmakta ve hepsi kullanılmaktadır. Murgap, Kaş, Kuşk ve Eğrigen suyu sadece ilkbahar döneminde su vermektedir. Diğer zamanlarda ise kuru kalmaktadır. Murgap nehrinden sonra Tecen nehri de kaynağını Afganistan’dan almaktadır. Bu nehir, Tecen ve Serahs vahaları sulamaktadır. Etrek nehri kaynağını İran’ın dağ pınarlarından almakta ve Hazar denizinin Esenguli körfezine akmaktadır. Türkmenistan toprakları, önemli ölçüde suyu en bol akan nehir olan Amuderya’nın suyu ile sulanmaktadır.¹¹⁴

Devrimden önce Türkmenistan’da tarım çalışmaları daha basit usullerle yürütülüyordu. Topraklar sabanla sürülüp pamuk, yonca, mısır, çeltik, bostan ekiliyordu. Devrim sonrası, toprak-su reformunun gerçekleştirilmesiyle tarımda hızlı bir atılım olmuştur. 1925 yılında, Türkmenistan’da sulu tarım yapılan 255 bin hektar alanın 62,8 bin hektarında pamuk dikiliyordu. 1937 yılında, sulu tarım yapılan topraklar 894 bin hektara ulaşmıştır. Bu toprakların 156,8 bin hektarında pamuk dikiliyordu. 1940 yılında, tarım alanları 411 bin hektara çıkarken, 150,4 bin hektarında pamuk ekiliyordu.¹¹⁵

¹¹³ Oyedorova K.M., İllustrirovanniy Putevoditel po Sredney Aziatskoi Jeleznoi Doroge, Aşgabat: Elektropeçatnya, 1912, s. 196.

¹¹⁴ Oyedorova, a.g.e., s.196.

¹¹⁵ Cumayev O.M, **Türkmenistan SSR’in Oba Hojahğının 50 Yılın İçinde Ösüşü**, Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylym Jemiyeti, 1974, s.10.

Türkmenistan'da üretimi yapılan başlıca tarım ürünleri; buğday, arpa, çavdar, darı, pirinç, mısır, fasulye, mercimek, bakla, nohut, soya fasulyesi, bakla, ayçiçeği, kara hardal, küncü, anason, kimyon, nane, lavanta, adaçayı, pamuk, kendir, şeker pancarı, pancar, tarla şalgamı, patates, kavun, karpuz, kabak, lahana, yonca, yarma yulaf, çavdardır.¹¹⁶

Türkmenistan'da yetiştirilen tahıllar içinde buğday ve özellikle de pamuk yetiştiriciliğinin özel bir önemi vardır. Deyim yerindeyse tarım ürünü olarak birinci sırada pamuk ve sonra buğday gelir. Pamuğun TSSC ziraatında önemli rolü bulunuyordu. 1925'ten 1931 yılına kadar, tüm pamuk tarlaları 62,8 bin km² alandan 187,5 km² kadar, yani 3 kat artırıldı. 1928'de cumhuriyet ziraatında %52,9'la arpa ürünleri önemli bir yer tutarken, pamuk %34'ü kapsıyordu. Yağ bitkileri %1,6, sebze ürünleri %7,2, üzüm ise %1,1 gibi bir alanı kapsıyordu. 1932'de tarımdaki bu üretim yapısı tamamen değişti. Arpa ürünleri ekilen alanlar toplam tarımsal alanların %22,7'si, pamuk alanları ise %51,3'ü oldu. Böylece, pamuk TSSC tarımında tüm tarım alanlarının yarısından çoğuna sahip oldu.¹¹⁷ Bunun en önemli nedeni, bu toprakların ve iklimin bu ürüne elverişli olmasıyla Türkmenistan'ın pamuk üretiminde mukayeseli bir üstünlüğe sahip olması ve toprağın iyi kullanılmasıyla da verimin arttırılabileceği düşüncesi idi.¹¹⁸ Türkmenistan'da pamuğa önem verilmesinin sebebi olarak iklim şartları gösterilebileceği gibi, Sovyet tekstiline hammadde olarak bu ürünün üretimi rolünün Özbekistan ve Türkmenistan'a verilmesi gösterilebilir.

1914 yılında, 52.254 hektar olarak gerçekleşen pamuk ekim alanı 1920 yılında 4.745 hektara düşünce, Sovyet hükümeti önlem olarak 1921 yılında su idaresini kurdu. Maddi yardım, kalifiyeli Rus işçiler ve tarım aletleri gönderdi. Köylerde yapılanma ise 1930-37 yıllarında tamamlanarak bu yıllar arasında kolhozlar kuruldu. Çiftçiler kitle halinde kolhozlara giriyordu. Böylece, kolhozlar sosyalist sistemde tarımsal faaliyetlerin tek yolu olarak uygulandı. Tarım sektörünü iyileştirme yollarından en önemlisi ilkel tarım aletlerinin Avrupa'dan getirtilen modern aletlerle değiştirilmesiydi. Bu tohum islahını ve ekim kolaylığını sağlamıştı.¹¹⁹

¹¹⁶ Gurbangeldy A., Oba-Hojalyk Esaslary Boyunca Studentlere Okuw Golnama, Ashgabat: 1989, s.10.

¹¹⁷ Orayev N.O., Türkmenistan Soviet Sosyalistik Respepluka Teriteriyal Önümcülük ve Pudaklayın Kompleksleri, Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylym Jemiyeti, 1979, s.84.

¹¹⁸ Lawrinenko V., Şihanoviç L., **Puti Pavişenye Ekonomiki**, Aşgabat:Türkmenko Gosıdarstıva İzdatelstıva, 1966, s.24.

¹¹⁹ Orayev, **a.g.e.**, 1979, s.84.

Kollektifleştirme hareketleri sonucunda, 1932 yılında cumhuriyette 1.308 kolhoz bulunuyordu. Kolhozlar, köylülerin %75'ini bir araya topluyordu. Kolхозlara ait ekim alanı toplam ekim alanının %87'sini oluşturuyordu. Bu alanlardan %90,1'ine pamuk ekiliyordu. Kolhoz-sovhoz sisteminin kurulmasıyla tarım sektörü istikrarlı gelişme kaydetmiştir. Ekim arazisi 1940 yılına doğru 411 bin hektar kadar genişlemiştir ki, bunun 150 bin hektar kadarı pamuk tarlalarıydı. 1940 yılında, tarım sektöründe 4,4 bin traktör, 336 harman makinesi, 1.864 traktör ekim aleti ve diğer tarım aletleri bulunuyordu. Makinelerle çalışacak elemanlar yetiştiriliyordu. 1937-1940 yıllarında yaklaşık 7 bin traktör sürücüsü, 600'den fazla traktör grubu şefi, 300 makine ustası ve 200 biçerdöver sürücüsü yetiştirilmişti. Sovhozların da ekim arazileri genişlemiş, baş hayvan sayıları yükselmişti. Kolhoz-sovhoz üretiminin artmasıyla tarım sektörü gayri safi üretimi de artmıştır: 1965 yılı fiyatlarıyla karşılaştırılınca, 1940 yılında 209 milyon ve 1950 yılında 296 milyon rubleye kadar, diğer bir deyişle 1,5 kat yükselmiştir.¹²⁰

Tablo 13: Tarım Üretimi, 1940-1982

Yıllar	Pamuk			Hububat			Sebzeler		
	Ekim sahası	Gayrisafi üretim	Verimlilik	Ekim sahası	Gayrisafi üretim	Verimlilik	Ekim sahası	Gayrisafi üretim	Verimlilik
	Bin ga=Hektar	Bin ton	Kental/ga	Bin ga	Bin ton	Kental/ga	Bin ga	Bin ton	Kental/ga
1940	150.4	210.6	14	132.8	123.8	5.7	5.3	31.6	60
1950	153	275.7	18	128.1	83.7	6.5	4.7	24.8	54
1960	222	362.8	16.3	71	40	5.6	9.2	68.2	73
1965	257.4	553.2	21.5	132.7	83.3	6.3	9.4	120.9	126
1970	397.2	869	21.9	84.3	69.3	7.9	11.1	156.2	140
1975	487.5	1078.6	22.1	115.7	223.5	19.3	13.1	181.6	137
1976	490.5	1046.3	21.3	121.5	258.4	21	15.3	233.5	151
1977	503.3	1170.2	23.2	117.7	204.5	17.2	15.6	230.8	146
1978	506.3	1027.2	20.3	124.5	263.8	20.7	16.5	283.1	170
1979	507.5	1215.1	23.9	129.4	280.8	21.6	16.2	284	171
1980	508	1258.2	24.8	132.3	274.2	20.7	16.1	266.8	160
1981	508.1	1147	22.6	135.2	302.5	22.3	16.1	285.4	170
1982	520.4	1178.2	22.6	131.8	265.4	20	17.3	286.5	163

Kaynak: Cumakuliyev, Omarow, a.g.e., s.214.

¹²⁰ Cumakuliyev D., Omarow O., *Turkmenskaya Sowetskaya Sosyalişçeskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat:İzdatelstwo Glawnaya Redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.213.

1973 yılında, Türkmenistan'ın tüm tarımsal alanlarında ekilip biçilen topraklar 1924 yılına göre, 3 kat; pamuk ekim yerleri ise 10 kat daha artmıştı. 1940'la karşılaştırıldığında; 1973 yılında pamuk üretimi 4,8 kat, sebze ürünleri 6,3 kat artmıştı. 1974 yılı başlarında, Türkmenistan'da 334 kolhoz ve 55 sovhoz faaliyet göstermekteydi.¹²¹ 1983 yılı itibariyle, ziraat sektöründe 337 kolhoz, 24 tahıl ürünleri işletmesinin içerisinde bulunduğu 66 üretim birliği ve teşkilatı, 113 sovhoz mevcuttur.¹²²

1966-1980 yıllarında, tarım sektöründe üretim amaçlı tesisler için yapılan yatırım miktarı 4 milyar 163 milyon rubleyi bulmuştur. 1951-1965 yıllıyla kıyaslandığında, tarım sektörüne yapılan yatırım miktarı 3,9 kat artmıştır. Ülkenin traktör ve makine yapımı sanayinin üretim potansiyelinin pekişmesi ve gelişmesi sonucunda kolhozlara ve sovhozlara tarım teknolojisi teslimatları artmıştır ki, bu teknik donatım seviyesini yükseltmiştir. 1965 yılında, her bir kolhoz ve sovhozda 42,5 traktör, 2,2 hububat toplama makinesi, 1,4 ot biçme makinesi ve 9,6 pamuk toplama makinesi sahibi idi. 1980 yılında ise, 88,1 traktör, 2,3 hububat toplama makinesi, 2,5 ot biçme makinesi ve 26,4 pamuk toplama makinesi vardı.¹²³ Öte yandan, TSSC su ve ekonomi bakanlığının 1 Kasım 1984 yılı verileri, sulama arazilerinin %76,8'nin yüksek derecede tuzlanma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Tuz seviyesi orta ve fazla olan yerler %36,8'e, az tuzlu yerler %40'a eşdeğerdir.¹²⁴ Bundan dolayı doğa-iklim özellikleri Türkmenistan'ın tarım sektöründe ziraat üretiminin sulama sistemine dayanmasını şart kılmıştır. Aşağıdaki tablo sulama ile ilgili detaylı bir fikir verebilir.

1965 yılında, sulanabilen arazi alanı 257,3 bin hektarı pamuk tarlaları olmak üzere, toplamda 521,8 bin hektara çıkarılmıştı. 1980 yılında ise, sulanabilen arazi 508 bin hektar pamuk tarlaları olmak üzere, toplamda 927 bin hektara ulaşmıştır.¹²⁵

¹²¹ Pozdnikow A.I., Wedenkin W.T., a.g.e., s.72.

¹²² Muratnazarov, a.g.e., 1984, s.191.

¹²³ Cumakuliyev, Omarow, a.g.e., s.214.

¹²⁴ TSSR Ylymlar Akademiyasy İkdıady İnstitutı, **İlmı-Tehnıki Şertlerde Oba Hojahlık Önümlerını Öndürmegın Problemları**, Aşgabat: Ylym, 1986, s.39.

¹²⁵ Hocamuradow A., **Turkmenskaya Sowetskaya Sosyalıstıçeskaya Respublıka Enzıklopedıı**, Aşgabat: Izdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.226.

Tablo 14: Sulanabilen Arazi

	1925	1945	1965	1980	1981	1982
Sulanabilen araziler, bin hektar	249,7	337,0	517,8	927,0	956,2	1024,4
Pamuk tarlaları, bin hektar	62,8	110,0	257,3	508,0	508,2	520,3
Toprak işleri, milyon m ³	10,7	14,4	208,0	452,0	480,1	497,9
Makina kullanılan kısmı	-	3,5	207,8	451,9	480,4	497,4

Kaynak: Hocamuradow, s.226.

Sovyetler döneminde, Karakum kanalı bölgesinde sulanan araziler 3 katına çıkartılmıştır. Sulanabilen arazilerin genişletilmesi, toprak ıslah çalışmalarının sürdürülmesi pamuk üretiminin artmasını teşvik etmiştir. 1924 yılında, 36 bin ton pamuk elde edilmiş olmasına mukabil, 1965 yılında 553 bin ton, 1980 yılında ise 1 milyon 258 bin ton pamuk üretilmiştir.¹²⁶ Ülkenin toplam sulanabilen topraklarının yarısından fazlasında pamuk ekilmiştir. 1973 yılından itibaren pamuk üretimi her yıl 1 milyon tonu aşıyordu. 1976’da ekilen pamuğun yaklaşık %50’si Karakum kanalı etrafındaki alanlardan elde edilmekteydi.¹²⁷

Güney ve batı Türkmenistan’da, Hazar denizi kıyısındaki bölgelerde, iklim koşulları tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için elverişli olmasına rağmen, tarım su yetersizliği nedeniyle istenen düzeyde gelişmemiştir. Amuderya sularının Karakum çölündeki arazilerin sulanması için kullanılması konusu eski tarihlerde de gündeme getirilmişti. 18.yy.’da, Hoca Nepes başkanlığında St. Petersburg’u ziyaret eden Hazar kıyısında ikamet edenlerden oluşan bir Türkmen heyeti, Rus Çarı I.Petro’ya, Amuderya nehrinin kadim Özboy nehir yatağı aracılığıyla Hazar denizine akıtılması isteklerini iletmışlerdi. Amuderya nehri sularının bir kısmının pamuk ekiminin arttırılması için Murgap, Tecen vadileri ve Köpetdağ eteklerine ulaştırılması ile ilgili ilk projeler Sazonov, Yermolayev ve Şlegel tarafından 1906, 1908 ve 1912 yıllarında hazırlanmıştı. Detaylı araştırmalar ve titiz incelemeler sonucunda hazırlanan söz konusu projeler, Çarlık Rusya’nın teknoloji ve ekonomik imkânları açılarından geri kalmış olması nedeniyle hayata geçirilememişti. Sovyet iktidarının kurulmasını müteakip Sovyet lideri Lenin, Mayıs 1918’de Halk Komiserler Şurası’nın, Türkistan’daki sulama işleri için 50 milyon ruble tahsis edilmesine ilişkin kararını imzalamış ve böylece

¹²⁶ Hocamuradow, a.g.e., s. 226.

¹²⁷ Manakow V.S., **Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika Enziklopedii**, Aşgabat: Izdatelstvo Glavnaya Redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.221.

sulama işlerinin planlamaya dayalı bir şekilde geliştirilmesi ile ilgili ilk adım atılmıştı.¹²⁸ Su kaynakları; Amuderya'nın, Murgap, Tecen, Etrek nehirlerinden akan 120 kaynaktan ve Köpetdağ bölgesinden kazarak çıkartılan kuyulardan oluşmuştur. Orta Asya'nın en büyük nehri olan Amuderya suyunun (65 milyar metreküp) sadece %23,2'si kullanılıyordu.¹²⁹

Amuderya nehri ve bu nehirden beslenen Karakum kanalı ülkenin ana su kaynağını oluşturmuştu. Karakum kanalı dünyanın en büyük ve en uzun kanallarının biridir. Kerki şehrinde güney Amuderya'nın sağ kenarında yerleşen Mukri köyünün karşısından başlıyordu. Kanalin Mari'ye (kadim Merv) kadar olan uzunluğu 400 km olup, 300 km'si güneydoğu Karakum içinden geçmektedir. Bu mesafedeki kanalın inşaatı 1954 yılından başlayıp 1959 yılında bitirilmiştir. Uzunluğu yaklaşık 138 km olan ve 69 km'si çölün içinden geçen Mari-Tecen arasındaki kısmı ise 1960 yılında başlayıp bitirilmiştir. Uzunluğu yaklaşık 258 km olan Amuderya'dan beslenen kanal ise aynı yıl Aşgabat'a ulaştırılmıştır. Daha sonra, Karakum kanalı batı Köpetdağ dışından dolaşarak Gıziletrek Madav köyüne varmıştır. 1981 yılında, Karakum kanalı dördüncü aşamasının son noktası olan Gazancık'a ulaşmıştır. Bu arada aynı yıl içerisinde, kanalın başlama bölgesinde Amuderya nehrinde su seviyesinin kısmen ayarlanmasını sağlamak amacıyla, TSSC'de bulunan en büyük suni göl özelliğini taşıyan 3.5 milyar metreküp kapasiteli Zeyid suni gölü yapılmaya başlanmıştır. Böylece, kanalın tam uzunluğu 1300 km'ye ulaşmıştır. Gazancık'tan kanalın suyu borularla Nebitdağ ve Türkmenbaşı şehirlerine akıtılmaktadır. Kanalin suyu Gıziletrek'e vardığında güneybatı Türkmenistan'ın kurak yerleri de sulanabilecektir.¹³⁰ Kanal sayesinde, yeni arazilerin sulanmasının yanı sıra mevcut su kaynakları yetersiz kalan bölgelere de su temin edilmiştir. Böylece, Türkmenistan'da, Karakum kanalı; Murgap nehri, Tecen nehri, Köpetdağ eteklerindeki derelerden oluşan tek sulama sistemi oluşturulmuştur. Karakum kanalı, ekonomik açıdan büyük öneme haizdir. Amuderya'dan Aşgabat'a kadar olan bölgelerde 50'yi aşkın şehir ve kasaba bulunmaktadır. Türkmenistan nüfusunun %48'lik kısmı bu topraklarda yaşamakta ve tarım ürünlerinin %60'lık kısmı yine bu bölgeden elde edilmektedir. Kanal sayesinde Aşgabat, Merv ve Carcov'daki çiftliklerin kullandığı ekim alanları 3,5 katına çıkmıştır.¹³¹

¹²⁸ Zaharçenko Z.T., *Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat: İzdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.228.

¹²⁹ Atamammedow, Azımov, Alladatov, *a.g.e.*, s. 220.

¹³⁰ Niyazov, *a.g.e.*, 1996, s.30.

¹³¹ Zaharçenko, *a.g.e.*, s.228.

Tarım için sulama olarak, ikinci büyük nehir olan Murgap kaynağını Afganistan'dan alır. Kaynağını İran ve Afganistan'dan alan Tecen nehri, Tecen ve Serahs bölgelerinin su kaynağıdır.¹³²

Hiva ve Buhara hanlıkları döneminde, su dağıtım sisteminin kurallarını köy cemaati belirlemiştir. Toprak ve suyun paylaşılması han ve beyler tarafından değil de, köy cemaati tarafından yapılmıştır. Güney, güney-doğu, batı Türkmenistan'ın tarım alanlarında toprağa ve suya sahip olmak, ondan faydalanmak; sanaşık, vakıf, mal, kullanıma vermek üzere dört farklı şekilde gerçekleşmişti. Hiva ve Lebap Türkmenlerinde topraktan, sudan faydalanmak yerel beye bağlı olarak çözülmüştü. Türkmen köylerinde her hasat zamanı öncesinde bir kez (Ağustos ayında), Ahalın bazı yerlerinde senede iki kez (ilkbahar ve kışın) toprağa ve suya hakkı olanların sayımı yapılmaktaydı. Sayıma göre toprak-su bir senelik veya altı aylık süreyle dağıtılmaktaydı. Süre bittiğinde, toprak-su sahipleri eski toprak-su hakkını kaybetmekteydi. Yeni yıl bu dağıtım işlemi yeniden tekrarlanıyordu. Bu kural “sanaşık” (saymak) olarak adlandırılmıştı. Vakıf ise, köy halkının din adamlarına din işlerini yaptıkları için verilen toprak-su hakkıydı. Sanaşık hakkını alana yurt yeri olarak verilen toprağa “mal” denilmiştir. Bu hak 19.yy. sonlarında şahsi mal olarak sahiplenilmiştir.¹³³

8 Kasım 1917'de Sovyet hükümeti, Yüksek Sovyet'in topraklara ilişkin olarak kabul ettiği kanunla bütün toprakları millileştirmiştir. Toprak alım satımını kaldırarak toprak-su reformuna yapıldı. 1920'de Türkistan Sovyet Cumhuriyeti kurultayının almış olduğu kararla, Türkistan Cumhuriyeti'nin sınırlarındaki topraklar ile suyun kimin tarafından kullanıldığına bakılmaksızın devletleştirme işlevi yapılmıştır. Topraklar ilk olarak topraksız tarım işçilerine ve yeni kurulan Sovyet ailelerine, şirketlere dağıtıldı. Böylece, toprakları, suyu satmak, satın almak ve kiraya vermek yasaklandı.¹³⁴

1925-27 yıllarında tamamen uygulanmaya geçirilen sosyalist toprak-su reformuyla eski sistem yıkılmıştı. 1925-26 yıllarında toprak-su reformu Büzmeyin, Karıkala, Ginsburg, Poltoraskiy, Marı ve Bayramalı'de uygulandı. İkinci aşamada, 1926-27'de Tecen, Yolöten, Tagtabazar ve Serahs'de hayata geçirildi. Reform neticesinde feodal sınıflara ve ailelere ait topraklar ve suların mülkiyeti ile kullanım hakları ellerinden alınmış oldu. Tarlası olmayan 10.357 işçiye ve yarı yerleşik 23.155 işçiye 60 bin hektar yer dağıtıldı.¹³⁵ Böylece,

¹³² Niyazova, a.g.e., 1968, s.41.

¹³³ Yazliyeu, İbragimov, Nuriyev a.g.e., s.185-186.

¹³⁴ Myratnazarov, a.g.e., 1982, s.62.

¹³⁵ Niyazov, a.g.e., 1996, s.107.

feodallerin elindeki yerler alınarak yersiz ve yarı yerleşik fakir çiftçilerin çalışmasına sunuldu. Toprak-su reformundan sonra zenginlerle fakirlerin arasında iktisadi ve siyasi eşitlik sağlanmaya çalışıldı.

1932-37 döneminde, bütün tarım mıntıkalarında kolhoz düzeni kuruldu. 1937 yılı Ekim verilerine göre, cumhuriyetin tüm alanlarında tarım kollektivizasyonu tamamlanmıştı.¹³⁶ Toprak-su sisteminin düzenlenmesi ve kontrol edilmesi için 22,1 milyon ruble harcanarak hızlı çalışmalar yapıldı. Orta Asya'nın en büyük su havuzları olan Amuderya, Murgap, Tecen havuzlarının, Köpetdağ yakınındaki küçük ırmak ve su kuyularının yardımı ile tarım alanları sulandı. Ülkenin batısındaki yerlerde sulama işi ise Etrek nehri yardımı ile yapıldı.¹³⁷ Tarımda gerçekleştirilen reformun işlerliğini sağlamak için toprak-su reformundan sonra devlet çiftçilere tarım aletleri, tohum gibi yardımlarda da bulunmuştur.¹³⁸

Türkmenlerin geçim kaynaklarının başında tarım olduğu gibi hayvancılık da önemli bir yer tutar. 20.yy. başlarında Krasnovodsk bölge halkının %49'u, Aşkabat'ta %24'ü, Tecen'de %10'u, Merv'de %6'sı hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Türkmenler iklime bağlı olarak hayvancılık yapıyorlardı. İklima göre göç ediyorlardı (Gürgen-Etrek 'ten Mangışlak'a kadar ve Karakum çöllerine).¹³⁹ 16.-17.yy.'da dağ eteklerinde, Etrek, Gürgen, Tecen, Murgap deresi ile Amuderya kıyılarında, Uzboy ve Sarıkamış'a tarım ve hayvancılıkla birlikte meşgul olmuşlar. 16.-17.yy.'da Teke, Yomut, Sarık, Göklen, Arabacı, Hasanlı Türkmenlerinin aile hayatında hayvancılık en önemli etken olmuştu.¹⁴⁰

18.yy.'da Türkmenlerin büyük taifelerinin çoğu Hazarın doğu kıyılarından Hiva Hanlığı'nın sınırlarına, Köpetdag eteklerine göç etmişlerdi. Güney ve güney-batı Türkmenistan'ı Tekeler, Salırlar, Sarıklar ve az sayıda diğer kabileler yurt edinmişlerdi. 19.yy. ortalarında hayvancılık ve yarı hayvancılık ile meşgul olmuşlar. Güney Türkmenistan'da hayvancılık ile meşgul olan topluluklar kum eteklerinde, orta Karakum'da, Tecen, Murgap deresinin kıyılarında yaşamışlar. Ahal'da hayvancılıkla meşgul olanlar Tecen'e göç ederlerdi. Merv, Pendi'de çiftçiler hayvanları otlatma alanı olarak Yolöten, Pendi çöllerini kullanıyordu. Bu çöller ve Badhız kırları asırlardan beri hayvancılık ile meşgul olan Türkmenler'in mekânı olmuştu.¹⁴¹

¹³⁶ Moşev M., Kakabayev S., Osuşestvleniye Leninskogo Kooperativnogo Plana v Sovetskom Turkmenistane (1920-1937), İzv.AN.TSSR, Seriya Obşestvennih nauk N2, 1970, s.41.

¹³⁷ Niyazova, a.g.e., 1968, s.8.

¹³⁸ Myratnazarov, a.g.e., 1982, s.67.

¹³⁹ Rahimov, a.g.e., 1996, s.20.

¹⁴⁰ Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.181.

¹⁴¹ Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, a.g.e., s.182.

Tarıma elverişli toprakların bulunmayışı ya da yetersiz olması nedeniyle, hayvancılıkla meşgul olan aileler doğal olarak daha çok batı Türkmenistan'da, Balkan dağ sınırlarında kalmışlardı. Bu topraklarda yerleşik Yomutların iki boyunun hayatında hayvancılıkla tarımın önemi birbirinden farklıydı. Tarım için uygun olmayan yerlerde yurt tutan Ak-Atabayların hayatında hayvancılık en önemli yere sahip ise, deniz kıyılarında yaşayan Caparbaylar için tarım, petrol, balık ve ticaretin önemi daha büyüktü. Türkmenler koyun, keçi, deve, at, katır, inek, eşek, ve tavuk gibi hayvanları yetiştirmekle uğraşmışlar. Ülkede koyunların Türkmen koyunu, sarık koyun, kuyruklu koyun, karakölü, dalak, erek, meymene, aymak, sarıca, harçı gibi çeşitleri yetiştirilmiştir. Çölde otlatılan dalak koyun, dağlık alanlarda olan erek koyun yerli tohum ile Pars tohumunun karıştırılmasından türetilmişti.¹⁴² Karakölü ve sarıca türleri çok yaygındır. Karakölü küçükbaş hayvan olarak bağana (kuzu derisi) üretmek için yetiştiriliyordu. Bütün küçükbaş hayvanların yüzde 80'den aşkını karakölü koyunlarıydı. Türkmenistan'da değerli cins olan Ahal-Teke ve Yomud atları yetiştirilir. Ahal-Teke cinsi dünyaca ünlüdür. Bu cins atların ayır edici özellikleri kuru yapılı, enerjik, kuru, sıcak iklim ve çöl şartlarında dayanıklıdır. Yomud cinsi ise, tarım ve binek atıdır.¹⁴³

Resim 16: Karakölü koyun ağılı

¹⁴² Yazliyev, İbragimov, Nuriyev, **a.g.e.**, s.184

¹⁴³ Nurmamed Ö.,Türkmenistanın İktisadı ve Sosyal Reforması, Aşgabat, 1996, s.32.

Türkmenler koyun ve develerin sayısını artırmaya özen ve gayret gösteriyorlardı. Çünkü bu hayvanlar Türkmenlerin yaşayışında zaruret haline gelmişlerdi. Bölgenin bol ve yeşil alanlarla kaplı olması sebebiyle, Yolöten vahasında yaşayan Sarıklar hayvancılıkta büyük başarılar elde etmiştir. Pendi vahasının Merv vilayetine katılımıyla bu bölgede yetiştirilen hayvan sayısı önemli ölçüde artmıştı. Tecen vilayetinde ise hayvancılığın durumu düşük seviyede idi. Bunun sebepleri arasında, Merv'den buraya göç edenlerin fakir olması ve bölgenin hayvancılığa elverişli olmaması gelir.¹⁴⁴

1917 yılına ilişkin Zakaspi bölgesi hayvan sayısına bir göz atacak olursak, hayvancılıkta koyun besiciliğinin ağırlıkta olduğu görülür. Bu hayvan sayıları arşiv verilerine dayanmaktadır. Tam bu kadar hayvan vardır demek mümkün olmasa da yaklaşık olarak bize bir bilgi verebilir.¹⁴⁵

1920 yıllarında ise hayvancılık zor bir dönem geçirmişti. Sebep olarak savaş sonrası zor şartlar ve Sovyet rejiminin varlıklı insanların mallarını istimlak edilmesi gösterilebilir. Halk hayvanlarını çölde saklayarak veya komşu ülkeler İran ve Afganistan'a göç ederek koruyabiliyordu. Hiva ve Buhara'daki Türkmenlerin hayvancılık durumu iyi değildi. Hiva 'da mal sayısı azalmıştı. 1917'de 1,3 milyon olan hayvan sayısı 1919'da 0,7 milyona düşmüştü. Buhara'da ise 1918-1921 yılları arasında, hayvancılığın üretim seviyesi %53'e düşmüştü.¹⁴⁶ Daha sonraki dönemde gerçekleştirilen toprak-su reformu ile hayvancılığın iyileştirilmesine çalışıldı.

1917 yılı ile karşılaştırıldığında, hayvan sayısında belli bir artış göze çarpmaktadır. Toprak-su reformunun bütün şiddetiyle uygulamaya konulduğu 1928-1933 yıllarında, Sovyet rejiminin baskısı ile atların üçte biri, ineklerin yarısı, koyunların üçten ikisi, develerin dörtte üçü ya kesilerek yok edildi veya dış ülkelere götürdü. Hayvancılığı ilerletmek için bir kaç sene gerekmekteydi. Sonunda kolhozlar ve sovhozlar kuruldu. Cumhuriyetin tarım ve hayvancılık yapılan yörelerinde 1938'e kadar 1.710 kolhoz kuruldu. Çiftçilik yapan ailelerin hemen hemen hepsi kolhoz, sovhoz ya da kooperatif çatısı altında birleştirildi.¹⁴⁷ Kolhoz, sovhoz ve kooperatif şeklinin ortaya çıkması, hayvanların büyük bir yüzdesine varlıklı kesimin sahip olması veya kolektivist sistemin özel mülkiyet yerine kolektif mülkiyete önem verilmiş olmasından kaynaklanmıştır.

¹⁴⁴ Oyedorova, Annenkowskoya, a.g.e., s.72.

¹⁴⁵ Rahimov, a.g.e., 1996, s.38.

¹⁴⁶ Rahimov, a.g.e., s.40.

¹⁴⁷ Niyazov, a.g.e., 1996, s.107.

Türkmenistan'da sovhozların kuruluşu 1924'deki toprak-su reformunun uygulamaya geçirilmesiyle başlatıldı. 1925 yılına kadar Türkmenistan'da dört sovhoz vardı. Bunların ikisi pamuk, ikisi ise at sovhozuydu. 1927 yılında, sovhozların sayısı at sovhozuyla birlikte 6'ya, 1928'de ilk davar sovhozuyla birlikte 9'a çıkmıştı. 1930'da ise bu rakam 28'e yükselmiştir. İlk sovhozlar henüz gelişmemişti ve hiç birisi makineleştirilememişti.¹⁴⁸ Bu dönemde, hayvancılık devrim öncesinden farklı değildi. 1925-1926 yıllarında hayvancılığın tarım içindeki payı %33 idi. Cumhuriyet halkının sadece %15'i (yaklaşık olarak 128 bin insan) hayvancılıkla uğraşıyordu.¹⁴⁹

Sanayi sektöründe ise Ekim devrimine kadar doğuş aşamasını yaşayan Türkmenistan sanayi, hafif sanayi ve gıda sektöründe faaliyet gösteren küçük atölyeler tarafından temsil ediliyordu. Genellikle, Çeleken adasının petrol ve ozokerit yatakları işleniyordu. Formalite gereği fabrika sayılan küçük esnaf işletmeleri el emeğine dayanıyordu. 1913'te sanayi üretiminde pamuk ve gıda sektörü %80,2, enerji ve madencilik %0,5, petrol çıkarma, metalürji, matbaacılık vs. sanayinin %19,3 oranında payı vardı. Sanayi üretiminde özellikle halıcılık olmak üzere, esnaf işletmelerinin payı çoktu. Sovyet yönetiminin ilk yıllarında, ülkenin ticari hayatı savaş sonucu duraklamıştı. Türkmenistan ekonomisi çok ağır derecede bozulmuş, işletmeler hammadde yetersizliği sebebiyle çok düşük kapasite ile çalışıyordu. 1918'de kömür çıkartılması sona ererken, petrol çıkartma işi ise 1920'de, 1913 seviyesinin %3,5'ine eşitti. Sovyet hükümeti Türkmenistan sanayisini yeniden geliştirilmesini planlamıştır.¹⁵⁰

1913 yılında, Rusya'nın sanayi mamulleri bakımından dünya üretimindeki payı %2,6'den ibaretti. Aynı oran, ABD'de %33,2, İngiltere'de %13,1, Almanya'da %13,3, Fransa'da %6,8'di. Üretimi artırmak için koloni hareketine girişmek yetmiyor aynı zamanda tarımdan sanayileşmeye de geçmek gerekiyordu. 1925 yılında alınan bu karar doğrultusunda, TSSC'nin sanayileşmesi çalışmaları

¹⁴⁸ Gurbanov L, *Türkmenistan SSR-in Oba Hojahlığının Ykdıadiyetinin Ösüşü*, Aşgabat: Türkmenistan neşriyatı, 1969, s.93.

¹⁴⁹ Rahimov, a.g.e., 1996, s.48.

¹⁵⁰ 28 Nisan 1918'de Lenin, "Sovyet hükümetinin öncelikli vazifeleri" adlı makalesinde şöyle yazmıştı: "Rusya Sovyet Cumhuriyeti, Ural'da (büyük demir filizleri), batı Sibiry'a'da (yakıt-taş kömürü), Kafkaslar ve güney-doğu'da (petrol), merkezde (büyük ormanlar, su kaynakları), kimya sanayisi için gerekli hammaddeye sahiptir. Yeni teknoloji usulleriyle bu tabii zenginliklerin işlenmesi, görülmemiş üretim güçlerinin gelişmesini mümkün kılar" Annakılıçev A., Meredov B., Niyazov H., *Türkmeneskaya Sowetskaya Sozialisteskaya Respublika Enziklopedi*, Aşgabat: Izdatelstwo Glavnaya Redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984, s.194.

3-9 Aralık 1925 tarihinde gerçekleştirilen kongrede görüşüldü. Pamuk, yün, deri, ipek ve üzüm üretimi, yeraltı servetlerin işlenmesinin geliştirilmesi bu kongrede partiye görev olarak verilmiştir. Önceleri, çıkarılan madenlerin taşınması ve kalifiye elaman yetersizliği gibi problemlerle de karşılaşmıştır.¹⁵¹

Bu zorluklara rağmen Sovyetlerin önünde bir hedef vardı. Et, süt ve tekstil alanında Amerika'ya yetişmek ve bunu diğer sanayi alanlarına yayarak rakibini geçmekti. Türkmenistan'da da hemen hemen sanayinin tüm dalları harekete geçirildi. Petrol, gıda, inşaat malzemeleri ve gaz sanayinde büyük atılımlar başladı.¹⁵²

1924-25 yıllarında, ülkede 74 ağır sanayi işletmesi faaliyet gösteriyordu. Cumhuriyetin sanayi üretimi, 1913 yılına kıyasla %65 artmıştı. TSSC'de sanayileşme çalışmalarına ziraat ürünlerinin ilk işlenmesini yapan işletmelerden başlandı. Tekstil ve gıda sanayisine yapılan yatırımlar TSSC sanayisinin oluşturulması ve gelişmesi için 1925-26 yılları içerisinde yapılan yatırımların %63'üne eşitti. Cumhuriyette inşaat sektörünün gelişimi için Sovyet hükümeti 120 bin ruble maddi yardım yaptı. Bu meblağ ağır sanayinin (kimya ve petrol) geri kazandırılması için kullanıldı. İlk mirabilit ve tenardit yatakları açılmış, Karakum'da ilk test kükürt fabrikası kurulmuştu. 1926-32 yılları arasında Cumhuriyet bütçesine yapılan maddi yardımların tutarı yatırımların %50'sini oluşturuyordu. 1925-26 yıllarında, işçilerin %59,5'i devlet işletmelerinde çalışıyordu.¹⁵³

Diğer bir kaynağa göre; 1927 yılında sanayi alanındaki yatırımlarda bütçenin %60'ı Sovyet hükümeti tarafından, %40'ı ise yerli bütçeden karşılanıyordu. TSSC'ne verilen mali yardım 1924-25 yıllarında 197,0 bin, 1925-26 yıllarında 239,3 bin, 1926-27 yıllarında 484,5 bin, 1927-28 yıllarında 407,5 bin, 1928-29 yıllarında 571,8 bin ruble olmuştur. TSSC sanayisinin gelişimi için 1924-25'de 0,2 milyon, 1925-26'da 3 milyon, 1926-27'de 8,6 milyon, 1927-28'de 7,3 milyon ruble yatırım yapıldı. Bununla beraber, yatırımların çoğu tekstil, kimya ve petrol sanayisini gelişimine ayrıldı. TSSC'nin sanayi üretimi 1913 yılında 60,3 milyon ruble iken, 1927-28'de 69,3 milyon rubleye ulaştı.¹⁵⁴ Bu dönemin en önemli

¹⁵¹ Annaklıçev A., a.g.e., 1958, s.33.

¹⁵² Artıkov T., Veduşaya Ortasl Narodnogo Hozyaystva Turkmenskoi SSR-Promışlennost Turkmenskogo Ekonomičeskogo Administrativnogo Raiona, Aşgabat:Sovet Narodnogo Hozyaystva Turkmenskogo Ekonomičeskogo Administrativnogo Raiona, 1959, s.3.

¹⁵³ Annaklıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.194.

¹⁵⁴ Myratnazarov, a.g.e., 1982, s.85.

yatırımlarından olan “*Türkmen neft*” tröstü 1.240 bin ruble sermaye ile 1 Ocak 1925 yılında kuruldu.¹⁵⁵

TSSC’nin sanayileşme politikası beşer yıllık “devlet planları” ile hayata geçirilmiştir. TSSC’nin kalkınmaya dair devlet planları, SSCB iktisadi ve sosyal gelişme devlet planları, bakanlık, devlet komiteleri, diğer kamu yönetimi organları ve yerel yönetimlerin planlama projeleri temel alınarak hazırlandı. Devlet planlarına cumhuriyet topraklarında bulunan Birliğe bağlı olan işletme, müessese ve teşkilatların temel göstergeleri dâhil edildi. Ekonomik ve sosyal gelişme planları, işletme, müessese ve sosyal birliklerde çalışanların mülahazaları dikkate alınarak hazırlandı.

1928-32 dönemini kapsayan birinci beş yıllık planda, Türkmenistan’ın sanayileşmesi için bütçeden 270,4 milyon ruble ayrılarak bütçenin %74’ü yeni sanayi merkezlerinin oluşturulmasına yönlendirilmiştir. 1930 yılında, “Türkmennebit” birliği oluşturularak birinci beş yıllık plan içinde sadece Nebitdağ ’da toplam 35.041 ton petrol üretilmiştir. Kimya sanayinde 1928 yılında 200 bin, 1932 yılında ise 3,8 milyon ruble üretim sağlanmıştı. Türkmenistan’ın sanayi üretiminin 1925-28 arasında 8 milyon ruble getirisi olmuştur. Bütün bunlar sanayi yatırımını daha da yükseltme imkânı vermiştir.¹⁵⁶

Birinci beş yıllık plan içinde büyük yatırımlar tekstil sektörüne yapılmıştır: Aşkabat örme fabrikasının birinci aşaması (1929 sonu), Carcov ipek fabrikası (Ocak 1931), Kerki pamuk fabrikası (1929 sonu), Aşkabat şarap-vodka fabrikası, Krasnovodsk balık ürünleri fabrikası işletmeye açıldı. Merv yün yıkama fabrikası inşaatı ve Aşkabat cam fabrikasının (1932) projelendirme çalışmaları başladı. Birinci beş yıllık dönem içerisinde 90 adet yeni sanayi işletmesi inşa edildi ve üretime geçildi.

1925-28 arası, Türkmenistan’ın ağır sanayinde çalışan işçi sayısı artmıştır: 1924-25 yıllarında 4010 kişi olan işçi sayısı, 1927-28 yıllarında 5119 kişiye yükseldi. 1932 yılından itibaren Türkmenistan diğer cumhuriyetlere pamuk lifi, kükürt, petrol, sodyum sülfat, iyot ve diğer sanayi ürünlerini gönderiyordu. Birinci beş yıllık dönem sonunda, cumhuriyet sanayisinin brüt üretimi, 1927-28 yıllarına kıyasen yaklaşık 2 kat yükseldi. Cumhuriyetin ağır sanayi ürünleri 2,5 kat, SSCB bazında ise 2,3 kat arttı.

¹⁵⁵ Kurbanov L., *Razvitiye Ekonomiki Sovetskogo Turkmenistana*, Aşgabat: İzdatelstvo Turkmenistan, 1965, s.66.

¹⁵⁶ Klewakina R.P., *Nowaya Ekonomičeskaya Politika w Turkmenistana*, Aşgabat, 1984, s.176.

Cumhuriyetin sanayileşmesi, emek verimliliğinin yükselmesinin esas unsurunu oluşturan, vasıflı işçi sayısını artırma ihtiyacını meydana getirmiştir. 1928'e verilerine göre, 1.091 kişi olan işçi sayısı 1932'de 6.070 olmuştur. Sosyalist sanayileşme ve ziraat sektörünün makineleştirilmesindeki başarı cumhuriyette çalışanların hayat standardını yükseltmiştir. Birinci beş yıllık dönem içerisinde işsizlik tamamen ortadan kaldırılmış, sanayide çalışan işçilerin ortalama aylık ücreti 1932 yılında, 1928'e kıyasen, %30'dan fazla yükselmiştir.¹⁵⁷

İkinci beş yıllık plan döneminde (1933-37) TSSC ticareti, cumhuriyetin gelecek yıllarda sanayileştirilmesi, kimya, maden, petrol ve petrokimya sektörlerinin geliştirilmesi, yerel hammaddeyi yapılan inşaat malzemeleri sanayisinin geliştirilmesi, güçlü enerji altyapısının oluşturulması, tüm ticari sistemin rekonstrüksiyonunu öngören, Sovyetler Birliği (Bolşevik) Komünist Partisi'nin 17.kurultayı ve Türkmenistan (Bolşevik) Komünist Partisi'nin 5.kurultayında (Mayıs 1932) alınan kararlar uyarınca belirlendi. İkinci beş yıllık plan döneminde, cumhuriyet ekonomisine yapılan yatırımın toplam hacmi, birinci beş yıllık plan dönemine kıyasla 2,5 kat arttı. Bu durumda, sanayiye yapılan yatırımlar, diğer sektörle yapılan yatırım hacminden daha fazla idi. Birinci beş yıllık plan dönemde tüm yatırımlar nazara alındığında, %14 olan sanayi yatırımı, İkinci beş yıllık plan döneminde %22'ye ulaştı. Mukayeseli fiyatlarla ekonominin tüm sektörlerine yapılan yatırım hacmi 110 milyon rubleye eşitti. 24 milyon rublelik olan sanayi yatırımları buna dâhildir. Ağır sanayinin geliştirilmesine, petrol sektörüne 5.112 bin ve kimya sektörüne 3.216 bin olmak üzere, toplam 9.120 bin ruble harcanmıştır. Hafif sanayiye 5 milyon, gıda sanayisine de 4.841 bin ruble yatırım yapılmıştır. Ağır sanayiye ait üretim fonları SSCB genelinde 2,6 kat artarken, cumhuriyette 4,3 kat yükselmiştir.¹⁵⁸

Sovyet idaresi altındaki Türkmenistan'da petrol üretimi on kat artırıldı. Merkezi Karakum'da da petrol yatakları bulundu. Murgap deryası ve Amuderya kenarlarında petrol yataklarının var olduğu açıklandı. Kara boğaz göl bölgesinde, Çeleken yarımadasında kıymetli madenlerden mirabilit, iyot, yemek tuzu ve diğer nadir bulunan element rezervleri vardı. Bu rezervler bol ve çok çeşitli yer altı zenginlikleri olarak petrol, doğal gaz, maden-kimya sanayi için hammadde kaynağıydı.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.195.

¹⁵⁸ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.195.

¹⁵⁹ Novikov, a.g.e., 1960, s.9.

Cam, mobilya fabrikaları, matbaa ve et kombinaları (Aşkabat), yün yıkama ve ekmek fabrikası (Merv), pamuk fabrikası (Carcov), tuğla fabrikaları (Merv, Carcov, Kerki) üretime başladı. Hafif sanayi işletmelerinin (pamuk, dokuma, örme, iplik vs. fabrikalarının) yeniden inşası gerçekleştirildi. Krasnovodsk elektrik santrali kurulmuş, Merv, Carcov ve Kerki 'deki elektrik santrallerinin kapasitesi artırılmıştır. Krasnovodsk 'ta akçağıl kireç taşının mekanik temizlenmesine başlanmıştır. İkinci beş yıllık dönemin sonuna doğru, sanayi ve ziraatın toplam brüt üretimindeki ağır sanayi payı %68,9 olmuştur. Toplam üretim hacminin %89'den fazlasını teşkil eden ağır sanayi ürünleri kilit rol kazanmıştır. Kimya, cam, tekstil, kâğıt ve diğer sektörler gelişerek, petrol çıkarma ve kimya sektörleri en üst üretim düzeylerine çıkarılmıştır.¹⁶⁰

Türkmenistan'da toplam elektrik santrallerinin kapasitesi 1913 yılında 2,1 bin kwt/saat ve üretim ise 2,5 milyon kwt/saat idi. 1909-12 yıllarında 1200 kwt/saat kapasiteli Hindi kuş elektrik santraliyle Bayramalı'deki pamuk fabrikası çalıştırılıyordu. 1921-24 de ise ülkenin birçok yerlerinde elektrik santralleri kuruldu.¹⁶¹ Verilere göre, elektrik enerjisinde bir gelişme olduğunu görülebilir. Bu aynı zamanda sanayinin diğer dallarındaki gelişme ile ortaya çıkan enerji ihtiyacının bir göstergesi olabilir.

En çok fon ağır sanayiye ayrılmıştır. Ağır sanayi için yapılan harcama 85.730 bin rubleye çıkmıştır. Petrol sanayi için 47.700 bin ve kimya sanayi için 30.700 bin ruble fon kullanılmıştır. Küçük sanayiye ayrılan para miktarı 50 milyonu aşmıştı. Hafif sanayinin en büyük tesisi Aşkabat cam fabrikasıydı. Bu fabrika 21.550 bin rubleye mal olmuştur. Merv hayvan deri temizleme fabrikası yaklaşık olarak 6.679 bin rubleydi. Carcov pamuk temizleme fabrikası 3.861 bin rubleye kurulmuştu. Diğer yatırımlar pamuk, dikiş, cam ve deri sanayinin gelişmesi için kullanılmıştır.¹⁶²

TSSC sanayisinin üçüncü beş yıllık (1938-42) dönem gelişmesi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi 18. kurultay kararları ışığında tespit edildi. Sovyet Türkmenistan'ı işçileri, parti ve Sovyet makamlarının önderliğinde, 1938-41 yılları içerisinde, sanayinin makina, elektro-enerji, kimya, petrol vb. sektörlerin gelişmesini sağladı. Sanayiye yatırılan yatırımlar, petrol (%32,7), kimya (%8,8), inşaat malzemeleri sanayisi (%6,2), gıda (%19), hafif sanayiye (%15,5) yatırılan

¹⁶⁰ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.195.

¹⁶¹ Talanow F.İ., *Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika Enziklopedii*, Aşgabat: Izdatelstwo Glavnaya Turkmenskoi Sowetskoi, a.g.e., 1984, s.196

¹⁶² Annakılıçev, a.g.e., 1958, s.121.

meblağlar dâhil, 26 milyon rubleye ulaştı. Cumhuriyetin ağır sanayisi, 1940 yılında, 1937 yılına kıyasla 1,4 kat fazla brüt üretim gerçekleştirmiştir. Kugitang maden yataklarında yeni taş kömürü sektörü oluşturuldu. Çimento, şarap (Büzmevin), tuğla (Aşkabat), ekmek (Çarcov ve Aşkabat) fabrikaları tesislerinin temelleri atıldı. Cam (7,1 kat), metal işleme (2,1 kat), petrol çıkarma (2,3 kat) ve pamuk işleme (1,6 kat) sektörlerine ayrılan fonlarda hızlı büyüme görüldü. Ağır sanayi işletmelerin elektrik kullanımı yaklaşık 2 kat arttı. TSSC topraklarının jeolojik araştırmaları yapılarak; petrol, kimya hammadde yatakları yanında, Karaboğazgöl kimya işletmeleri, Karakum kükürt yatakları, rekonstrüksiyonu yapılan Nebitdağ petrol çıkarma alanları gibi Türkmenistan ağır sanayisini teşkil eden işletmeler kurulmuştur. İnşaat malzemeleri üreten sanayi de büyük ölçüde gelişme kaydetmiştir.

1929-41 yılları arası, sanayi ürünlerinin %94'ünü üreten 350'den fazla sanayi işletmesi kuruldu. Hafif sanayi ve gıda sanayi sektörleri gelişti. Pamuklu ve ipek kumaşlar, çorap, hazır giyim ve gıda, doğalgaz, soda, brom vs. ürünlerinin üretim teknolojisi de geliştirilmiştir. 1940 yılında, 1913 yılına kıyasla, elektrik enerjisi üretimi 33,4 kat, petrol çıkartılması 4,5 kat, ham pamuk üretimi 4 kat, bitkisel yağ üretimi 3 kat ve tuz üretimi 10 kat artmıştır.¹⁶³

İkinci dünya savaşına kadar Türkmenistan'ın yer altı zengin kaynaklarını elde edebilmek için Ruslar ne gerekiyorsa bilinçli bir şekilde yerine getirmişlerdir. Birinci dünya savaşından sonra, Ruslar gelişmiş ülkelerin seviyesini yakalama ve hatta geçmek için Türki cumhuriyetlerinin yer altı ve yer üstü zenginliklerini merkeze taşıma amacıyla yapılması gerekli yardım ve yatırımları beşer yıllık planlarla hayata geçirmeyi sürdürmüştür.

İkinci dünya savaşı yıllarında cumhuriyette, petrol rafinesi (Türkmenbaşı şehrinde- Krasnovodsk), ekmek, deri, mekanik fabrikaları (Aşkabat'ta), yağ fabrikası (Daşoğuz'da) vs. gibi yeni işletmeler kuruldu. 1941-45 yılları içerisinde sanayiye yapılan yatırımların %61,1'lık kısmı petrol sektörüne olmak üzere, Türkmenistan ekonomisine yapılan toplam yatırımların %48'ini teşkil etti. Yeni fabrikalarının yapımı ve eskilerin büyütülmesi ve yeniden kurulması ile birlikte Sovyetlerin batısındaki bölgelerden savaş dolayısıyla getirilen fabrikalar (Tuapse'den getirilen teçhizatlarla Krasnovodsk rafinesi inşa edilmiştir) Türkmen topraklarına kuruldu. Carcov'da suni kürk ve kayış işletmeleri, Merv'de Mozdok fabrikasının teçhizatıyla hazır giyim işletmesi ve

¹⁶³ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.196.

Aşkabat'ta Armavir'den gelen teçhizatlarla tütün fabrikaları kurulmuştur. Savaş yılları içerisinde Türkmenistan'da yaklaşık 50 işletme kurulmuştur. Krasnıy molot, krasnıy metallist ve cam fabrikaları savaş yıllarında cephe için mal üretmiştir. 1945 yılında 1940 yılına kıyasla, sanayi fonları 1,7 kat, petrol işletmeleri 11,8 kat, deri-kürk ve ayakkabı sektöründeki işletmelerinin fonları 4,3 kat artmıştır. Savaş yıllarında, özellikle, yerel hammaddeyle çalışan yerel sanayi ve sektörel kooperatifler daha büyük önem kazandı. Yerel sanayi işletmeleri elektrikli fırın, çivi, kürek, kibrit, kaşık, sabun, yün konfeksiyonu, makarna vs. üretimini geliştirdiler. Pamuklu, ipek ve yarı ipek kumaşlar, ayakkabı, halı vs. ürünlerin üretimi önemli ölçüde arttı. Karluk bölgesinde kurşun ocağı çalışmaya başladı.

Savaş sonrası dördüncü, beşinci ve altıncı beş yıllık plan dönemlerinde, cumhuriyetin ekonomik potansiyelinin geliştirilmesi ve kuvvetlendirilmesi, çalışanların maddi durumunun yükseltilmesini öngörüyordu. Dördüncü beş yıllık plan döneminde (1946-50), sanayiye yatırılan fon tutarı 142 milyon ruble ya da toplam harcamaların %44'ünü teşkil etmiştir. Sermaye yatırımlarının artmasının sebebi, 1948 yılında meydana gelen depremde zarar gören Aşkabat şehri, Aşkabat ve Göktepe ilçelerindeki işletmelerin yeniden yapılması gereksinimiydi. Sermaye yatırımlarının esas kısmı sanayinin önde gelen sektörü olan petrol sektörüne (%82,1) yöneltilmiştir. TSSC ağır sanayi brüt üretim hacmi dördüncü beş yıllık planda 1,7 kat, savaş öncesi dönemle kıyasla 1,4 kat yükselmiştir. 1950 yılına kadar petrol üretimi planda öngörülen üretim miktarından %83 daha fazla olmuştur. 1945 yılına kıyasla, petrol sanayi ürünleri 3,2 kat, 1940'a kıyasla 3,6 kat, sırasıyla pamuk sanayi 2,6 ve 1,1 kat, pamuklu ürünler 1,7 ve 1,1 kat, petrol işleme 7,2 kat kimya ve madencilik 1,8 kat artmıştır. Savaş döneminde savaş aletlerini üreten fabrikalar soğuk savaş döneminde gereksinim duyulan ürünleri üretmiştir. Savaş sonrası beş yıllık planda, petrol rafinesi (Krasnovodsk), petrol boru hattı (Nebitdağ), çimento (Büzmeýin), asfalt yapım makinası tamiri (Carcov) vb. fabrikalar açılmıştır.

Beşinci beş yıllık planda (1951-55), sanayi gelişimi devam etti. Bu dönem içerisinde ağır sanayi ürünleri üretimi 1,8 kat artmıştır. Ayakkabı ve ekmek fabrikası (Aşkabat), pamuk çırçır fabrikası (Kalinin), kolhoz bent elektrik santrali (Yolöten) ve diğer sanayi işletmeleri açılmıştır. Elektrik enerjisi üretimi 2 kattan fazla artmıştır. Petrol üretimi 1,5 kat, pamuk üretimi 2,1 kat ve tuğla üretimi de 1,8 kat artmıştır.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.196.

Ülkede petrolü yeniden işleyen sanayi, kimya, gaz, gıda ve poligrafiya sanayisi, inşaat malzemeleri, elektrik istasyonları yapıldı. 1913 yılı oranla, bütün sanayi ürünü toplamı 1957 yılında 17 kat artarken, elektrik enerjisi üretimi 177 kat artmıştı. 1958 yılında ise bir yıl öncesine göre artış %12 idi. Türkmenistan petrol çıkarmada SSCB ülkeleri arasında üçüncü sırada geliyordu. 1958 senesinde Türkmenistan'da 4 milyon tondan fazla petrol çıkarılmıştı ve bu rakam 1957'ye kıyasla bir milyon ton fazlaydı. Krasnovodski'de petrol yeniden işleyen fabrika petrol ürünlerinin üretimini daha da artırmıştır. Gara boğaz sülfat fabrikası her sene ülkede yüzbinlerce ton değerli kimyasal hammadde olan sülfatı ürettiyordu. Dolayısıyla, TSSC petrol çıkarımında Sovyetler Birliği içinde çok büyük öneme sahipti. Ayrıca, Büzmeyin 'deki (Aşkabat yakınında) çimento fabrikası ve demir-beton fabrikaları randımanlı çalışıyordu.¹⁶⁵

1950'li yılların sonu, 1960'lı yılların başında cumhuriyette, sanayi ve ziraat sektörlerinin gelişmesindeki dengesizliğin önlenmesine yönelik tedbirler alınmıştır. Bu nedenle Daşoğuz (1954), Tecen (1960), Yolöten (1965), Kalinin (1965), Kerki (1967), Tahta' da (1967) pamuk işleme fabrikaları kuruldu. 1960'lı yıllarda Çarcov' da süper fosfat ve şekerleme fabrikaları, Aşkabat'ta şekerleme fabrikası, Büzmeyin 'de çimento fabrikası (2.aşama) ve ekmek ürünleri kombinası, Nebitdağ 'da iyot fabrikası vs. olmak üzere, 80 civarında işletme kurulmuştur. Yedinci beş yıllık plan döneminde (1959-1965), 815 milyon ruble tutarında sanayiye yapılan yatırım dâhil, 1.939.000 ruble toplam yatırım yapılmıştır. Türkmenistan'da petrol makina sanayi, kablo ve elektroteknik sanayi gibi yeni sanayi sektörleri oluşturuldu. Sürekli yapılan jeoloji araştırmaları çalışmaları sonucu maden kaynakları -Barsa gelmez, Kamışlıca, Koturdepe petrol yatakları- bulunmuştur. 1966'da, 1913'e kıyasla, petrol üretimi 82,7 kat arttı. Petrol çıkartılmasındaki artış petrol işleme sanayisinin gelişmesi sonucu mümkün olmuştur. 1960-70 yılları içerisinde, Krasnovodsk petrol rafinerisi üretim kapasitesini ikiye katladı. Burada, SSCB'de ilk defa propan-propilen gazlarının friksiyonu sonucu sülfonol sentezi süreci gerçekleştirildi.

Orta Karakum, Açak, Bayramali, Farab, Kuşka, Şatlık, Devletabat'ta olmak üzere jeoloji uzmanları, cumhuriyet topraklarında doğalgaz sanayi rezervleri buldu. Doğalgaz rezervi açısından, Türkmenistan, SSCB'nin Orta Asya rezervleri bakımından birinci sıraya yükseldi. Doğalgaz yatakları ve gaz çıkarımı, doğalgaz sanayisinin gelişmesini temin etmiştir. 1964'te, Koturdepe

¹⁶⁵ Baýmyradov, Rogačewskiý, a.g.e., 1958, s.10.

'de doğal gazı hammadde olarak kullanmayı mümkün kılan, Koturdepe-Belek-Krasnovodsk doğalgaz boru hattı işletmeye açıldı. Çeleken 'de, petrol yataklarındaki gazı yeniden işleyen, lastik ürünleri ve kimyasal ürünlerin yapımı için önemli hammadde sayılan kanal kurumlarını çıkaran teknik karbon fabrikası işletmeye açıldı. Orta Asya –Merkez, Bayramali, Aşkabat, Büzmeyin-doğalgaz boru hatları, cumhuriyetin üretim güçlerinin büyümesinde, doğalgaz sanayisine ait rolün artmasını temin etti.¹⁶⁶ SSCB gayri safi gaz çıkarımı 122 milyar metreküp iken, dokuzuncu beş yıllık plan döneminde TSSC'ye ait olan kısım tüm SSCB'ye göre 52 milyar metreküp gaz idi.¹⁶⁷ 1958'de Okarem gaz yatağı, 1959'da Kamışlıca, 1967'de Jdanov yatağı, 1968'de Küycük yatağı açılmıştı. 1971 yılı sonuna kadar ise sanayi için önem taşıyan 39 adet gaz, gaz kondansör ve gaz petrol yatağı vardı. 1970 yılında cumhuriyette gaz çıkarımı 13.107 milyon metreküpe ulaşmıştı ve bu gösterge 1966 yılına göre 10 kat yüksekti.¹⁶⁸

Bu dönemde, Türkmenistan'da enerji inşaat ve üretimi geniş olarak yayılmaya başladı: Aşkabat'a elektrik enerjisi sağlayan Büzmeyin elektrik santrali, Krasnovodsk, Nebitdağ, Çarcov, Gaurdak'ta güçlü elektrik üretici tesisler, Orta Asya elektrik halkasına dâhil olan Çarcov-Merv yüksek gerilim elektrik hattı gibi. Büzmeyin-Beherden, Nebitdağ-Krasnovodsk, Nebitdağ-Yashan vd. yüksek gerilim elektrik hatları kurulmuş ve işletmeye geçilmiştir.¹⁶⁹

Metal işleme ve enerji sanayileri son yıllarda daha da geliştirildi. Çıkarılan hammaddeler SSCB içindeki diğer ülkelere gönderiliyordu. Mesela Karaboğazköl'de üretilen sülfat Azerbaycan, Moldova, Litvanya, Gürcistan, Ermenistan'daki işletmelere gönderiliyordu. Oğlanlıdaki maden ocağından çıkarılan bentonit ise Sovyetlerde tekdir. Krasnovodsk 'da petrolü yeniden işleyen fabrikada üretilip başlanan sulfonol-yıkayıcı madde Sovyetler Birliğinin tüm bölgelerine gönderiliyordu. Kovurdak kibrit fabrikası ve Karakum'un kibrit maden işletmesi kaliteli ürünlerini Özbekistan, Ukrayna firmalarına ve dış ülkelere gönderiyordu.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.196.

¹⁶⁷ Geldiyev B., Tokarev S.P., Sahatliye T., **Razvitiye Promışlennosti Turkmenistana za 50 let**, Aşgabat:İzdatelstvo Turkmenistan, 1974, s.36.

¹⁶⁸ Şanin A.F., Kerwenow N.K., **Torgowoye Obslujiwaniye Gazowikow Turkmenistana**, Aşgabat: Izdatelstwo Naučno-İsledowatelskiy Institut Naučno-Tehniçeskoj İnformazii i Tehno-Ekonomiçeskih İsledowanij Gosplana TSSR, 1980, s.7.

¹⁶⁹ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e., s.196.

¹⁷⁰ Novikov, a.g.e., 1960, s.10.

Sekizinci beş yıllık plan döneminde (1966-70), aynı zamanda tüketim eşyaları üretimini sağlayan sanayi sektörlerinin gelişme temposu yükselmiş, sektör ve sektörler arası üretim dengeleri kurulmuştur. 1970’de, cumhuriyette yeni planlama ve ekonomik teşvik yöntemleriyle 165 işletme açılmıştır. 1966 yılında bu sayı sadece 1 idi. İşletmelerin %62,7’si bu yöntemi kabul etmiştir. Bu işletmeler tarafından üretilen ürün oranı % 59 ve çalışan sayısı TSSC’deki tüm sanayide çalışanların %65’ine tekabül ediyordu. 1972’de bu oranlar, %73,8, %89,5 ve %77,1 dir. Ayrıca, cumhuriyet sanayisine yatırılan fonlar hızlı bir şekilde artarak %40,1’i teşkil etmiştir. Bu orana dâhil olan ve petrol çıkarma (%36) ve doğalgaz üretim sektörüne (%33,3) yatırılan fonlar, TSSC sanayisine yatırılan fonların %33,3’ini oluşturuyordu. Bu durum, petrol ve doğalgaz sektörlerinin gelişmesi ve ülkenin yakıt-enerji fonlarındaki payının artmasına yol açtı. Sekizinci beş yıllık dönemde, 35 işletmenin inşaatı tamamlanarak, cumhuriyetin üretim stoklarındaki artış oranı, %69’a ulaştı. Ticaret ve tahıl üretimi arasındaki dengelemede de bir değişiklik meydana gelmiştir. Kimya, hafif sanayi ve inşaat malzemeleri sanayisinde brüt üretim miktarı artmıştır.

Sosyalizm şartlarında devlet üretiminin gelişmesi, dokuzuncu beş yıllık (1971-75) plandaki yükümlülüklerin yerine getirmesine bağlıydı. Dokuzuncu beş yıllık dönemde sanayiye 1.498.000 ruble ya da tüm sermaye yatırımının %34’ü oranında fon aktarılmıştır. Bu dönemde sermaye yatırım yapısı değişmeye başlamıştır. Yatırım oranları petrol-doğalgaz ve enerji üretimi sektörlerinde artış kaydetmiştir. Bu dönemde, petrol ve doğalgaz sanayisinin tüm yatırımlardaki payı, %34,5 ve %31,5 olarak gerçekleşmiştir. Sanayinin makro yapısında Merv elektrik santrali gibi inşa edilen ağır sanayi tesisleri kalite bakımından değişiklik getirmiştir. Merv elektrik santralinin 3.bloku, inşaat malzemeleri ve konstrüksiyonları kombinası (Merv, Tecen, Büzmeyin), keramzit (Büzmevin), et işleme (Nebitdağ), yem (Merv), pirinç (Daşoguz) vs. gibi 50’den fazla işletme açılmıştır. Doğalgaz sektörünün çabuk gelişimi sonucu, TSSC’nin yakıt-enerji bilançosu değişmiştir. Petrol ve doğalgazın payı 1963’te %88’e, 1975’te %97’ye ulaşmıştır. Elektrik enerjisi üretimi sektöründe ileriye dönük gelişmeler kaydedilmiştir. 1965’te bölge elektrik santralleri %85,9 ve 1975’te %88,9 oranında enerji ürettiyordu. Kimya sektöründe de sanai gelişimler meydana gelmiştir. Madencilikle birlikte gübre, teknik karbon, ev kimyası üretiminde artış meydana gelmiştir. Kalite bakımından yapısal gelişmeler makina ve metal sanayide de olmuştur.¹⁷¹

¹⁷¹ Annakılıçev, Meredov , Niyazov, a.g.e., s.197.

1970-86 yılları arası üretimde makinalaşma hızlı bir şekilde artıyordu. Makina üretimindeki 4 kat artış sonucu otomasyona geçilen üretim alanları 2,5 kat artış göstermişti. 1971-75 yıllarında yapılan makinalaşma çalışmalarıyla 1985'e gelindiğinde 505 işletme kesintisiz 24 saat üretim yapabiliyordu. Bu işletmelerin 324'ü gıda sektörüne aitti. Modern üretim sistemi için gerekli olan makineleşmede 1981 yılında gözle görülür bir artış olmasına rağmen, 1981-85 yıllarında bir düşüş göze çarpmaktadır. 1981 yılında üretim hacmi 1980 yılına göre, %108 büyüyerek 135,2 milyon ruble olmuştu. Bunlara ek olarak 10 milyon ruble tutarında yüksek kaliteli ürün elde edilmişti.¹⁷²

Onuncu beş yıllık plan dönemde (1976-1980), mevcut ve yeni üretime başlamış işletmelerin yeniden donatımı, rekonstrüksiyonu ve genişletilmesi yapılmıştır. Sanayiye yaklaşık 2 milyar ruble yatırım yapılmış, sonuçta gazete basım tesisi (Aşkabat), bira, ekmek ve yağ fabrikaları (Çarcov), süt (Krasnovodsk, Daşoğuz) ve diğer fabrikalar üretime geçmiştir. 60 sanayi işletmesinde, inşaat ve teknolojik yeniden kurma sonucu yeni üniteler işleme açılmış, 160 mekanik ve 35 otomatik hat kurulmuştur.¹⁷³ Üretim artışlarına neden olarak; onuncu beş yıllık dönem içinde köylerde 18,7 binden fazla traktör, 6,5 bin pamuk toplayıcı makine, 3.8 bin nakliye arabası ve el işini kolaylaştıran üretimi ve ürün verimliliğini yükselten Türkmenistan'ın köy ekonomisini sanayi haline getirmeye yardım eden diğer zaruri teknolojilerin kullanılması gösterilebilir. Onuncu beş yıllık dönemde, dokuzuncu döneme kıyasen, elektrik enerjisi %43, deri-kürk ve ayakkabı sektörü ürünleri %34, kimya ve petrokimya ürünleri %30, makina ve metal sanayi %24 fazla üretilmiştir.¹⁷⁴

1982 yılında, Sovyet Sosyalist Komünist Partisi Merkez Komitesi kararları ışığında, TSSC'de ağır sanayinin esas sektörleri sayılan ve tüm sektörlerin teknik gelişmesinde önem taşıyan makina, kimya, elektrik enerjisi ve petrol-doğalgaz sektörlerinin geliştirilmesi öngörülmüştür. 1982'de, 1913'e kıyasla brüt sanayi üretimi 80,6 kat artmıştı. Bu oran 1922'de 207,6 kat idi. Cumhuriyetin emek sınıfı da arttı: 1982'de üretim personeli sayısı, 1925'deki verilerden 41 kat yüksekti. Türkmenistan, SSCB'de önemli yakıt merkezi ve petrokimya sektörünü geliştirme açısından geleceği olan bölgeye dönüştü. Sanayi ürünleri olan gübre, çimento, inşaat camı, kükürt, betonit, sodyum sülfat, iyot, brom, hamur makinaları, tuz çıkarma tesisleri için vantilatör, santrifüj

¹⁷² Rejepov, a.g.e., s. 53.

¹⁷³ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, a.g.e, s.197.

¹⁷⁴ Gurbanov M., *Ösen Oba Hojalgının Çaltlandırma Jemgıyet Üçin Baş Meselesidir*, Aşgabıt: TSSR-nin Bilim Ministrliğı neşıryatı, 1981, s.11.

pompası, kablo ve kablo ürünleri, mutfak ocakları, petrol ve petrol ürünleri, doğalgaz, elektrik enerjisi, pamuk lifi, halı ve halı ürünleri, üzüm şarabı, bitkisel yağlar vs. birliğin birçok sanayi bölgelerine gönderiliyor ve ihraç ediliyordu.¹⁷⁵

Sovyet dönemi içerisinde, Türkmenistan'da gelişmiş sanayiye sahip sosyalist cumhuriyete dönme adımları atıldı. 1980'de ülkede 4 elektroteknik, 5 yakıt, 8 kimya ve petrokimya, 29 orman, kereste ve kâğıt, 1 cam, 129 hafif sanayi, 56 gıda sanayi, 52 makina ve metal işlemesi, 35 inşaat malzemeleri sanayisi vs. olmak üzere 335 sanayi işletmesi ve yaklaşık 600 yan işletme sanayileri mevcuttu. 1982 yılında sanayi ürünlerinin hacmi, 1924 yılına kıyasla 161 kat gelişti ve emek verimliliği 6,8 kat yükseldi. Örneğin, 1983 yılda elektro enerji üretimi 1924 yılına göre, 5.380 kat artmıştı. 1913 yılda Türkmenistan'da adam başı 2,3 kwt/saat elektro enerji düşüyordu. Bu oran, 1924 yılında 1,7 kilowat/saat, 1940 yılında 64 kwt/saat, 1965 yılında 730 kwt/s, 1980 yılında 2370 kwt/s, 1983 yılında 3000 kwt/s idi.¹⁷⁶

Türkmenistan ekonomik ve sosyal yönden gelişimini içeren on ikinci beş yıllık planı (1986-1990), ülkede toplam sanayi ürünlerinin %23, üretim malzemeleri üretimini %22,4, tüketim ürünlerini %25,3 artırmayı hedeflemiştir.¹⁷⁷ On birinci beş yıllık planda makinalaşma durumu ve üretim artışı hususunda planın %74'ü gerçekleştirebilmiştir. İnşaat sektöründeki planın uygulanışında ise başarı oranı %55 idi. Gıda sanayinde ise bu %88'dir. 1987 yılında, 1986 yılına göre, Aşgabat'ta petrol makinaları işletmelerinde %14,4, Merv inşaat fabrikasında %3,6, Oğlanlı bentonit maden şirketinde %1 üretim düşüşü vardı.¹⁷⁸ Yine bu yıllarda kimya ve orman ürünlerinde petrol, asit, iyot, brom, demir ve diğer ürünlerin üretimi yükselmişti. Fakat planlanan iyot, brom demir, mineral gübrelerin üretim hacimlere ulaşılmamıştı.¹⁷⁹ Buna neden olarak sermayenin yani makina sayısının yeterli olmayışı, emek-yoğun üretim yapılması sonucu ortaya çıkan verim düşüklüğü gösterilebilir. Sanayideki emek verimliliğindeki düşüş yurdun iktisadi ve sosyal yönünü olumsuz etkiliyordu. 1987 yılında 1913 yılı ile karşılaştırıldığında, üretimde 50 kat bir artış olduğu görülür. Ancak, bu dönemde

¹⁷⁵ Annakılıçev, Meredov, Niyazov, s.198.

¹⁷⁶ Julenow F.W., Suyunow N.T., **Promişlennost Turkmenistan za 60 let**, Aşgabat: Izdatelstwo Turkmenistan, 1985, s.28.

¹⁷⁷ Omarov A., **Yurtdaki İktisadi Potensiyalin Ösmegi**, Aşgabat: Turkmenistan Döwlet Neşriyatı, 1987, s.18.

¹⁷⁸ Rejepov, a.g.e., s.54.

¹⁷⁹ Soobşeniya Goskomstata SSSR i Goskomstatov Soyuznıh Respublik ob İtogah Vipolneniya Gosudarstvennogo Plana Ekonomičeskogo i Sazialnogo Razvitiya, **SSSR i Soyuzniye Respubliki v 1987**, Moskwa: Izdatelstwo Finansı i Statistika, 1988, s.507.

üretim rezervlerinin verimli kullanılamaması ve işçi verimliliğinin düşüşüyle planın yerine getirilemediği görülmüştür. 145 milyon ton kömür, 50 milyon ton petrol ve halkın tüketim mallarında (16 milyarlık kısmı) hedeflerin altında bir üretim sağlanabilmiştir. İşçi verimliliğindeki düşüş makinalaşmanın yeterli olmayışla; bu da bilim ve teknolojiadaki ilerlemenin istenilen seviyede olmamasıyla açıklanabilir. Bunların hepsi iktisadi gelişmeye olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum milyarlarca ruble milli gelirin kaybedilmesine yol açarak finans ve para sirkülasyonunu güçleştirmiştir. Sonuçta, halkın yaşam derecesini yükseltmeye yönelik, perakende mal sirkülasyonu gibi önemli göstergelere göre verilen vaatler yerine getirilemedi.¹⁸⁰ Bu nedenle, 1987 ile 1913 arasında gerçekleşen 50 katlık artış kişi başına üretim verimliliğinde, gittikçe düşün verimlilik nedeniyle 1980 ile 1940 arası dönemdeki artış 7,5 kat kadar olmuştur.¹⁸¹

On ikinci beş yıllık planda, yaklaşık 50 kuruluşta planlanan üretime ulaşılammış ve üretim miktarında 60 milyon rublelik bir düşüş görülmüştür. Emek verimliliğinde, 1987 yılıyla 1970’li yıllar kıyaslandığında yaklaşık 15 kat bir düşüş göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, üretim etkilendiğinden üretimde de bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır. 1985 yılından sonra sanayi işletmesi sayısında bir artış olmadı. Buna neden olarak da bu işletmelerin artışını sağlayacak ve yeni elaman yetişmesini gerektirecek şekilde hareket etme isteğinin oluşmaması gösterilebilir.¹⁸² 1980’li yılların başında, SSCB’de yukarıda belirtilen ekonomiyi yürütme hedeflerinden sapmalar olmuştur. Harcamanın önünü alan mekanizma gevşek bir şekilde hareket ediyordu, bunun neticesinde ekonominin gelişme temposu yavaşlamış, harcamalar yükselmeye başlamıştır.¹⁸³

Tablo 15: Emek Verimliliği

	1971-75	1976-80	1981-85	1986	1987
Sanayide emek verimliliği	35.8	0.5	4.7	3.5	2.1

Kaynak: Rejepov, s.6.

¹⁸⁰ “*Lenin, Sovyet hükümetinin ilk yıllarında sosyalizmin iktisadi tabanını oluşturulan dönemlerde kendinin ‘Sovyet hükümetinin şimdiki vazifeleri’, ‘Yarış nasıl düzenlemeli’, ‘Büyük başlangıç’ ve diğer birçok yazılarında emek verimliliğini artırmayı, üretim düzenini sağlamlaştırmayı her yönden incelemiş ve pratikte kullanma yollarını göstermişti*”. Rejepov, a.g.e., s.5.

¹⁸¹ Gudjalowa L.W., *Rost Proizvoditelnosti Truda v Promyshlennosti TSSR w 11 Pyatiletke*, Aşgabat: Izdatelstwo Obşestvo Znaniye Türkmensoi SSR, 1981, s.9

¹⁸² Şanin A.F., *İzuçeniye i Prognozirovaniye Sprosa v Türkmensoi SSR*, Aşgabat: Izdatelstwo Turkmen İnstitut, 1985, s.18.

¹⁸³ Şanin, a.g.e., 1985, s.12.

1920’li yıllarda özel sektör küçük işletmeleriyle varlığını sürdürüyordu. Ama sosyalist sistemde bu durum değiştirilmek isteniyordu. Özel işletmeye müsaade edilirken ağır vergiler konularak kolektif mülkiyet özendiriliyordu. Örneğin, devlete ait kamu kurumları bu dönemde %156 artış gösterirken, özel işletmecilik ancak %46 artış göstermiştir. Daha sonra ise bu değer şahsi kooperatifler için %1,6, %0,4’e inmiştir. Bu ise Türkmenistan’ın sanayileşmesinin sosyalist karakter taşıdığı gösterir.¹⁸⁴ Somut bir örnek vermek gerekirse; önemli bir geçim kaynağı olan balıkçılık özel bir üretim iken 1925 Şubat ayında “*Türkmen balıkçılık*” adı altında balıkçılık sanayii devletleştirildi. Balıkçılık gibi diğer tüm üretimler; örneğin, el sanatları üretimi kolektif mülke dönüştürülerek kooperatifler tarafından yapılması kararlaştırıldı.

1925 yılında el işi ve sanatları TSSC’de tüm sanayinin %47,7’sini teşkil ediyordu. İki yıl içinde el işi sanayi kendi üretimini 1925 yılında 21.000.900 rubleden, 1927’de 24.807.900 rubleye yükseltmiştir. Fakat el işi sanatının maddi değeri artarken, sanayi içindeki oranı azalmıştır. Bu oran 1927 yılında %40’a inmiştir.¹⁸⁵ Ülkenin hafif sanayisi Aşkabat’taki eğirme dokuma fabrikası, Çarcov’daki ve Aşkabat’taki iplik fabrikaları, Aşkabat’ta iki tane cam fabrikası, Merv, Çarcov, Bayramali, Daşoğuz, Kerki, Yolöten şehirleri ve Kalinin ’de pamuk temizleme fabrikaları, Merv’de yün yıkama fabrikası, Çarcov’ da Karaköli bağanaları işleyip hazır hale getiren fabrika, terzi, trikotaj, ayakkabı imalathanelerinden ibarettir. Türkmen halısı nakışı, kalitesi ve güzelliğiyle dünyada tanınmıştır. Türkmen kadınlarının dokuduğu halılara Brüksel ve Paris sergilerinde altın madalyalar verilmiştir.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Annaklıçev, a.g.e., 1958, s.50.

¹⁸⁵ Annaklıçev, a.g.e., 1958, s.57.

¹⁸⁶ Baýmyradov, Rogačewskiý, a.g.e., 1958, s.10.

Tablo 16: TSSC Küçük ve El Sanayi, 1927-28

Üretim dalları	Üretilen birim sayısı	Üretimde çalışanlar		Gayrisafi (bin ruble)	%
		Toplam	Ücretli		
Toplam üretim	43833	61291	691	24416,6	100
Halı üretimi	14217	24778	-	1876,0	7,7
Pamuklu kumaş	6859	9602	-	850,0	3,5
İpek kumaş	1941	2133	-	578,0	2,4
Dikiş üretimi	1900	2660	40	2020,0	8,3
Ayakkabı üretimi	2500	2669	114	1700,0	7,0
Pastacılık üretimi	918	1320	-	681,6	2,8
Çiğneme tütün	1500	1900	-	837,5	3,4
Şapka üretimi	787	930	-	474,4	109
Sabun üretimi	85	93	-	50,0	0,2
Demir-tesviyecilik	1500	1760	210	803,0	3,3
Çömlekçilik üretimi	200	302	-	43,7	0,17
Marangozluk	1870	2038	168	1435,2	5,9
Yağ üretimi	1975	2271	-	1599,9	6,6
Un öğütme üretimi	390	795	154	9649,0	39,5
Koşma üretimi	3630	4050	-	735,0	3,0
Boya-cıralı üretimi	355	378	-	284,0	1,13
Yün kumaş	780	850	-	117,0	0,5
Hasır üretimi	437	437	-	83,0	0,3
Kuyumculuk (mücevherat)	246	246	-	62,2	0,2
diğer üretimler	1743	2079	5	537,1	2,2

Kaynak: Annaklıçev, 1958, s.57.

1920'lerden sonra yavaş yavaş özel sektör olan küçük işletmeler devlet işletmeleri halini aldı. Köylüler ve esnaf kolhoz, sovhoz veya kooperatiflere girmeye zorlandı. Özel sektörün ekonomideki yeri daha öncede bahsettiğimiz gibi %0,4'e, sonra da tümünün kolektif olmasıyla sonuçlandı. Hafif sanayi olarak adlandırılan bu işletmeler 1960-75 dönemi itibarıyla değerlendirildiğinde; Türkmenistan'da imal edilen tüketim ürünlerinin üretiminin arttığı görülür. Hafif sanayi cumhuriyetin en önemli sektörleri arasında yer almıştır. 1975 yılında bütün sanayinin %43,6 hafif sanayiydi. İşgücü oranı ise %31 idi. Hafif sanayi üretiminin %87'si ara malları ve %13'ü tüketim ürünlerini oluşturmaktadır.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Novikov, a.g.e., 1978, s.11.

Tablo 17: Tekstil Ürünleri Üretimi

Ürünler	Ölçü birimi	Yıllar			
		1960	1965	1970	1975
Pamuk kumaş	Milyon metre	23,6	19,8	19,0	23,2
İpek kumaş	Bin metre	101,0	61,0	4850	6384
Yün kumaş	Bin metre	450	663	1035	708
Çamaşır trikotajı	Bin tane	4000	5403	4239	4841
Yukarı trikotaj	Bin tane	630	751	2021	1807
Çorap ürünleri	Bin çift	2513	49,32	37,52	4000
Dikilen ürünleri	Milyon ruble	35,3	40,8	65,4	76,0
İşleme fiyatı		6,1	7,5	10,9	13,1
Ayakkabı	Bin çift	1100	1827	2051	2954

Kaynak: Novikov, 1978, s.11.

1975-1980 yılları arası TSSC'nin ayakkabı sanayisi hafif sanayi bakanlığı tarafından 2 adet işletme ile gösterilmişti. 2 adet işletme her yıl 17,4 milyon ruble tutarında yaklaşık olarak 3,7 milyon ayakkabı veya cumhuriyet sanayinin genel gayri safi üretiminin %1'i kadar ürettiyordu. Ayakkabı üretimi bu işletmelerde 1980 yılında 884,4 bin ruble olmuştu.¹⁸⁸ Hafif sanayi ürünlerinin yüzdelerini şöyle verebiliriz; %21 kâğıt, %20,2 iplik, %12,9 triko, %12,3 dikim mamulleri, %11,8 deri ürünleri ve ayakkabı sanayi ürünleri olmuştur.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Kafurow O.M., Muhamow K.G., Aşimow B.G., **Sostoyaniye i Perspektivi Razwitiya Mestnoi Promishlennosti Turkmenskoi SSR**, Aşgabat:Izdatesltwo Turkmen İnstiti, 1984, s.65.

¹⁸⁹ Şlyçkowa W.W., **Otçyotniye i Planowiye Mejotraslewiye Balansy TSSR**, Aşgabat:NIEI s WZ Gosplana TSSR, 1981, s. 56.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOLŞEVİK ESARETİNDEN ENERJİ İMPARATORLUĞUNA

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMA SÜRECİ VE TÜRKMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞI

Gorbaçov Mart 1985'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri olduğunda, hiç kimse Sovyetler Birliğinin yedi yıldan daha az bir süre içerisinde dağılacakını ve on beş üyesinin bağımsız birer devlet olarak kabul edileceğini düşünmemişti. Gorbaçov, zayıflamış Sovyet sistemini güçlendirmek ve Sovyetler Birliğinin statüsünü bir dünya gücü olarak sürdürmek için reformlara başlamıştı. Ne var ki Gorbaçov'un politikaları genelde karışık ve beklenmeyen sonuçlar doğurarak Sovyetler Birliğinin çöküşünü hızlandırmıştır.

Ağustos 1991'deki sonuçsuz askeri darbe önüne geçilemeyecek derecede ilerlemiş bir süreci hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştır. On dokuzuncu yüzyıl Çarlık Rusya'sının varisi olan Sovyetler Birliği, eninde sonunda bu sonu yaşayacak ve dağılacaktı. Tek sorun bu sonun nasıl ve ne zaman gerçekleşeceğiydi. Yıllarca komünist rejim sindirme politikası gütmüş ancak ulusal duyguları asla kökünden söküp atamamıştı. Komünist sistemin katı uygulamalarından kaynaklanan ekonomik sorunları ile milliyetçilik Sovyetler Birliğinin dağılmasındaki objektif nedenler olarak görülürken, Gorbaçov ile Yeltsin arasındaki rekabet daha sonraki aşamalarda yaşamsal bir rol oynayan öngörülmemiş subjektif bir faktördü. Yeltsin önce Rusya Federasyonu parlamento başkanı daha sonra federasyonun devlet başkanı olarak kendi otoritesini kurduğunda merkezi sistematik olarak zayıflatmak ve eninde sonunda yok etme yolunda bu gücü kullanmıştır.¹

¹ Sheehy Ann, "A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions" **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995, s.3-20.

Milliyetler Sorunu

Gorbaçov iktidara gelmeden çok önce milliyetler sorunu Batılı yorumcuların büyük çoğunluğu tarafından uzun dönemde Sovyetler Birliğinin varlığını sona erdirebilecek temel tehditlerden biri olarak görülüyordu.² Sovyetler Birliği geniş bir kara parçasına yayılmış nüfusu, ırkı, kültürü, dini, politik düzeyi ve ekonomik gelişimleri birbirinden oldukça farklı heterojen pek çok millet ve etnik grubu içine alıyordu.³ 1986 yılında kabul edilen Sovyetler Birliği Komünist Partisi Programında “geçmişten miras olarak kalan milliyetler sorununun başarılı bir şekilde çözüme kavuşturulduğu” iddia edilse de⁴ Sovyet rejiminin nüfusu homojenize etmeye yönelik gayretleri bu eşitsizliklerin yok edilmesini sağlayamamış ve sonuçta milliyetçilik hareketleri SSCB’nin dağılmasında etkili olan faktörlerin başında gelmiştir.⁵

Rusya dışındaki halkların Rusya’nın vesayetinden kurtulma isteği, 17 Ekim 1917 Bolşevik devrimi ve iç savaş ertesindeki karışıklıklarla gelen, bağımsızlıklarını kazanmak yolunda çok sayıda fırsatın ele geçtiği yirminci yüzyılın başında açıkça ilan edilmişti.⁶ Ne var ki Lenin bunu onaylamaya hazır değildi ve genelde zorla bu devletleri 1920’lerin başında kurulan yeni Sovyet devletinin vesayeti altına aldı. Baltık devletleri Sovyetler Birliğinin kuruluşunu izleyen yirmi yılın sonunda, 1940’da aynı kaderi paylaşmıştır.⁷

Yeni Sovyet liderleri 1918-1921 yıllarındaki iç savaş döneminde bölgelerinde bağımsızlığını ilan eden Rus olmayan milletlerin Sovyet yönetimi altına girmeyi kabul etmelerini sağlamak için teritoryal birlik adı altında bir havuç takdim etmeye karar vermişti. Sovyet teritoryal birimler başlangıçta istenmeyen

² Allworth E. (ed.), *Soviet Nationality Problems*, New York, 1971; Karklins R., *Ethnic Relations in the USSR*, Boston, 1986; Pipes R., *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism*, Cambridge, 1970; Motyl J. A., *Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR*, Ithaca, 1987; Huttenbach R. H. (ed.), *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR*, Great Britain, 1990.

³ Topornin B., “1979 Nüfus sayımına göre, SSCB’de 108 millet ve milliyet bulunuyordu”. **The New Constitution of the USSR**, Moscow, 1980, s.148.

⁴ Gleason G., “Leninist Nationality Policy: Its Source and Style”, **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR**, Huttenbach R. H. (ed.) içinde, s.9-23.

⁵ Lynch A., “Conclusion: Domestic Dynamics and International Consequences of the Disintegration of the Soviet Union”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995, s.363-380.

⁶ Kaushik D., *Central Asia in Modern Times: A History from the Early 19 th Century*, Moscow, 1970, s.165-190.

⁷ Gleason G., “Leninist Nationality Policy: Its Source and Style”, **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR**, Huttenbach R. H. (ed.) içinde, Great Britain, 1990, s.9-23.

etnik duyguları tatmin etme aracı olarak anlaşılmıştır. Komünist Parti etnik kimliğin yerini alacak Sovyet Devleti kimliğinin oluşturulmasında yurtseverlik ve enternasyonalist eğitim Parti çalışmalarında ilk sırada yer almıştır.⁸ Ne var ki, yurtseverlik ve enternasyonalizme dayalı “*Homo Sovieticus*”⁹ miti güçlü milliyetçilik duygularından kendini kurtaramamıştır.

Tablo 18: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin nüfusu ve etnik yapısı (1989 nüfus sayımı verilerine göre)

Cumhuriyet	Nüfus ve yüzdesi	Cumhuriyet olma tarihi
Ermenistan SSC	3,305,000	29 Kasım 1920
Ermeniler	93.3	
Azeriler	2.6	
Ruslar	1.6	
Azerbaycan SSC	7,021,000	28 Nisan 1920
Azeriler	82.7	
Ruslar	5.6	
Ermeniler	5.6	
Beyaz Rusya SSC	10,152,000	1 Ocak 1919
Beyaz Ruslar	77.9	
Ruslar	13.2	
Estonya SSC	1,566,000	21 Temmuz 1940
Estonyalılar	61.5	
Ruslar	30.3	
Gürcistan SSC	5,041,000	25 Şubat 1921
Gürcüler	70.1	
Ermeniler	8.1	
Ruslar	6.3	
Azeriler	5.7	
Kazak SSC	16,464,000	26 Ağustos 1920
Kazaklar	39.7	
Ruslar	37.8	
Kırgız SSC	4,258,000	14 Ekim 1924

⁸ Collias A. C., “Making Soviet Citizens: Patriotic and Internationalist Education in the Formation of a Soviet State Identity”, *Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR* (ed. Huttenbach R.H.) içinde, s.73-93.

⁹ Sovyet insanı.

Cumhuriyet	Nüfus ve yüzdesi	Cumhuriyet olma tarihi
Kırgızlar	52.4	
Ruslar	21.5	
Özbekler	12.9	
Letonya SSC	2,667,000	21 Temmuz 1940
Letonyalılar	52.0	
Ruslar	34.0	
Litvanya SSC	3,675,000	21 Temmuz 1940
Litvanyalılar	79.6	
Ruslar	9.4	
Moldova SSC	4,335,000	12 Ekim 1924
Moldovalılar	64.5	
Ukraynalılar	13.8	
Ruslar	13.0	
Rusya	147,022,000	7 Kasım 1917
Ruslar	81,5	
Tacik SSC	5,093,000	14 Ekim 1924
Tacikler	62.3	
Özbekler	23.5	
Ruslar	7.6	
Türkmen SSC	3,523,000	27 Ekim 1924
Türkmenler	72.0	
Ruslar	9.5	
Özbekler	9.0	
Ukrayna SSC	51,471,000	25 Aralık 1917
Ukraynalılar	72.7	
Ruslar	22.1	
Özbek SSC	19,810,000	27 Ekim 1924
Özbekler	71.4	
Ruslar	8.3	

Kaynak: Sheehy A., a.g.e., s.5.

Marksist-Leninist ideoloji her ne kadar bütün çabalarını milliyetçilik duygularının tamamen silinmesi üzerinde yoğunlaştırmışsa da ulusal azınlık bilinci yok edilememiştir. Yirminci yüzyılın Sovyet yöneticileri onlarca ulusal ve etnik azınlığı yurtseverlik kültürü içinde Sovyet insanına dönüştürmede on dokuzuncu yüzyıldaki seleflerinden ne daha fazla ne de daha az başarılı olmuşlardır. Sovyet

yönetimi tarafından teklif edilen ne havuç ne de sopa taktiği¹⁰ esas olarak çok uluslu, çok kültürlü Sovyetler Birliği nüfusu gerçeğini değiştirememiştir.¹¹ Baskı ile yönetilen bir rejim gerçeği, katı merkezi karar alma mekanizması, tek kültür altında toplama, fiili Rusya egemenliği, Rusya dışındaki cumhuriyetlere büyük miktarlarda Rus yerleştirme politikası Rusya dışındaki cumhuriyetlerde rejim aleyhtarlığının oluşmasının yanısıra asimilasyon baskılarının sonucu kaçınılmaz olarak Rus karşıtlığına yol açmıştır.

Komünist Partisi, Lenin'in 1922 yılı öncesinde yaşanan iç savaş dönemindeki taktiksel kararı ve etnik temele dayalı bir federasyon olarak SSCB'yi örgütleyerek ulusal duyguları yatıştırma politikası olan "Leninist milliyetçilik politikası"nı uygulamadığından pişmanlık duymuştur. Gorbaçov'a göre, "Leninist milliyetçilik politikasının hedefi her insan ve her milletin özgürce gelişebileceği ve her insanın sosyo politik yaşamın her yerinde, ana dilinde, kültüründe, geleneklerinde ve dini inançlarında ihtiyaçlarını tatmin edebileceği bir pozisyonu gerçekleştirmektir".¹² Parti, SSCB'nin teritoryal birimler olarak ulusal cumhuriyetlere bölünmesinin yalnızca ulusal farklılıkların kurumsallaşmasını sağlayacağını ve bazı durumlarda daha önce hiç bir yerde rastlanmamış tam yetkili milletler meydana getireceğini keşfetmekte çok geç kalmıştı.

Stalin sonrası dönemde Sovyet liderleri, ekonomik hatlara dayandırmak ve Sovyet cumhuriyetlerinin kâğıt üzerinde yazılı ayrılma hakkını yok etmek için, ülkenin dâhili idari ve bölgesel sınırlarını yeniden çizmek istemişler ancak bu tür değişikliklerin çeşitli itirazları tahrik edeceğini anlamışlardı. Bu nedenle yukarıda belirtildiği gibi 1977 yılında kabul edilen yeni Sovyet anayasası mevcut federal yapıyı korumuştur. Anayasa aynı zamanda Sovyet cumhuriyetlerini müstakil devletler olarak belirtmeye devam etmiş ve bu devletlere ayrılma hakkını veren maddeyi korumuştur.

Sovyet Ekonomisinin Bozulması ve Reformlar

1960'lı ve 1970'li yıllarda Sovyetler Birliğindeki ayrılıkçı hareketlerden en önemlisi Rusya dışından gelmekteydi. Ancak Gorbaçov yönetime geldiğinde ne

¹⁰ "Ne cömert ekonomik özendiriciler ne de şiddetli tecavüzler" anlamında.

¹¹ Huttenbach R. H., "Towards a Unitary Soviet State: Managing a Multinational Society, 1917-1985", **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR** (ed. Huttenbach R. H.) içinde, s.1-8.

¹² Gleason, a.g.e., s.9-23.

milliyetler sorunu ne da ayrılıkçı hareketler rejim için acil bir tehdit oluşturmuştur. Ayrılıkçı hareketler ve milliyetçilik Gorbaçov'un reformlarını başlatan faktörler değildi.¹³ Reformları hızlandıran Sovyet ekonomisinin her geçen gün biraz daha bozulmasıydı.¹⁴

Sovyetler Birliğinin ekonomik ve politik bakımdan hantallaştığını açıkça gösteren çeşitli veriler bulunmaktaydı. “*Gossnap*”¹⁵ aracılığıyla gerçekleştirilen kaynak tahsisatı artık etkin işlememekte ve sattıkları mal karşılığında aldıkları ruble malzeme tedarikini karşılamadığından teşebbüsler birbirlerine doğrudan satış yapmakta isteksiz davranmaktaydı. Geleneksel Sovyet sisteminde, hammadde ve malzemelerin bir teşebbüsten diğerine akışı “*gosplan*”a göre¹⁶ yapılmaktaydı. Ancak planlama direktifleri genelde önemsenmiyor ve tam olarak yerine getirilmiyordu.¹⁷ 1980’lerin başlarına kadar ülkede kolaylıkla bulunabilen hammadde ve potansiyel insan gücü büyük ölçüde tüketilmişti. Ülke ekstansif büyümeden intansif büyümeye doğru geçme zorunluluğu ile yüz yüze kalmıştı.¹⁸

Gorbaçov’dan önce Sovyet liderleri zaman zaman ekonomiyi düzenlemeye yönelik reform girişimlerinde bulunmuştur. 1950’lerin sonlarında Kuruşçev ve Brejnev yönetiminin ilk yıllarında ekonomi yönetimini desentralize çalışmaları başlatılmıştır. Ancak piyasa güçlerinin işlemediği bir ortamda desentralizasyonun cumhuriyetlerin gücünü arttırabileceği gerçeği göz önüne alınarak bu çalışmalardan vazgeçilmiştir. Moskova merkez dışı eğilimleri cesaretlendireceği endişesi ile gerekli reform çalışmalarını gerçekleştirmekte isteksiz davranmıştır.¹⁹ Sovyet ihracatının temel maddelerini oluşturan petrol ve ham maddelerin üretim maliyetleri yükseldiğinden Sovyetler Birliği, doğu Avrupa’daki müttefiklerine²⁰

¹³ Sheehy, a.g.e., s.6.

¹⁴ Tedstrom, a.g.e., s.36.

¹⁵ Devlet arz sistemi.

¹⁶ Devlet planı.

¹⁷ Peck J. M., “Introduction”, **What Is To Be Done?: Proposals for the Soviet Transition to the Market**, Ed.: Peck J. M., Richardson J. T., Yale University Press, New Haven and London, 1991, s.1-18.

¹⁸ “İntansif büyüme yüksek miktarda çıktı üretimi ile elde edilen bir büyüme değil, üretim sürecinde verimlilik artışları sonucunda elde edilen büyüme olarak ifade edilmiştir”. Friedmann M., “Economic Reform in the Soviet Union”, **Economic Reform in Three Giants**, Ed.:Feinberg E. R., Gent-Echeverri J., Friedemann M., U.S.-Third World Policy Perspectives, No. 14, Washington D.C., 1990, s.45-71.

¹⁹ Kruşçev ve Brejnev döneminde ekonomiyi disiplin altına almaya yönelik olarak yapılan reform girişimleri için bkz., Sandle M., **A Short History of Soviet Socialism**, Taylor&Francis Group, London, 1999, s.275-367.

²⁰ Hardt P. J., “The Impact of Gorbachev’s Perestroika and Interdependence on East European Allies”, **Gorbachev’s USSR: A System in Crisis**, Ed.: Ra’anan U., Lukes I., Macmillan Ltd., 1990, s.117-131.

ve sempati duyduğu Üçüncü Dünya ülkelerine, Brejnev döneminde rekor düzeyde yaptığı yardımları sürdürmekte oldukça zorlanmışır.²¹

Tablo 19: Sovyet Ekonomik Performansına İlişkin Temel Göstergeler* (bir önceki döneme göre artış yüzdesi)

Gösterge	1976-1980	1981-1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991**
Gayri Safi Ulusal Üretim	4.8	3.7	3.8	2.9	5.5	3.0	-2.3	-17
Ulusal Gelir	4.8	3.2	2.3	1.6	4.4	2.4	-4.0	-15
Sanayi Üretimi (net)	4.4	3.6	4.4	3.8	3.9	1.7	-1.2	-7.8
Tüketim malları üretimi	4.4	3.7	4.4	5.5	5.1	5.9	6.0	...
Tarımsal üretim (net)	1.7	1.0	5.3	-0.6	1.7	1.3	-2.9	-7
Sermaye yatırımı	3.7	3.7	8.4	5.6	6.2	4.7	0.6	...
Emek verimliliği	3.3	2.7	2.1	1.6	4.8	2.3	-3.0	...
İstihdam seviyesi	1.9	0.9	0.6	0.1	-1.1	-1.5	-1.6	-1.7

* Özellikle 1990'dan önce resmi Sovyet istatistikleri büyümeyi abartma eğilimindedir.

** Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) olarak toplanan devletler için geçerlidir.

Kaynak: Tedstrom J., "Perestroika, Radical Reform and Economic Disintegration", **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**, Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995, s.40.

Brejnev döneminde Sovyetler Birliğinin askeri gücünün arttığı doğrudur. Ancak askeri yarışlarda ABD ile başa çıkma gayretleri yüzünden kaynakların büyük kısmının savunma sanayine ayrılması genel ekonomik durumun iyice bozulmasına yol açmıştır.²² Bu dönemde, GSMH'nin yaklaşık %15'inin askeri harcamalara ayrıldığı hesaplanmıştır.²³ Sovyetlerin Üçüncü Dünya ülkelerindeki faaliyetlerinin getirdiği maliyetlerden Sovyet nüfusunun hoşnutsuzluğu gittikçe

²¹ Parta R. E., "Soviet International Operations: Domestic Fallout?", **Gorbachev's USSR: A System in Crisis**, Ed.: Ra'anan U., Lukes I. Macmillan Ltd., 1990, s.102-116.

²² "Savunma harcamalarındaki yıllık büyüme 1970'li yılların başında %4 iken bu oran 1970'li yıllar ile 1980'li yılların sonlarında %2'ye kadar düşürülmesine rağmen Sovyet bütçesinde savunma harcamaları hala önemini korumaktaydı. Mayıs 1989'daki birinci Halk Temsilcileri Kongresi'nde Gorbaçov 1989 yılında bütçeden savunma için ayrılan kaynağın 773 milyar ruble olduğunu belirterek 1990 ve 1991 bütçesinde savunma harcamalarına ayrılan bu kaynaktan %14 oranında bir kesintiye gidileceğini belirtmiştir. Bu oran Sovyet GSMH'sının %10'una yakındır". Müller, a.g.e., s.62.

²³ Galeotti M., **Gorbachev and His Revolution**, New York, 1997, s.15.

artmaktaydı.²⁴ Bu durum Sovyetler Birliğinin yayılma döneminin sona ereceğine ilişkin bir işaret olarak algılanabilir.²⁵ 1979 yılında Sovyetlerin Afganistan'a saldırısı ülkenin son yayılma macerası olarak ters tepki almıştır. Afgan işgalinin yaşamsal ve parasal maliyeti ülke içinde önemli bir huzursuzluk kaynağı olmuştur.²⁶

Merkezde Rus halkı da yayılma döneminin sona ermesi gerektiğine ilişkin ilk işaretlerini vermekteydi. Ruslar 1960'larda Transkafkas cumhuriyetlerini ve 1970'li yıllarda Orta Asya cumhuriyetlerini kendi kaderleri ile baş başa bırakmaya başlamıştı. Yıllar sonra ilk kez Rusya diğer Cumhuriyetlere göç ettirdiği nüfustan daha fazla göç almaya başlamıştı.²⁷ Rusların diğer cumhuriyetlerden ayrılıp Rusya'ya geri dönmelerinin temel nedeni buralarda kendileri ve çocukları için gelecek olmadığı düşüncesinin giderek kabul görmesiydi. Cumhuriyetlerdeki yerli halk giderek kalifiye insan gücüne sahip olmakta ve daha önce Ruslar tarafından yerine getirilen görevlerin üstesinden geliyorlardı.

Mart 1985'te Gorbaçov yönetime geldiğinde Sovyet ekonomisinin Batı dünyasının gerisinde kalmaması için radikal değişikliklere gitmekten başka bir seçim olmadığını anladı. Merkezi planlamanın ekonomide kaynak tahsisini ve etkinliği sağlayamayacağı görüşünü gittikçe benimsenmeye başlamıştı. Esas olarak ülkenin ekonomik performansını iyileştirmek için "*perestroika*"²⁸ yı içeren programını²⁹ uygulamaya koydu.³⁰ Öte yandan, Gorbaçov'un "*glasnost*"³¹ olarak bilinen yönetsel reformlara girişmesinin nedeni SSCB'nin demokratik bir hukuk devleti olarak görülmesi gerektiği düşüncesiydi.³²

Ekonominin temelde yeniden bir yapılanmaya ihtiyacı olduğu 1970'li yılların sonlarında açık olarak kendini göstermiştir. Savunma ve makine imalatı endüstrisini modernize etmeye yönelik kısmi girişimlerin yanısıra öncelikli sektörlerde sermaye yatırımlarında artan bir başarı elde edilmiştir. Bu anlamda,

²⁴ Parta, a.g.e., s.102.

²⁵ Sheehy, a.g.e., s.8.

²⁶ "Resmi rakamlara göre Afgan savaşındaki ölü sayısı 13,000 civarındadır. Ölü sayısının kayıplar, hastalıklar ve kazalar nedeniyle ölenlerle birlikte toplam 30,000 civarında olduğu belirtilmiştir. Öte yandan, yıllık 5 milyar ruble savaş harcaması yapılmıştır". Parta, s.107.

²⁷ Sheehy, s.8.

²⁸ Ekonominin yeniden yapılanması.

²⁹ Müller, a.g.e., s.46.

³⁰ Galeotti, a.g.e., s.65.

³¹ Açıklık.

³² Sheehy, a.g.e., s.9.

Gorbaçov başlangıçta yeni bir şey yapmaktan çok kendisinden önceki liderlerin uyguladığı politikaları devam ettirmiştir. Ekonomiye yeniden yapılandırarak radikal reformlardan daha çok eski yöntemlerin daha iyi uygulanmasına çalışılmıştır.³³ Andropov döneminde başlatılan ekonominin ve devlet işletmelerinin disiplin altına alınmasına yönelik düzenlemeleri daha ciddi bir şekilde sürdürmeye çalışmıştır. Böylece, hane halkı tüketimindeki büyüme bir kez daha geçici olarak ertelenmiştir.³⁴

Sovyet ekonomisine ilişkin büyüme oranları yetmişli yılların başlarından itibaren giderek düşmeye başlamış ve yetmişli yılların ortalarından itibaren sanayileşmiş piyasa ekonomisine sahip ülkelerin gerisinde kalmıştır. 1975 yılına gelindiğinde, Sovyetler Batının 6-10 yıl gerisinde kalmıştı. SSCB'nin bu dönemde GSMH'sı ABD'nin GSMH'sının yalnızca %58'i kadardı. Kişi başına ulusal gelir ABD'ye göre %48 oranında daha azdı.³⁵ Kişi başına gayri safi ulusal gelir karşılaştırmaları Sovyetler Birliği'nin orta gelir düzeyinin üzerindeki Yunanistan, Portekiz, Brezilya ve Malezya gibi ülkelerle aynı kategoride yer aldığını göstermiştir.³⁶ 1990 yılında, kişi başına Sovyet ulusal geliri 5,060 dolar olarak gerçekleşmiştir. Kişi başına ulusal gelir aynı dönemde ABD'de 21,000 dolar olarak hesaplanmıştır.³⁷

Gorbaçov, 1985-87 döneminde, ekonomik büyüme ve gelişmeyi hızlandırmaya yönelik olarak sanayinin yeniden yapılanmasını sağlamak üzere “*uskoroniye*”³⁸ programını uygulamaya koymuştur. Bu programı uygulayarak SSCB ile batı dünyası arasında gittikçe açılan ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişme farkını kapamak istemiştir.³⁹ Ancak *uskoroniye* programının geleneksel Sovyet ekstansif büyüme modeli ile başarılamayacağı bunun yerine verimlilik artışı yoluyla sağlanacak büyümeyle dayalı bir intansif büyüme modelinin

³³ “Reform kelimesi Gorbaçov tarafından 1985-87 döneminde uygulamaya konulan ‘hızlandırma’ programının başarısızlığa uğramasının ardından 1987 yılının ortalarından itibaren telaffuz edilmeye başlanmıştır. Bu tarihten önceki konuşmalarında Gorbaçov ekonomik mekanizmanın ‘iyileştirilmesi’nden söz etmiştir”. Galeotti, s.52.

³⁴ Aven O. P., “Economic Policy and the Reforms of Mikhail Gorbachev: A Short History”, **What Is To Be Done? Proposals for the Soviet Transition to the Market**, Ed.: Peck J. M., Richardson J. T., Yale University Press New Haven and London, 1991, s.179-206.

³⁵ Galeotti, s.15.

³⁶ **World Development Report 1987**, Oxford University Press, 1987, s.202-203.

³⁷ Peck, a.g.e., s.2.

³⁸ Hızlandırma.

³⁹ Tedstrom J., “Perestroika, Radical Reform and Economic Disintegration”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**, Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995, s.36-47.

gerekli olduğu inancı yaygındı.⁴⁰ Gorbaçov'un intansif büyüme modeli; emek verimliliğinin artırılması, sanayinin teknolojik düzeyinin yükseltilmesi yoluyla sermaye etkinliğinin yükseltilmesi, Komünist Partinin merkezi yetkisinin desentralizasyonu ve devletin ekonomik bürokrasisinin işletmeler düzeyine çekilmesini hedeflemiştir.⁴¹

Sovyet ideolojistlerine göre, ekonomiyi iyileştirmek makine imalat sanayinin geliştirilmesiyle sağlanabilirdi. Bu sektördeki sermaye yatırımlarında 1981 yılından 1985 yılına kadar %24, 1986 yılından 1990 yılına kadar ise %80 oranında sağlanacak artış hedeflere ulaşmayı sağlayacaktı. Başlangıçta bu hedeflere ulaşılmıştır. Sermaye yatırımları 1986 yılında %17 arttırılmıştır. Ne var ki, 1987 yılına gelindiğinde makine imalatı yatırımları payı 1985 seviyesine düşerek azalmaya başlamıştır.⁴² Petrol, enerji ve imalat gibi temel sektörlerde çıktı seviyesi düşmeye başlamış, çıktı kalitesinde de kayda değer bir iyileşme gerçekleşmemiştir.⁴³

Sermaye stoku yenilenmesi konusu diğer bir faktör olarak kendini göstermiştir. Çünkü 1980'li yıllarda hala fabrikaların çoğunluğu Stalin döneminden ya da İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'dan kalan makinalarla çalışıyordu.⁴⁴ 1986 yılında sanayi ve inşaat sektöründeki makine ve takım en az altı yıllık ve bu sermaye stokunun yaklaşık %15'i yirmi yaşın üzerindeydi. Planlara göre, 1986 ile 1990 yılları arasında mevcut ekipmanın %45'inin yenilenmesi düşünülmekteydi. Yenilenme oranı sivil makine imalatında 1985 yılında bütün yatırımların değerinin % 3,1'i, 1986 yılında %4'ü oranında gerçekleşmiştir. Ancak Sovyet ekonomistleri bunun yeterli olmadığını belirtmişler ve 1987 yılında sivil makine imalatı stokunun %7,5, 1990 yılında %13'e ulaşması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu planlar hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmemiş ve yenilenme oranı 1985 seviyesinde kalmıştır.⁴⁵

Sektörler arasında iletişim yetersizliği başarısızlığın diğer bir nedeni olarak gösterilmiştir.⁴⁶ Makine imalatı sektörünün hızlı gelişimi metalurji ve enerji sektöründe yapılacak yatırımların yanı sıra altyapıda en azından minimum

⁴⁰ Galeotti, a.g.e., s.63.

⁴¹ Tedstrom, a.g.e., s.38.

⁴² Aven, a.g.e., s.179-206.

⁴³ Tedstrom, a.g.e., s.39.

⁴⁴ Galeotti, a.g.e., s.15.

⁴⁵ Aven, a.g.e., s.179-206.

⁴⁶ Müller, a.g.e., s.58.

düzeyde yatırımların yapılmasına bağlıydı. Merkezi yönetim sektörler arasında gerekli koordinasyonu sağlayacak düzeyde yeterince güçlü değildi. Öte yandan, makine imalat sanayi ürünlerinin tüketicileri yeni modern teknolojiyi kullanmaya hazır değildi.

1987 yılının ortalarına gelindiğinde dahi Gorbaçov'un ekonomik politikalarını içeren kapsamlı bir reform planı bulunmuyordu⁴⁷ ve Sovyet ekonomi politikasında bir krizin varlığından söz etmek mümkündür.⁴⁸ Bu dönemin politik ortamından yararlanan çok sayıda radikal ekonomist, Sovyet kumanda ekonomisi ve politika alternatiflerinin yetersizliğini dile getirerek piyasa yönlü reformların uygulanmaya konulması gerektiğini tartışmaya başladı.⁴⁹

Gorbaçov, ekonomik politikadaki başarısızlık eleştirilerine 1987 yılının yazında yürürlüğe koyduğu “*Osnovnye položeniya korennoi perestroiki upravleniya ekonomikoi*”⁵⁰ ile karşılık verdi. Bu düzenlemede yer alan reformlar öncakilere göre daha kapsamlıydı. Ancak eleştirilere yeterli ölçüde cevap verecek ve ekonomik sistemin temel yetersizliklerini ortadan kaldıracak nitelikte değildi. Üstelik düşünülen önlemler tartışmalıydı ve uygulamada sık sık muhafazakâr bürokratların engellemesiyle karşılaşılıyordu.⁵¹ Ne var ki bu önlemler gelecek üç yılda uygulanacak ekonomi politikasının temel faktörlerini oluşturarak ekonomik desentralizasyon sürecinin ciddi ve geri dönülmez başlangıcını oluşturmuştur.⁵²

Yeni politikalar ekonomik karar alma sürecinin desentralizasyonu üzerinde yoğunlaşmış ve işletmelerin performansları konusunda yöneticileri daha sorumlu bir konuma getirmiştir.⁵³ Yeni reform programının temel noktaları; ekonomik planlama ve değerlendirmede gayri safi çıktıya dayalı plan hedeflerinden “*goszakazy*” sistemine doğru bir değişim⁵⁴; “*samoupravleniye*”⁵⁵;

⁴⁷ “Belirtmek gerekir ki Gorbaçov reform programına ilişkin olarak ne kaleme aldığı ‘Perestroika’ isimli kitabında ne de konuşmalarında bir master planı söz etmemiştir. Reform sürecinde atılacak her adımı pragmatist bir yaklaşımla belirlemiştir”. Müller, s. 54.

⁴⁸ “Ocak 1987 oturumunda Gorbaçov ilk kez SSCB’de bir ‘kriz’ durumunun varlığından söz etmiştir”. Sandle, s.376.

⁴⁹ Bu eleştirmenlerin en ünlüsü piyasa yönlü ekonomik reformların benimsenmesinin kaçınılmaz olduğu yolunda alternatif görüşlerini dile getiren Şemlov’dur.

⁵⁰ Temel Koşullar ve Devlet Teşebbüsleri Yasası.

⁵¹ Galeotti, a.g.e., s.79.

⁵² Tedstrom, a.g.e., s.39.

⁵³ Müller, a.g.e., s.55.

⁵⁴ Diğer bir ifadeyle; devlet siparişi sistemi, teşebbüsler tarafından “*gönüllü*” bir sistem olarak kabul edilebilir. Bu sistem teşebbüsün çıktısının belli bir kısmını kapsamaktadır ve teşebbüs geri kalan çıktıyı

“*samofinansirovaniye* ve *samookupaemost*”⁵⁶; “*perestroika*”⁵⁷ olarak belirlenmiştir.⁵⁸ Bu önlemler hem bakanlıkların teşebbüsler üzerindeki kontrolünü hem de dolayısıyla merkezin cumhuriyetlerdeki ekonomik faaliyet ve politikaları üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştır.⁵⁹

Sovyet ekonomisindeki bozulma 1989 yılında da devam etmiştir. Ekim 1989’da bütün Sovyetler çapında ekonomik reformların sorunları üzerine bir konferans düzenlenmiş ve ülkeyi kriz ortamından çıkaracak politika arayışlarına yeni bir aşama eklenmiştir. Leonid Abalkin’in başkanlığını yürüttüğü SSCB Bakanlar Konseyi Ekonomik Reform Komisyonu tarafından yeni bir plan hazırlanmıştır.

Abalkin planı olarak bilinen bu reform programı ilk aşamada, 1990 yılında, mülkiyet ilişkileri, farklı işletme tiplerinin yasallaştırılması, yeni bir vergi sistemi ve yeni bir bankacılık sistemi reformlarını içeriyordu. Program, bütçe açıklarını azaltmaya, kişisel gelirlerdeki artışı sınırlandırmaya ve bankalara verilen kredilerin kısıtlamasına ilişkin önlemleri de içermiştir.⁶⁰ 1991-1992 dönemini içeren ikinci aşamada, piyasa mekanizmasına geçiş planlanmıştır. Devlet siparişlerinin üzerinde üretilen ürünlerin serbest fiyatlardan serbest ticaretinin giderek arttırılması, ücret tespitinin desentralize edilmesi ve zarar eden bütün devlet teşebbüslerinin kapatılması amaçlanmıştır. 1993-1995 dönemini kapsayan üçüncü aşama anti tekel programı ve iki aşamalı bankacılık sistemine geçişi içermiştir.⁶¹

Abalkin planının uygulanması oldukça güçlü. Özellikle zarar eden devlet teşebbüslerinin kapatılmasına ilişkin hüküm planın uygulanmasını zorlaştırıyordu. Çünkü Ekim 1988 itibarıyla, 46,000 devlet işletmesinden 26,000’i resmen zarar etmişti. Bu teşebbüsler kapatıldıklarında yaklaşık 20 milyon işçinin işsiz kalması söz konusu olacaktı.⁶² Öte yandan, SSCB

serbest fiyatlardan satabilir. Uygulamada, *goszakazy*, basit olarak, eski cebri plan hedeflerinin yeni adı olmuştur.

⁵⁵ Yönetmelik karar yetkisinin arttırılması.

⁵⁶ Cari ve sermaye harcamalarında teşebbüslerin sorumluluğunun arttırılması anlamındadır.

⁵⁷ Fiyat serbestisi ile yatay işletme ilişkileri gibi piyasa enstrümanlarına kademeli geçiş.

⁵⁸ Tedstrom, *a.g.e.*, s.40-41.

⁵⁹ Aven, *a.g.e.*, s.188.

⁶⁰ Müller, *a.g.e.*, s.57.

⁶¹ Aven, *a.g.e.*, s.194-195.

⁶² Galeotti, *a.g.e.*, s.76.

Anayasası bütün vatandaşlarına iş garantisi sağlıyordu. Bütün bu güçlükleri dikkate alan Gorbaçov, Abalkin planını reddederek bunun yerine Başbakan Nikolay Rijkov'a yeni bir plan hazırlatarak Aralık 1989'da hükümet programını sunmuştur.

Hükümet programı Abalkin programına benzemekle birlikte farklılıklar söz konusu idi. Abalkin planında devlet teşebbüsleri çıktılarının %5-10'unu serbestçe satabilme hakkına sahipti ve 1995 yılına kadar bu pay %80-90'a çıkarılacaktı. Devlet siparişleri üzerinde üretilen malların payı kademeli olarak arttırılmak suretiyle teşebbüslerin serbest ticaret hacmi genişletilecekti. Diğer bir ifadeyle, fiyatlar, üretim hacmi ve ihracat kararları zamanla teşebbüslerin sorumluluğuna bırakılacaktı. Hükümet programında, ekonominin disiplin altına alınmasına önem verilmiş ve *goszakazy* sistemi ön plana çıkarılmıştır. Sanayi ürünlerinin çoğu için bu devlet siparişleri %100'den %90'a düşürülmüştür.

Hükümet programı iki aşamalı bir fiyat reformunu içermiştir. 1991 yılında, toptan eşya fiyatları, 1992 yılında ise tüketici fiyatları arttırılacaktır. Rijkov hükümeti aynı zamanda, tüketici fiyatlarını kamuoyunun onayını almadan yükseltmeyeceğine ilişkin vaatte bulunmuştur. Hükümet programı mülkiyet ilişkileri konusunda sessiz kalmıştır. Abalkin planı mülkiyete değinirken ihtiyatlı olmasına rağmen, zarar eden sanayi teşebbüslerinin tümünün 1990 yılında, tarım işletmelerinin ise 1991 yılında kiralama ofisine geçirileceğini amaçlamıştı. Hükümet planı Halk Temsilcileri Kongresinde kabul edildi ve Abalkin dahi Rijkov planını desteklediğini açıkladı.⁶³

Ocak ve Şubat 1990'da ülke çapında güçlü bir grev dalgası yayıldı. Bu iki aylık grev süresince önemli üretim kayıpları ortaya çıkmıştır. Grevlerin etkisiyle ilk üç aylık üretim 1989 yılının ilk üç ayı ile karşılaştırıldığında %0,7 düşmüştü. Aynı zamanda, gelirler 1990 yılının ilk çeyreğinde %13,4 artmış, tüketim malları üretimi ise azalmaya devam etmiştir. Bütün bu gelişmelerin yaşandığı 1990 yılı baharında Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Nikolay Petrakov "Başkanlık Planı" adıyla yeni bir reform programı hazırlayarak sunmuştur.⁶⁴ Yeni program makro ekonomik istikrarın yanısıra reformları başarabilmek için fiyatların serbestleştirilmesi zorunluluğunu yansıtmıştır. Abalkin planına ters olarak, bu fiyat serbestisi *goszakazy* sisteminde bir azalmaya bağlanmamıştır. Ancak daha çok *goszakazy* sistemi serbest piyasa fiyatlarında gerçekleştirilecektir. Nisan

⁶³ Aven, a.g.e., s.195-196.

⁶⁴ Aven, a.g.e., s.197.

ayında bu program tartışılmış, ne başkan ne de hükümet tarafından Polonya sitili böyle bir şok terapi uygulaması benimsenmiştir.

24 Mayıs 1990 tarihinde Abalkin planına benzer yeni bir hükümet planı Başbakan tarafından Yüksek Sovyet'e sunulmuştur. Bu hükümet programının esası ve Abalkin planından farkı, yaygın ve eş zamanlı fiyat artışlarını önermesiydi. Hükümet yalnızca toptan eşya fiyatlarında artış olasılığının yanısıra enflasyon konusunda bir ciddiyet içerisindeydi. 1 Ocak 1991'de tarımsal fiyatlar %55, toptan eşya fiyatları %45 yükselmiştir. Tüketici fiyatları % 43 yükselmiş, ancak gıda ürünlerinin fiyatları iki katına çıkmıştır. Ne var ki, hükümet toptan eşya fiyatlarında %40'ı, perakende eşya fiyatlarında %50'yi geçmemek üzere fiyat artışlarını sınırlamak istemiştir. Yoğun politik baskılar altında kalan hükümet Yüksek Sovyet'in fiyat artışlarına karşı olan tepkisinden etkilenmiş ve program benimsenmemiştir. Ekim ayında yeni bir programın uygulamaya konulması tavsiyesi ile program hükümete geri gönderilmiştir.⁶⁵

Ağustos ayında, Başkanlık Konseyi üyesi Stanislav Şatalin'in başkanlık yaptığı bir grup ekonomist ve Rusya Cumhuriyetinin Ekonomik Reform Komisyonu başkanı Grigori Yavlinski tarafından, Rusya lideri Boris Yeltsin ile Başkan Gorbaçov'un üzerinde uzlaştıkları, "Beş Yüz Gün Planı" olarak bilinen bir reform programı hazırlanmıştır.⁶⁶

Şatalin-Yavlinski planı iki aşamalı bir reform fikrine dayanmaktaydı. İlk aşamada, 1 Ekim 1990 tarihinden itibaren, makroekonomik istikrarın sağlanması hedeflenmiştir. İkinci aşamada, Temmuz 1991 tarihinden geç olmamak kaydıyla fiyat liberasyonu gerçekleştirilecektir. İlk aşamada, kamu harcamaları önemli ölçüde azaltılacaktır. Kamu harcamalarının azaltılmasına verdiği önemle "*Beş Yüz Gün Planı*"nın bu aşaması ihtiyatlı bir şekilde programlanmıştır. Savunma Bakanlığının harcamaları %10, KGB'nin harcamaları ise %20 azaltılacaktır. Dış yardımlar %70-80, zarar eden teşebbüslere yapılan sübvansiyonlar %30-40 oranında düşürülecektir. Sermaye yatırımlarının da %20-30 azaltılması planlanmıştır. Üç-dört yıllık uzun dönemli yatırım programları iptal edilecek ve maliyeti 100 milyon rubleyi geçen bütçe kalemlerinin hiçbirine izin verilmeyecektir. Bu işlemlerle bütçe açığı Mart 1991 tarihine kadar kapatılacaktır.

İstikrar sürecinin hassas yanı kamu mülkiyetinin özelleştirilmesine ilişkindir. Toprak, konut ve küçük ölçekli teşebbüslerin satılması planlanmıştır. Böylece, 1991 yılı sonuna kadar, hemen hemen gıda marketlerinin %70'i, kafe ve

⁶⁵ Aven, a.g.e., s.197-198.

⁶⁶ Peck, a.g.e., s.7.

restoranların %80'inin özelleştirilmesi kararlaştırılmıştır. 1991 baharına kadar en azından bu teşebbüslerin yarısının özelleştirilmesi programlanmıştır. İkinci aşamada fiyat liberasyonuna geçileceğinden istikrar programı ile fiyatların ikiye katlanmasının engellenmesi düşünülmüştür.⁶⁷ Ancak bu program da politik durumun bir yıldan daha az bir sürede dramatik olarak değişmesi nedeniyle yoğun tartışmalar altında Eylül ayında Gorbaçov tarafından reddedilmiştir.⁶⁸

Reform programlarına ilişkin tartışmalardan ve çeşitli planların uygulanmasına karşı politik engellemelerden yorulan kamuoyu reformlara karşı ilgisiz kalmaya ve çözüm arayışları konusunda endişe duymaya başlamıştı. Bu nedenle Yüksek Sovyet 19 Ekim'de "*Osnovnye napravleniia po stabilizatsii narodnogo khoziaistva i perekhodu k rynochnoi ekonomike*"⁶⁹ adıyla yeni bir reform programını benimsedi. Bu program "*Beş Yüz Gün Planı*" ve bundan önceki "*Başkanlık Planı*"nın hazırlayıcıları Abel Aganbegyan, Stanislav Şatalin ve Evgeni Yasin tarafından kaleme alınmıştı. Yeterince açık olmayan bu yeni programı Gorbaçov mevcut hükümetin elindeki şans olarak nitelendirilmiştir.

Bu dönemde fiyatlardaki yükselme beklentisi, teşebbüslerin eski fiyatlardan yaptıkları anlaşmaları geciktirmelerine neden olmuş ve tarımsal işletmelerle devlet işletmelerinin devlet siparişlerine ilişkin teslimatlarını durdurmuştur. 1990 yılında anlaşmaların %65'i teslim edilirken, 1991 yılında bu oran Ekim ayı başına gelindiğinde %25 olarak gerçekleşmişti. Merkezi hükümetin et fiyatlarını arttırmayı planladığı 1991 yılı başına kadar beklemek yerine, eylül sonuna kadar et üretiminde yaşanabilecek sıkıntı Rusya hükümetini fiyatları yükseltmeye zorlamıştır. Rusya hükümetinin bu kararı bütün SSCB boyunca merkezi hükümetin yeni üretim fiyatlarının artış sürecini hızlandırma konusunda baskı yapmıştır. Parlamentonun baskısı altında kalan Gorbaçov, 1 Ocak 1991 tarihinde yeni fiyatlara ilişkin kararı yasalaştırmıştır. Rijkov'un Mayıs programında olduğu gibi, toptan eşyanın %40'ının fiyatları serbest bırakılmıştır.⁷⁰

1985-1991 döneminde gerçekleştirilen ekonomik politikalar ve reformlar iki nedenden dolayı ekonomik çöküş ve birliğin dağılmasına yol açmıştır.⁷¹ İlk olarak, Sovyet liderlerinin kumanda sisteminin ekonomik sorunları çözebileceği yolundaki inançlarıdır. 1991 yılının ortalarına gelindiğinde dahi ekonomi

⁶⁷ Aven, a.g.e., s.199-200.

⁶⁸ Peck, a.g.e., s.14.

⁶⁹ Ekonomik İstikrar ve Piyasa Ekonomisine Geçişte Temel Esaslardır.

⁷⁰ Aven, a.g.e., s.202-203.

⁷¹ Tedstrom, a.g.e., s.36.

politikaları temel, sistematik reformları açıklamakta geniş ölçüde başarısızdı. Sovyet net malzeme çıkışı 1990 yılının ilk çeyreği ile karşılaştırıldığında 1991 yılının ilk çeyreğinde %10 azalmıştı. 1991 yılı boyunca toplam azalmanın %15-20 civarında olacağı tahmin ediliyordu.⁷² İkincisi, kısmi ekonomik reformlar ülkede doğrudan ekonomik ve politik dağılmaya katkıda bulunmuştur.

Sovyetler Birliği'nin Dağılması

1990 yılında yapılan XXVIII Parti Kongresinde Gorbaçov, milliyetler arası ilişkilerin bozulduğunu kabul etmişti. 1922 yılında SSCB'ni oluşturan anlaşma yerine geçerli olacak “gerçek egemen devletler birliği” ni kurmak amacıyla yeni bir Birlik Antlaşması düşüncesini gündeme getirdi.⁷³ Gorbaçov bu muğlak fikri aynı yıl uygulama aşamasına geçirmeye başlamasına rağmen, açık olarak yeterli bir politik desteği arkasında bulamadı. Kasım ayında oldukça muğlak bir Birlik Antlaşması taslağı yayınlandı.

Gorbaçov, Aralık ayında, Sovyet devletinin geleceği üzerine SSCB çapında bir referanduma gideceğini bildirdi. Baltık cumhuriyetleri, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan referandumu kabul etmedi⁷⁴ ve böylece referandum yaklaşık %80 katılım ile 17 Mart 1991 tarihinde gerçekleşmiş oldu. “SSCB’nin herhangi bir milliyetinin insan hakları ve özgürlüklerinin tam olarak garanti altına alınacağı eşit egemen cumhuriyetler olarak yenilenmiş bir federasyon şeklinde sürdürülmesinin zorunlu olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusuna verilen cevaplardan “evet” oyu toplam oyların %76,4’ünü almıştır.⁷⁵

Referandum sonrasında Birlik Antlaşması taslağı üzerine cumhuriyetlerin liderleri ile görüşmelere başlandı. Görüşmeler zorlu geçmiş ancak Temmuz 1991 sonuna kadar Gorbaçov, Yeltsin ve diğer dört cumhuriyetin liderleri bir taslak üzerinde anlaşmaya varmışlardı. Bu yeni anlaşma bir “Sovyet Egemen Cumhuriyetler Birliği”⁷⁶ ni ortaya çıkarmış ve merkezi gücün önemli bir kısmını cumhuriyetlere devretmiştir.

⁷² Peck, a.g.e., s.16.

⁷³ Galeotti, a.g.e., s.113.

⁷⁴ Bu cumhuriyetler referandumsuz Birlik’ten ayrılmak düşüncesindeydiler.

⁷⁵ Galeotti, a.g.e., s.114.

⁷⁶ “Sosyalist” cumhuriyetler yerine “Egemen” cumhuriyetler kavramı yerleştirilmiştir.

Yeni Birlik Antlaşması'nın temel özellikleri şu şekilde açıklanmıştır⁷⁷:

- Gönüllü üyelik: Cumhuriyetler, Birliğe katılma ya da kendi yollarında gitmeye karar verme konusunda serbest olacaklardır. Gorbaçov, böylece, Gürcistan, Letonya, Litvanya, Estonya, Moldova ve Ermenistan tarafından yapılan tam bağımsızlık isteğini kabul ediyordu.
- Egemen cumhuriyetler: Mevcut uygulamanın aksine, cumhuriyetler hukuku tüm Birlik hukukunun üzerinde yer alacaktır.
- Vergileme yetkisi: Merkezi hükümet vergileme yetkisini cumhuriyetlere devredecek, bunun yerine cumhuriyetlerden gelen fonlara bağımlı olacaktır.
- Merkezi organların sınırlanması: SSCB Yüksek Sovyet'inin dağıtılmasıyla Birlik parlamentosu dağıtılacak, ancak merkezi ordu ve güvenlik hizmetleri sürdürülecektir. Birlik bakanları ya dağıtılacak ya da geniş ölçüde cumhuriyetlerin bakanları tarafından desteklenecek oldukça küçük koordinatör birimlere dönüştürülecektir.

Parti içerisinde ve devlet mekanizmasındaki pek çok kişi tarafından bu yeni anlaşma Birliğin dağılmasına yönelik bir işaret olarak algılandı. Her şeyden önce, yerine herhangi somut bir uygulama getirmeksizin eski SSCB dağıtılıyordu. Örneğin, yeni Birlik Antlaşması gücün ne kadarının merkezde kalacağını kesin olarak tanımlamamış ve cumhuriyetler arasındaki uyuşmazlıkların nasıl çözüme kavuşturulacağı gibi pek çok soruya yanıt verememekteydi. Üstelik yalnızca beş cumhuriyet kesin olarak bu anlaşmayı imzalamaya hazırды.⁷⁸ Gorbaçov'un SSCB'yi reforme etmek ve varlığını sürdürmek için son umudu olan yeni Birlik Antlaşması ya da “Yenilenmiş Birlik” böylece sonunda SSCB'nin yok olma nedeni oldu.⁷⁹

23 Temmuz 1991'de muhafazakâr gazete *Sovetskaya Rossiya*'da, daha sonra yapılacak darbenin iki lideri Devlet Teşebbüsleri Birliği Başkanı Aleksander Tizyakov ile SSCB Çiftçiler Birliği Başkanı Vasili Starodubtsev, Savunma Bakanı Yardımcısı Varennikov ile Rus milliyetçilik hareketinin önde gelen isimlerinin aralarında bulunduğu on iki kişinin imzasını taşıyan, ülkede acil bir durumun ilan edilmesine ilişkin çağrının yer aldığı⁸⁰, gerçekte ise Yeltsin ve

⁷⁷ Galeotti, a.g.e., s.114.

⁷⁸ Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Beyaz Rusya'dır.

⁷⁹ Galeotti, a.g.e., s.115.

⁸⁰ Slater W., “The August Coup”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995, s.59-81.

yandaşlarının iktidardan uzaklaştırılması gerektiğini içeren “*Slovo k narodu*”⁸¹ başlıklı açık bir mektup yayınlandı.⁸² 13 Ağustos’ta Başbakan Valentin Pavlov, Birlik Anlaşmasının yönetsel ve ekonomik anarşi yaratacağı konusunda ikazlarda bulundu. Temmuz 1991 sonuna kadar Gorbaçov’un yakın danışmanlığında bulunan ve *perestroika*’nın manevi fikir mimarı eski Sovyet İdeolojisi Merkezi Komite Sekreteri Aleksander Yakovlev, 15 Ağustos’da, “*Stalinist bir grubun parti ve devlet darbesi*” için hazırlık yaptığını haber veriyordu.⁸³

Bu arada Rusya, Kazakistan ve Özbekistan ile yapılan Birlik Antlaşması 16 Ağustos’da yayınlandı ve ertesi gün darbenin önde gelen dört ismi Valentin Pavlov, KGB başkanı Vladimir Kryuçkov, Savunma Bakanı Marshal Dmitri Yazov ile SSCB Başkan Yardımcısı Genadi Yanayev KGB binasında gizli bir toplantı yaparak bu anlaşmanın muhtemel sonuçlarını görüştü. Daha sonra, 18 Ağustos’ta tatilini geçirmekte olduğu sırada Gorbaçov’a onun personel şefi Valeri Boldin, ordu komutanı General Valentin Varennikov, Savunma Konseyi birinci başkan yardımcısı Oleg Baklanov ve güvenlik şefi General Yuri Plekhanov’dan oluşan bir delegasyon göndererek ondan sıkıyönetimi tasdik etmelerini istediler. Baklanov, Gorbaçov’a dinlenmesini ve kendisi iş başında değilken bütün işleri el altından yürütebileceklerini önererek istifasını istedi.⁸⁴

19 Ağustos 1991 Pazartesi günü Sovyet halkı, Başkanın “*hasta*” olduğu ve onun yokluğunda ülkeyi Devlet Acil Durum Komitesi’nin yöneteceği haberleri ile uyandı. Komite sekiz kişiden oluşuyordu.⁸⁵ Darbenin önde gelen isimleri Yanayev, Pavlov, Yazov ve Kryuçkov’un yanısıra Baklanov, Pugo ile ekonomi bürokrasisinden iki temsilci Tizyakov ve Starodubtsov’du.⁸⁶ Komite “*SSCB Anayasasının 127 (7) maddesine uygun olarak*” acil durum ilan etti ve

⁸¹ Halka Çağrı.

⁸² Galeotti, **a.g.e.**, s.116.

⁸³ Wendy, **a.g.e.**, s.70.

⁸⁴ Galeotti, **a.g.e.**, s.117.

⁸⁵ Komite Sovyet Ordusu, İçişleri Bakanlığı ve KGB liderlerinin yanısıra Sovyet rejiminin geleneksel temelini oluşturan ağır sanayi ve tarım sektörünün temsilcilerinden oluşuyordu.

⁸⁶ “Yanayev Aralık 1990’da Halk Temsilcileri Meclisinde Gorbaçov’un ısrarı üzerine başkan yardımcısı olarak seçilmişti. Pavlov, Ocak 1991’den bu yana başbakanlık yapıyordu. Kryuçkov, Ekim 1998’den beri KGB başkanı olarak görev yapıyordu. Yazov, 1987’de Savunma Bakanı olarak atanmıştı. Hem Kryuçkov hem de Yazov baştan beri reformist olarak biliniyordu. Pugo, Aralık 1990’da daha liberal olan Bakatin yerine İçişleri Bakanı olarak atanmadan önce Letonya Komünist Partisi Birinci Sekreteri ve 1988’den beri Parti Kontrol Komisyonu başkanı olarak çalışıyordu. Baklanov, Mart 1991’de Güvenlik Konseyi Meclisi başkan vekilliğine atanmadan önce Parti sekreterliğinde çalışmıştı. Yalnızca Devlet Teşebbüsleri Birliği başkanı Tizyakov ile SSCB Çiftçiler Birliği başkanı Starodubtsev, Gorbaçov tarafından kişisel olarak bulundukları pozisyonlara atanmayan iki komisyon üyesi idi”. Slater, **a.g.e.**, s.61.

halka destek çağrısında bulundu. Bu çağrıda Parti ya da Sovyet sosyalizminden pek söz edilmemiş bunun yerine Sovyet yurtseverliğine ilişkin terimler kullanılarak bozulan düzenin iyileştirileceği, disipline edileceği ve SSCB'nin tekrar eski gücüne kavuşturulacağı sözü veriliyordu.⁸⁷ Darbe girişiminin ilk sabahı Yeltsin bunu illegal olarak niteleyerek Rusya parlamentosunu acil toplantıya çağırdı. Şevardnadze, Yakovlev gibi reformistlerin önde gelen isimleri Yeltsin'e destek verdiler. Yeltsin'in muhalefetine karşı koyamayan darbeciler halkın kahramanca gerçekleştirdiği açık bir mukavemet ile karşılaştı ve üç gün sonra, 21 Ağustos'da darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.⁸⁸

Ulusal başkanlar darbe öncesi merkezin kontrolündeki işlevleri üzerlerine aldığından darbe girişimi cumhuriyetlerin pek çoğunda bağımsızlık hareketlerini başlatan olay oldu.⁸⁹ Gorbaçov, darbe öncesine göre farklı bir ülkeye geri dönmüştü ve bu darbe girişimi sonuçta güç dengesini yenilenmiş Birlik umutlarından diğer bir ifadeyle kendisinden cumhuriyetlerin liderlerine ve pratikte Boris Yeltsin'e doğru uzaklaştırmıştı. Yeltsin, Parti'nin Rusya içerisindeki faaliyetlerini ertelemiş ve Gorbaçov'dan Rusya toprakları üzerindeki ekonomik teşebbüs ve kaynakların Rusya'nın hâkimiyetine bırakılmasına ilişkin Rusya hükümeti tarafından alınan bir dizi kararı darbe sırasında açıkça onaylamasını istemişti.⁹⁰

Gorbaçov, 24 Ağustos'ta Komünist Partisi Genel Sekreterliği'nden istifa etti. Ağustos'un sonuna kadar önce Ukrayna ardından Beyaz Rusya, Moldova, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan, 6 Eylül'de Baltık cumhuriyetleri, daha sonra Tacikistan ve Ekim ayında Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan etti. Kazakistan yılsonuna doğru Bağımsız Devletler Topluluğunun kurulmasından hemen önce bağımsızlığını açıkladı. Litvanya, Ermenistan ve Gürcistan 1990 ve 1991 yıllarında bağımsızlıklarını ilan etmişti. Yeltsin açık olarak Rusya'nın bağımsızlığını ilan ettiğinde, Gorbaçov çaresizlik içinde hayata döndürmeye çalıştığı “*Sovyet Egemen Cumhuriyetler Birliği*” şansını da yitirmişti.⁹¹

Yeltsin daha sonra, ülkeler arasında merkezi hükümete ve böylece Gorbaçov'a gerek duymayan bir “*Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)*”nın oluşturulması fikrini önerdiğinde Gorbaçov yenilgiyi kabul etmek zorunda

⁸⁷ Slater, a.g.e., s.62.

⁸⁸ Galeotti, a.g.e., s.118.

⁸⁹ Slater, a.g.e., s.59.

⁹⁰ Galeotti, a.g.e., s.119.

⁹¹ Galeotti, a.g.e., s.120.

kaldı.⁹² 8 Aralık 1991 tarihinde üç Slav cumhuriyeti olan Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya tarafından kurulan Bağımsız Devletler Topluluğuna 21 Aralık'ta Alma-Ata'da Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan sekiz devletin daha katılımından hemen sonra Gorbaçov 25 Aralık'ta istifa etti ve 31 Aralık 1991 tarihinde SSCB resmen dağılmış oldu.

TÜRKMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI

Milliyetçilik bilincine sahip bazı Orta Asya entellektüelleri belirsiz bir bağımsızlık ideali taşımalarına ve bazı ayrılıkçı gruplar programlarında bağımsızlık görüşlerine yer vermelerine rağmen, bölge devletlerinin hiçbirinde ciddi bir bağımsızlık hareketi ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, Ağustos 1991 darbesinden sonra hiçbir bölge devleti SSCB'nin dağılmasına psikolojik, politik ve ekonomik olarak hazır değildi.⁹³

Moskova tarafından yapılan ekonomik istismar ve Orta Asya cumhuriyetlerini şiddetli bir biçimde etkileyen çevreyle ilgili bozulmaya rağmen, bu devletlerin hiç birisi SSCB'nin dağılmasını istememiş ya da fiili olarak düşünmemiştir. Orta Asya liderleri, Aralık 1991'de kendilerine herhangi bir malumat vermeden aralarında anlaşılan Slav topluluğunun bu girişiminden oldukça rahatsızlık duymuştur. 1990 ve 1991 yıllarındaki “Birlik Antlaşması” görüşmelerinde başrol oynayan Kazakistan devlet başkanı Nazarbayev, Slav meslektaşlarının planlarından kendisini haberdar etmemelerinden ya da Slav olmayan cumhuriyetlerin yeni topluluğa girmeleri konusunda güvence vermemesinden oldukça rahatsızlık duymuştur.

Orta Asya liderleri bölge ülkelerinin Slav topluluğuna karşı stratejilerini belirlemek amacıyla Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta bir araya toplanmıştır. Aşkabat toplantısının sonucu, etnik ya da dini esaslara dayalı bir yapılanma olmaması koşulu ile beş Orta Asya devlet başkanının topluluğa katılımının onaylanması olmuştur. Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Niyazov, daha sonra topluluklu ilgili çekinceleri bulunduğunu ifade etmiştir.

Aralık 1991'de Orta Asya devletlerinin esas kararı kendi devletlerinin içinde bulunduğu bir tür birliğin oluşturulup oluşturulamayacağı ya da her ne olursa olsun Sovyetler Birliği enkazından kalan yeni bir yapılanmayı kabul edip etmemek olmuştur. Orta Asya liderleri ekonomik, sosyal ve kültürel

⁹² Galeotti, a.g.e., s.120.

⁹³ Brown B., “Central Asia's First Year of Unexpected Statehood”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995, s.311-331.

kalkınmalarını organize edebilmek amacıyla gevşek bir birlik oluşturmak üzere 1990'da ve 1991'de iki girişimde bulundular. Orta Asya liderlerinden dördü Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan ortak bir Türk dili mirasına sahip olmalarına ve Tacikistan ile birlikte beşi aynı tarihsel ve kültürel bir mirasın sahipleri olmalarına rağmen tek bir çatı altında birleşme yolunda herhangi bir istek taşımamışlardır. SSCB ile daha gevşek ilişkiler içinde birlikteliklerini sürdürme arzusu taşımışlardır.⁹⁴

Darbe öncesi “*Yenilenmiş Birlik*” üzerine yapılan tartışmalar ve görüşmeler sırasında, Orta Asya liderleri bölgenin SSCB'nin diğer cumhuriyetleriyle olan ekonomik bağlantılarını asgari şekilde etkileyecek ve iç işlerinde alabildiğince bağımsız davranmalarını sağlayacak bir devlet yapısı üzerinde yoğunlaşmışlardır. 1990 yılında ilan ettikleri egemenliklerini koruma konusundaki isteksizliklerine rağmen, bölge liderleri ülkelerini SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinin dâhil olacağı bir federasyon ya da konfederasyon dışında düşünmediklerini ifade eden çok sayıda açıklamalarda bulunmuşlardır. Orta Asya cumhuriyetlerinin tam bağımsızlığı ve Birleşmiş Milletler üyesi olarak dış dünya tarafından kabulü yalnızca çok az sayıdaki milliyetçi Orta Asya entellektüelleri tarafından gerçekçi bir olasılık olarak görülmüştür.⁹⁵

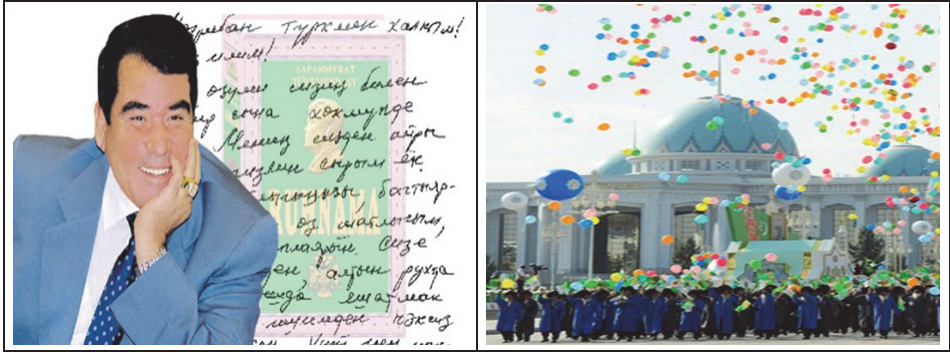
Ağustos 1991'deki darbeden hemen sonra Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Kazakistan ve Türkmenistan Sovyetler içinde yayılan bağımsızlık dalgasına başlangıçta tepki göstermelerine rağmen, bağımsızlık yolundaki düşünceler bu ülkelerde bir yıl öncesinden kendini göstermişti. Bölge ülkelerinin hiçbiri kendini SSCB'nin ayrılmaz bir parçası olarak görmemiştir. Özbekistan'ın bağımsızlık ilanı bir devlet kurma hakkı olduğu iddiasını taşıyan ciddi bir isteği içeriyordu ve kendini merkezi Sovyet hükümetinin müdahalesinden uzak tutmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliğini 1985 yılından bu yana etkileyen politik değişikliklerin açıkça hissedildiği Türkmenistan'da bağımsızlık konusu Ekim 1991'deki referandumda çözülmüş ve bağımsızlık isteği oldukça fazla oyla kabul edilmiştir.

Türkmenler'in lideri Saparmurat Niyazov 1940 yılında işçi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Zor şartlarda geçirdiği çocukluk döneminde babasını İkinci Dünya Savaşında kaybetmiştir. Diğer aile fertlerini ise 1948 Aşkabat depreminde yitirmiştir. Öksüzler yurdunda büyümüş, daha sonra uzak

⁹⁴ Brown B., “Central Asia”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995, s.169-183.

⁹⁵ Brown, a.g.e., s.171.

akrabalarının yanında yaşamıştır. Niyazov, elektrik mühendisi olarak Leningrad poli-teknik enstitüsünden mezun olmuştur. Büzmeyin elektrik santralinde çalıştıktan sonra, TSSC'nin cemiyet ve siyasi hayatına katılarak Türkmenistan Komunist Partisi'nin yönetim kademelerinde çeşitli görevler almıştır.

Resim 17: Türkmenbaşı ve Bağımsızlık

1985'te Niyazov, Gorbaçov tarafından titiz çalışmasından dolayı ödüllendirilerek en üst makam olan Türkmenistan Komunist Partisinin Merkez Komitesi'ne bakan olarak seçilmiştir. 13 Ocak 1990'da Yüksek Sovyetin başkanlığına atanmıştır. Niyazov'un liderliği altında, 1991 Ekim'inde Türkmenistan bağımsızlığını elde etmiştir. 27 Ekim'de ise %98.3 oyla ülkenin ilk devlet başkanı olmuştur. Egemen Türkmenistan anayasasına göre 21 Ekim 1992'de yapılan ikinci seçimlerde Niyazov, katılanların %99.5 oyunu almıştır. İkinci seçimlerden sonra ilk uygulamalarından biri, Ocak 1993'te halkın tükettiği suyu, elektriği ve doğal gazı ücretsiz olarak halkın tüketimine sunmak olmuştur.

Niyazov, Dünya Türkmenleri Birliği'nin de başkanıdır. Birlik, Türkmen milletine mensup, değişik ülke vatandaşlarını toplamak, Türkmenistan tarihinin ve medeniyetinin yeniden canlanışını sağlamak için kurulmuştur. Niyazov, aynı zamanda Türkmenistan'da tek parti olan Türkmenistan Demokratik Partisi'nin de başkanıdır. Türkmen şairi ve düşünürü olan Mahtumkulu'nun bağımsız Türkmen devletini kurma amacına ulaştığı için Niyazov, Uluslararası Mahtumkulu ödülüne layık görülmüştür. Niyazov evli ve iki çocuk sahibidir. Edebiyat, felsefe, tarih ve müzikle ilgilenmiştir. Aralık 2006 yılında geçirmiş olduğu kalp krizi sonucu Aşgabat'ta vefat etmiştir. Yerine, Şubat 2007'de yapılan seçimle Gurbangulı Berdimuhammedov Mälikgulyeviç Türkmenistan'ın ikinci devlet başkanı seçilmiştir.

Türkmenistan'ın Siyasi Yapısı

Sovyetler Birliğini 1985 yılından bu yana etkileyen politik değişikliklerin açıkça hissedildiği Türkmenistan'da bağımsızlık konusu Ekim 1991'deki referandumda çözülmüş ve bağımsızlık isteği oldukça fazla oyla kabul edilmiştir. Bağımsızlığın kazanılmasının ardından Türkmenistan Devleti lideri Niyazov'un en önemli politik amacı istikrarlı bir rejim kurulması olmuştur. Politik istikrar ekonominin etkin yönetilmesi, yabancı sermaye akışının sağlanması ve gerçek sivil toplumun oluşturulmasında etkin bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Türkmenistan geçen on beş yıllık geçiş sürecinde iletişim, ulaşım, piyasa ekonomisini uygulama, finansal yapılanma ve açıklık gibi pek çok konularda deneyim yetersizliğinden kaynaklanan çeşitli sıkıntılar yaşamaktadır. Türkmenistanın bu sorunları çözme yeteneğinin büyük ölçüde politik istikrar ve sosyal uyumun sağlanmasına bağlı olduğu görünmektedir. 1985 yılından bu yana Komünist Parti Genel Sekreteri olan Niyazov, 1992 yılında yapılan seçimlere tek aday olarak girmiş ve başkan seçilmiştir.

Başkanlık sistemi ile yönetilen ülkede “*devlet başkanı*” Bakanlar Kurulu'nun başkanı olarak yürütmenin de başında bulunmaktadır. Hükümetin dışında yılda bir veya bir kaç defa toplanan “*Halk Maslahatı*”, Türkmenistan'ın tamamından mahalli temsilciler ve bilim adamlarının katıldığı bir danışma organı olup, devlet başkanının başkanlığında toplanmaktadır. Tek siyasi partinin (Türkmenistan Demokrasi Partisi) bulunduğu ülkede seçimle iş başına gelmiş 50 üyeli bir parlamento bulunmaktadır. Türkmenistanın 18 Mayıs 1992 tarihli yeni Anayasası devlet başkanına büyük yetkiler tanımıştır. İleride parlamentonun oyuna sunmak koşuluyla devlet başkanı yasa yapma hakkına sahiptir. Devlet bafkanı yardımcıları, valiler, yüksek mahkeme başkanı gibi üst düzey yöneticiler devlet başkanı tarafından atanmaktadır. Ayrıca devlet başkanı gerekli gördüğü hallerde parlamentoyu fesh etme yetkisini kullanabilir.

1994 yılında yapılan referandumla Türkmenbaşı'nın görev süresi 2002 yılına kadar uzatılmış, 1999 yılında Meclis, Türkmenbaşı'nı ömür boyu başkan ilan etmiştir. Başkan, 2000 yılı Şubat ayında 2010 yılında görevi bırakacağını ve bu yılda serbest seçimler gerçekleştirileceğini açıklamıştır. Meclis de 2010 yılında seçim yapılması yönünde bir kanunu kabul etmiştir. Türkmenbaşı'nın görevi bırakacağı yılı 2010 olarak belirlemesi 1999 yılında açıklanan “*Türkmenin Altın Asrı*” adlı bir kalkınma programının ilk bölümünün 2010 yılında tamamlanmasının öngörülmesiyle ilgilidir. Bu programa göre ülke 2010 yılında öngörülen reformları tamamlayarak tamamen serbest piyasa ekonomisine geçecektir. Türkmenbaşı bu açıklamasıyla kendisini ülkenin serbest piyasa

ekonomisine geçişin misyoneri olarak ortaya koymuş ve bu misyonu tamamladıktan sonra görevden gönüllü olarak ayrılacağını deklare etmiş ve Meclis 2010 yılında bir seçim yapılacağını kabul etmiştir. Ancak, Türkmenistan lideri Niyazov, 7 Nisan 2005 tarihinde Türkmenistan televizyonuna verdiği bir demeçte, başkanlık seçimlerinin 2009 yılında yapılacağını açıklamıştır. Niyazov, bu beyanında 2006-2008 döneminde yerel seçimlerin yapılacağını ve eyalet temsilcilerinin seçileceğini belirterek, Aralık 2008 de ise Meclis seçimlerinin yenileceğini söylemiştir.

Sovyetler Sonrası Bölgesel Politik İstikrar Arayışı

Bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından bölge liderlerin en önemli politik amacı istikrarlı rejimlerin kurulması olmuştur. Politik istikrar bölge ülkeleri için ekonominin etkin yönetilmesi, yabancı sermaye akışının sağlanması ve gerçek sivil toplumun oluşturulmasında etkin bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bölge ülkeleri iletişim, ulaşım, piyasa ekonomisini uygulama, finansal yapılanma ve açıklık gibi pek çok konularda deneyim yetersizliğinden kaynaklanan çeşitli sıkıntılar yaşamaktadır. Bölge hükümetlerinin bu sorunları çözme yeteneğinin büyük ölçüde politik istikrar ve sosyal uyumun sağlanmasına bağlı olduğu görünmektedir.

Orta Asya devletleri bugün birbirinden farklı olarak sancılı bir demokrasi deneyimi ve politik yapılanma aşamasındadır. Bu politik yapılanma halen devam etmektedir. Bölgedeki eski politik rejimin Sovyet Komünist Partisi'nin altyapısı ve organları olması, sosyal ve ekonomik politikada gerçekleştirilmesi planlanan reformlar gözönünde bulundurulduğunda, oldukça zayıflamış “*Sovyetler Birliği*” politik sistemi üzerine tamamen yeni bir politik sistemin oturtulması beş Orta Asya liderine yeterince cazip gelmemiştir. Bilindiği üzere, 1985 yılından itibaren Gorbaçov politik sistemi güçlendirmek amacıyla bir takım girişimlerde bulunmuş ancak başarılı olamamıştı.

Bütün bu gelişmeler sonucunda, bugün görüldüğü gibi, hükümetlerin politik ve ekonomik politikalarını tanımlayan anayasalar, seçim sistemleri, yasalar ve yönetmelikler kısa bir süre içerisinde birbiri ardına uygulamaya konulmuştur.⁹⁶ Bu yasaların çoğu yenidir ve daha önce hiç tecrübe edilmemiştir. Ancak bu nedenle ortaya çıkabilecek çeşitli sorunlar zamanla düzeltilebilecek niteliktedir. Bu yasal düzenlemeler bölgede politik demokrasi ve kamu

⁹⁶ UNDP, The Shrinking State: Governance and Human Development in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States, A UNDP Regional Report, New York, July 1997, s.13.

yönetiminin yeniden yapılanması bakımından oldukça önemli gelişmeler olarak kabul edilmelidir.⁹⁷ Bölge devletlerinin sağladığı bu gelişmeler 1990'lı yılların en önemli politik başarısıdır.

Bölge ülkeleri başkanlık sistemine dayalı politik yapılanmayı tercih etmişler ve yasama, yürütme, yargı güçlerini birbirinden ayırmışlardır. Orta Asya rejimlerinde istikrar arayışlarının irdelenmesinde yalnızca bu devletlerin politik rejimlerinin tepe noktalarına bakmak yeterli olacaktır. Her devlet yasal organların belirlendiği yeni anayasasını yürürlüğe koymasına rağmen, Sovyet sonrası Orta Asya liderleri politik süreçteki etkinlikleri ve güçleri ile öne çıkmışlardır.⁹⁸ İslam Kerimov'dan Saparmurat Niyazov'a kadar bütün liderler karar alma sürecinde güçlü kişilikleri ile yer almaktadırlar.⁹⁹ Bölgede politik istikrar liderlerin bilinçli bir biçimde sağlamaya çalıştıkları bir politikadır ve başkanlık sistemi, seçim süreçleri ve siyasal partiler bu politikayı destekleyici biçimde kullanılmaktadır.¹⁰⁰ Bölgede sivil toplum analizlerinde siyasal partilerin gelişiminin öncelik taşımadığı görülmektedir.¹⁰¹

Özellikle demokrasinin yerleştirilmesi açısından bölgede demokrasi dışı rejimlerin işlemesi konusunda itiraz kabul etmemek ve bu rejimleri eleştirmek kolaydır. Rasyonel olarak bölge ülkelerinin bu rejim tercihlerinin değerlendirmek önemli bir noktadır. Bölge devletleri bu tür politik bir yapılanmayı tercih ederek neyi amaçlamıştır? Bu aşamada, neden istikrar halkın yönetime katılımından daha önemlidir?

Orta Asya ülkelerinin uzun ve parlak geçmişlerine ilişkin realiteye rağmen bugün bu ülkeler on beş yaşına yeni ulaşmışlardır. Sovyet mirası görüldüğünden çok daha hantal olduğundan ve yeni bir düzenlemeyi gerektirdiğinden bu ülkeler ileriye yönelik politik düzenlemelerden önce devlet otoritesinin sağlanmasına daha çok ihtiyaç duymaktadır. Örneğin, Tacikistan'daki kamuoyu yoklamasında, halkın çoğunluğu demokrasinin yerleşmesine ilişkin fikirleri desteklerken gerçekte tek partili devlet düzenini tercih etmişlerdir.¹⁰² Gerçekten, Orta Asya

⁹⁷ Anderson J., "Constitutional development in Central Asia", *Central Asian Survey*, Volume 16, Number 3, September 1997, s.301-320.

⁹⁸ UNDP, *The Shrinking State*, s.27.

⁹⁹ *The Economist*, "A Survey of Central Asia", February 7th 1998, s.16.

¹⁰⁰ Akbarzadeh S., "The political shape of Central Asia", *Central Asian Survey*, Volume 16, Number 4, December 1997, s.517-541.

¹⁰¹ UNDP, *The Shrinking State*, s.28.

¹⁰² Kangas, *a.g.e.*, s.37.

üzerine yapılan araştırmalar, daha önce de belirtildiği gibi, bölgede güçlü devlet başkanlarına karşı duyulan sempatiyi ortaya çıkarmıştır.

Bölge devletleri kendi geleneklerini ve tarihlerini, Sovyet döneminden farklı olarak, geçmişin “*güçlü liderleri*” imajı üzerine yerleştirmeye özen göstermektedirler. Kırgızistan’daki Manas destanından Timur imparatorluğuna kadar karizmatik liderler öncülüğünde ülke içi birlik ve istikrara olumlu bakılmaktadır. Bugün bu duygulara cevap vermek halkın ve bölgedeki diğer liderlerin nazarında liderliğe giden meşru bir yol olarak kabul görmektedir.

Liderliği güçlendirme Sovyet deneyimi koşullarında önemlidir. Sovyet döneminde gücün kaynağının Moskova olduğu, Taşkent, Aşkabat ya da Almatı olmadığı hatırlanması gereken önemli bir noktadır. Bölge ya da Sovyetler Birliği liderlerinin yerel liderler olduğu bilinse dahi, merkezi parti bürokrasisi onları önemli gördüğü sürece güçlü kalmışlardır. Bugün bu ilişki bulunmamaktadır. Her devlet kendi yerel güç kaynağını oluşturmali ve meşrulaştırmalıdır. Bu yeni kurulmuş bir devletin içinden geçmek zorunda olduğu bir deneyimdir. İlk liderler güçlü, dinamik kişiler olarak görüldüğünde bunu gerçekleştirmek daha kolaydır.

Büyük ölçekli reformlar eski Sovyet döneminden itibaren uygulamaya başlatıldığından bu reformları tamamlamak için çeşitli politikaları fazla bir uyumsuzluk ya da tepki olmadan uygulamaya koymak avantaj olarak görülmektedir. Fiyat değişimi ve vergi yasalarını fazla bir tepki almadan uygulamaya sokan Kerimov, ülkede reformları ölçülü ve emin adımlarla sürdürmektedir. Bu durum Kerimov’un özellikle ekonomik reform alanında izlediği politika değişikliği konusundaki “adım adım” yaklaşımını desteklemektedir.

Nazarbayev’in 1995 yılında Kazakistan’da parlamentoyu feshetme kararının altında yatan delil buydu. Kazakistan bugünkü devlet başkanı yönetiminde, 1990’lı yılların başında hızlı ekonomik reform önlemleri deneyimini yaşarken, bugün bu politikalarda özellikle enerji sektörüne ilişkin dış yatırım stratejilerinde önemli bir değişim söz konusudur. Akayev dahi merkezi sistemin kısa dönemde, Mikail Gorbaçov’un daha önceki yıllarda yaptığına benzer biçimde, reform programının yolunda gitmesi için daha iyi bir yol olduğuna inanmıştır. Tacikistan’da Rahimov, reformları yukarıdan başlatmayı denemesine rağmen, böyle bir delil daha önemsiz görünmektedir.¹⁰³ Reform çalışmalarını “adım adım” stratejisine dayalı olarak gerçekleştirmeyi ve ihtiyatlı davranmayı düşünen bir diğer başkan Niyazov da bunun istikrar için gerekli olduğunu kabul etmektedir.

¹⁰³ Kangas, a.g.e., s.38.

Dış yatırımlar muhtemelen merkezi otorite lehinde ileriye sürülen en zorlama delillerden biridir. Bölgede yatırım yapmayı planlayan şirketler en çok yatırımlarının rasyonalitesiyle ilgilenirler. Politik ve sosyal karışıklık söz konusu ise bu yatırımın heba olmasına izin vermek anlamını taşır. Dış yatırımcılar için istikrar esastır. Bir devlet başkanı, açık ve özgür seçime dayalı çok partili sistem pahasına bile, olumlu bir yatırım iklimi sağlayabilirse bu özveriye değer. Bir askeri darbe ya da millileştirme gibi hiçbir hareket düzeni bozamaz ya da para kazanma şansını erteleyemez. Bölgede faaliyet gösteren yabancı şirketler bunun devletlerin bizzat kendileri tarafından dikkatlerine sunulduklarına özen göstermelidir. “İstikrar” uluslararası ekonomik ilişkiler trafiğinde ve yurt dışı ekonomik ziyaretlerde önemli bir anahtar olmuştur.¹⁰⁴ 1998 yılında Özbek, Türkmen ve Kazak yetkililerinin Amerika Birleşik Devletleri’ni ziyaretlerinde tek konu istikrar olmuştur. Bu politik gerekçeli mazeretler kamuoyunda olağan olarak görülmektedir. Özellikle, on yılı aşkın bir süre, Sovyet döneminde perestroika ve glastnost giriş ile başlayan, “*reform ve değişim*” dönemi yaşadıkları gözönüne alınırsa, bu devletlerin halklarının yukarıdaki delili kabul edebileceklerini düşünmek mantıklıdır.

Bölge ülkelerini meydana getiren halkların etnik yapısı bugün için azınlık haklarıyla ilgili çok hassas sorunlar doğurabilecek niteliktedir. Her ülkede etnik ve dil bakımından birbirinden farklı topluluklar ve önemli bir azınlık nüfusu bulunmaktadır. Örneğin, Özbek nüfusunun %35’inden fazlası Rus, Tacik ve Karakalpak’tır. Kazakistan ve Kırgızistan’ın etnik yapısı daha karmaşıktır. Kazakistan nüfusunun yaklaşık %50’si Kazak değildir. Kırgızistan nüfusunun ise üçte birinden fazlası Kırgız değildir. Bölge devletlerinin sınırları 1924 yılında çizilmiş ve bu sınırların etnik toplulukların yerleştikleri coğrafyalara göre oluşturulmasına özen gösterilmemiştir. Bu durum bölgedeki her bir devletin azınlık haklarıyla ilgili çok hassas sorunları çözmek zorunda olduklarını gösterir.¹⁰⁵ Bu tür etnik yapılanma yalnızca etnik çekişme ve ayrımcılık sorununu gündeme getirmekle kalmaz aynı zamanda dil politikası, eğitim, istihdam tercihleri gibi konularda çeşitli sorunları doğurabilir. Sosyal politika açısından bakıldığında, etnik yapının karmaşık olması bütçe yetersizliklerinden dolayı bu grupların problemlerini çözmede sıkıntılar doğurabilecektir.

¹⁰⁴ The Economist, **a.g.e.**, s.6.

¹⁰⁵ Megoran N., Theorizing gender, ethnicity and the nation-state in Central Asia, **Central Asian Survey**, Volume 18, Number 1, March 1999, s.99-109.

Resim 18: Türkmenistan sınırları

Bölgede sıkıntı oluşturabilecek bir diğer potansiyel problem sınır sorunlarından kaynaklanan ekonomik uyumdur. Karmaşık sınır düzenlemesi bugünkü bölge devletlerini değil, eski Sovyet sistemini tatmin edecek şekilde oluşturulmuş ve 1920'lerin sonunda 1930'ların başında kurulan merkezi planlı ekonominin üretim sistemleri, ulaştırma noktaları ve iletişim hatları ile bağlantılıdır.¹⁰⁶ Örneğin, kuzeyi güney Rusya'ya, güney bölgesi Orta Asya'nın kalan kısmına bağlantılı olduğundan Kazakistan'ın merkezi boyunca seyahat etmek oldukça güçtür. Enerji ihracatını sağlayacak boru hatları da aynı sorunu yaşamaktadır. Bu güne kadar uygun noktalar Rusya boyunca geçmiştir. Bölge boyunca ve Afganistan, Çin, İran içlerine doğru, Hazar ve güney Kafkasya boyunca alternatif noktalar üzerinde yapılan tartışmalar Transhazar noktası üzerinde hareketlenmelere yol açmıştır. Bu noktaları etkinleştirebilmek için devletlerarasındaki sınır farklılıklarına açıklık getirilmeli ve uluslararası ticaretin kuralları belirlenmelidir. Bütün bu sorunların yanısıra altyapı, teknolojik modernizasyon ve uluslararası yatırımcıların bölgeye daha fazla akmasını sağlayacak yasal düzenlemelerin tamamlanması gerekir. Bu sorunların tümü Orta Asya'nın önemli eksiklikleri olduğunu gösterir. Bütün bu sorunların üstesinden gelebilmek için bölge liderlerinin daha merkezi politik sistemleri tercih etmesi ve başkanlık sistemine dayalı hükümet biçimlerini seçmesi sürpriz değildir.

SSCB'nin çöküşü ve Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları psikolojik, politik ya da ekonomik olarak hazır olmayan bölge ülkeleri için beklenmeyen bir olaydı. Bütün cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etmelerine

¹⁰⁶ The Economist, a.g.e., s.4.

rağmen, “*merkez*” varlığını sona erdirdiğinde şok olmuşlardı. Böylece 1992 yılı, yeni Orta Asya devletleri için öngörülemeyen bir durum olarak devlet olma gayretlerinin yoğun olarak yaşandığı bir yıl olmuştur.

Politik ve entellektüel liderler BDT üyesi olarak ülkelerinin yeni statüsüne çabuk adapte oldular. 1992 yılının başında, bu yeni statüyü onaylayan beş cumhuriyet dış diplomatik temsilcilikler açma teklifleri, Birleşmiş Milletlere ve diğer uluslararası örgütlere katılım başvuruları yaparak dışarıda tanınmayı sağlama sürecine başladılar. Ne var ki liderlerinin bağımsızlık isteklerini paylaşan Orta Asya halkı başlangıçta kendi sorunlarıyla baş başa kalmıştır. Sovyet dönemi hammadde arz sistemleri ve imalat sanayinin çöküşü topluluğun tüm kesimlerini ve Orta Asya devletlerini özellikle Kırgızistan ve Tacikistan’ı önemli ölçüde etkilemişti. Bölge devletlerinin hiçbirisi yaşam standartlarını önemli ölçüde etkileyen ekonomik şoklardan halkı uzak tutacak çabuklukta BDT dışındaki ülkelerle ticari bağlantılar kurabilecek güce sahip değildi.

Bağımsızlık öncesi bölgesel işbirliği düzeyinde Orta Asya ülkelerini içeren bazı girişimler yapılmıştı. Ancak 1992 yılında bu yöndeki girişimler çok yetersiz düzeyde kalmıştır. Nisan ayında bölge devletlerinin liderleri Bişkek’te toplanarak sınırların dokunulmazlığı ve bölgesel bir yatırım fonunun oluşturulmasını içeren anlaşmalar imzalamış, ancak ekonomik politikalarda bölgesel işbirliği önerisine ilişkin karar ertelenmişti. 1992 yılının sonunda kadar, Orta Asya liderlerinin her biri kendi ülkelerinin çıkarlarını ön planda tutacak tutumlar içinde olduğundan bölge devletlerinin birbirine yakınlaşmaktan daha çok uzaklaştıkları açıktır.¹⁰⁷ Bölgesel uyum değil, işbirliğini gündeme getiren liderlerden biri Özbek devlet başkanı İslam Kerimov’du. Ancak diğer devletlerin resmi görevlileri Özbeklerin herhangi bir bölgesel işbirliğini kendi iradeleri altına almak istemelerinden şikâyetçi olmuşlardır. Saparmurat Niyazov ise daha çok ikili ve karşılıklı çıkarlara dayalı işbirliği yaklaşımını tercih etmiştir.

Ocak 1993 başlarında, bölge liderleri Taşkent’te bir zirve için bir araya gelmiş ve bu toplantı bölgesel bir ortak pazar oluşturmaya yönelik temel bir adım olarak yorumlanmıştır. Ancak bu girişimden somut bir hareket ortaya çıkmamış ve Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Niyazov devletlerarasındaki ortak girişimler konusunda daha önce ifade ettiği iki taraflı ilişkiler tercihinin tekrarlamıştır.

¹⁰⁷ Dieter H., “Regional integration in Central Asia: current economic position and prospects”, *Central Asian Survey*, Volume 15, Number 3-4, December 1996, s.369-385.

Orta Asya devletlerinin 1992 yılındaki en büyük başarısı dış ilişkiler alanındaydı. Yeni Orta Asya devletlerinin uluslararası düzeyde tanınması bölgede hâkim bir güç olma mücadelesinde olan Türkiye ve İran tarafından kolaylaştırılmıştı. Batılı liderler laik ve demokratik Müslüman bir ülke olan Türkiye modelini tercih etmeleri yönünde açıklamalar yapmışlardır. Gerçekten bu hemen hepsi Komünist Partisinden gelen ve İran'ın devrimci İslam yönetimini benimsemeyen bölge liderlerinin eğilimlerine en yakın modeldi.

1992 döneminde Türkiye'den ve İran'dan çok sayıda resmi görevli ve iş adamı Orta Asya devletlerine ziyarette bulundu. Ancak ekonomik yardım konusunda pek çok anlaşma imzalanmasına rağmen, yılsonuna kadar somut projelerin oluşturulması yönündeki adımlar yetersiz kalmıştır. Türkiye Devlet Başkanı Turgut Özal 1992 ve 1993'ün başlarında Türkçe konuşan devletlere ziyaretlerde bulunmuştur. Ancak ne Türkiye ne de İran yeni devletlerin ihtiyaç duyduğu yardımı sağlayacak derecede yeterince güçlü ve istikrarlı ekonomilere sahip değildi. Şubat ayında Türkiye, İran ve Pakistan'ın dâhil olduğu, Kazakistan dışındaki bütün bölge ülkelerinin katıldığı Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi bölgesel işbirliğini sağlamaya yönelik organizasyonlar yardım kaynaklarının yeterli olduğunu ispatlayamamıştır.

Dolayısıyla, Batı Avrupa ve ABD ile ilişkilerin kurulmasına ve IMF, Dünya Bankası, Avrupa ve Asya kalkınma bankaları gibi uluslararası finansal organizasyonlar tarafından kabul edilmeye yönelik girişimlere daha fazla önem verildi. Uzak doğunun “küçük ejderhaları” bağımsızlık öncesinde bazı bölge devletleri tarafından potansiyel bir kalkınma modeli olarak benimsenmişti.¹⁰⁸ Ancak Batı ile ilişkilerin kurulmasına daha çok önem verilmesi Orta Asya devletlerinin ekonomi kurmaylarının Güney Kore, Tayvan ve Singapur'a daha az öncelik vermesine yol açmıştır. Yalnızca Özbekistan devlet başkanı Kerimov, 1992 yazında Özbekistan için potansiyel bir kalkınma modeli olarak gördüğü Malezya ve Endonezya'yı ziyaret ederek güney ve güneydoğu Asya ile bağlarını kuvvetlendirmek için büyük bir gayret göstermiştir.

Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov ve Kırgız lider Askar Akayev Sudi Arabistan'a ziyarette bulunmuş ve Mekke'ye giderek “umre” yapmıştır. Suudi Arabistan'a yapılan bu ziyaretler yardım sözü ile sonuçlanmış ancak bu dini kurumlara yardımın ötesine geçmemiştir. Pakistan ve Afganistan Orta Asya devletleri ile ilişkileri güçlendirmede en aktif olan diğer İslam ülkeleriydi. Afganistan'ın İslami liderleri özellikle komşuları olan Özbekistan

¹⁰⁸ Brown, a.g.e., s.313.

ve Tacikistan ile devletlerarası ilişkileri geliştirmeye çalışırken, Pakistan iş bağlantıları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Birleşik Arap Emirlikleri ve İslam dünyasının diğer devletleri Orta Asya ülkelerinin bazıları ile iş imkânlarını geliştirmeye çalışmış ancak bu tür temaslar oldukça sınırlı kalmıştır. Diğer yandan, İsrail, diplomatik ilişkilerin kurulmasında çok aktif olmuş ve örneğin, sulama sistemlerinin yenilenmesinde yardım tekliflerinde bulunmuştur. İsrail'in yardımda bulunduğu başlıca devlet Özbekistan olmuştur. İsrail'in özellikle Özbekistan'a olan bu ilgisinin nedeni muhtemelen Buhara ve diğer bölgelerdeki Yahudi topluluklarından dolayıdır.¹⁰⁹

Sovyet Sonrası “Büyük Ekonomik Depresyon”un Etkileri

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 1990'lı yıllarda dramatik bir değişim sürecine girildi. Fiyat kontrollerinin kaldırılmasıyla birlikte enflasyon çok hızlı bir şekilde yükselmeye başladı. Başlangıçta fiyat liberasyonunun bir sonucu olarak ortaya çıkan fiyat artışlarına büyük bütçe açıklarının da eklenmesiyle Türkmensitan dâhil 15 ülkede enflasyon yıllık %1,000 düzeyinin üzerine çıkmıştır.¹¹⁰ Hükümetler fiyatlar üzerindeki kontrollerini kaybetmiş ve fiyat mekanizması etkinliğini yitirmişti. Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine sistematik geçiş kaynak kullanımı ve büyüme üzerinde ekonomik etkinliği azaltacak şekilde olumsuz bir etkiye bulunmuştur. Göreli fiyatlar istikrarsız bir şekilde dalgalanmış, uzun dönemli yatırım kararları almak imkânsızlaşmış ve gelir dağılımı bozulmuştur. Sonuçta, yatırımlar çökmüş, üretim ve gelirler önemli ölçüde düşmüş ve büyüme oranları negatif düzeylere ulaşmıştır. Hızlı fiyat artışlarının neden olduğu makroekonomik istikrarsızlık bütün reform çalışmalarını sekteye uğratmıştır.

Aşağıdaki tablo, geçiş döneminin ilk iki yılında yaşanan ekonomik depresyonun özellikle eski Sovyet ülkelerinde ne derece ciddi boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır. Verilere göre, BDT ülkelerinin reel milli gelirlerinde 1992 yılında yaklaşık %10'dan %43'e kadar sıralanan düşüşler gerçekleşmiştir. Rusya'da milli gelir %20 oranında düşmüştür. Milli gelirdeki düşüşlerin en fazla %11 olduğu ve yalnızca Türkmenistan'ın pozitif bir büyümeyi başardığı 1991 yılına göre, 1992 yılında önemli çıktı kayıpları söz konusudur.

¹⁰⁹ Brown, a.g.e., s.314.

¹¹⁰ UNDP, Human Develompment Report For Central and Eastern Europe and the CIS 1999, (HDR), s.13.

1992 yılında devletlerin ekonomik faaliyetleri hemen tüm sektörlerde durmuştur. Sanayi sektörlerindeki düşüşler dâhil edildiğinde BDT ülkelerinin tümünün milli gelirlerindeki azalma yaklaşık %22 olarak gerçekleşmiştir. Toplam endüstriyel üretimde azalma %6'dan (Özbekistan) %52'ye (Ermenistan) kadar değişmiştir. İç ticaret de önemli ölçüde gerilemiştir. Ülkeler arası perakende ticaret 1991 yılına göre %20 ile %75 arasında değişen oranlarda düşmüştür. BDT dışı toplam ticaret %25 düşmüştür. 1992 yılında üzüm ve patates üretimi 1991 yılına göre daha fazla olmasına rağmen diğer tarım ürünleri üretimi önemli ölçüde düşmüştür. Gıda maddesi üretimi de aynı düşüş sürecini yaşamıştır. Et, süt ve yumurta üretimi sırasıyla %13, %12 ve %11 oranlarında düşmüştür.

Tablo 20: Sovyet Sonrası BDT Ülkeleri ve Türkmenistan'ın Ekonomik Göstergeleri (bir önceki yıla göre yüzde değişim)

	MG* 1993 Haziran- Temmuz	MG 1992	MG 1991	Endüstriyel üretim, 1993 Ocak-Eylül	Endüstriyel üretim, 1992	Tüketici Fiyatları 1993 Ocak-Ağustos	Tüketici Fiyatları 1992 Yılsonu
Rusya	-16.3	-20.0	-11.0	-16.5	-18.8	910	1,110
Ukrayna	-11.0	-15.0	-11.0	-8.0	-9.0	2,400	1,076
Beyaz Rusya	-14.0	-11.0	-3.0	-14.6	-9.6	1,050	1,016
Moldova	-16.6	-21.0	-11.9	7.0	-21.7	1,090	941
Azerbaycan	-13.7 [†]	-28.2	-0.4	-10.0	-24.0	1,000-1,100 [#]	1,050
Ermenistan	-28.4 [‡]	-42.6	-11.0	-39.9	-52.5	850-950 [#]	729
Kazakistan	-11.8	-14.2	-10.0	-12.1	-14.8	1,000	885
Özbekistan	-4.2	-12.9	-0.9	2.5	-6.2	760	599
Kırgızistan	-23.3	-26.0	-5.0	-27.0	-26.8	1,170	906
Tacikistan	-25.7	-31.0	-9.0	-25.5	-24.3	1,170	913
Türkmenistan	5.0	-15.0	0.6	18.8	-16.7	1,130	710

* Milli Gelir

[†] Ocak-Nisan 1992'den Ocak-Nisan 1993'e kadar

[‡] Ocak-Ekim 1992'den Ocak-Ekim 1993'e kadar

[#] Ocak-Temmuz 1992'den Ocak-Temmuz 1993'e kadar

Kaynak: Whitlock E., "Developments in the Post-Soviet Economy", **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**, Ed., Tolz V., Elliot I., 1995, Great Britain, s.232.

Fiyat artışları hükümetler tarafından kontrol edilebilir düzeylerin çok üzerine çıkmıştır. Enflasyon, genel fiyat liberasyonu olan 1992 Ocak ayında bütün BDT ülkeleri boyunca %50 ile %500 arasında gerçekleşmiştir. Normal olarak, fiyat liberasyonun sonucu olarak fiyatlarda bir-iki kat sıçrama beklenirken, hükümetlerin maliye ve para politikalarının gerçekleştirilmesi

konusunda gevşek davranmaları nedeniyle, enflasyon aylık ortalama %18 ile %30 arasında değişen oranlarda yükselmiştir. Türkmenistan'da tüketici fiyatları uygulanan fiyat kontrolleri ya da tüketim mallarındaki geniş sübvansiyonlar nedeniyle diğer BDT ülkelerine göre daha düşük kalmıştır. Ancak enflasyonun etkisini azaltıcı önlemler bütün ülkelerde yaşam standartlarında kötüye gidişi önleyememiştir. 1992 yılında bireysel gelirler %150 ile %750 arasında artarken, tüketici fiyatları %600 ile %1,100 arasında artmıştır. Bu verilere göre, BDT ülkeleri nüfusunun yaşam standartlarında önemli bir gerileme söz konusu olmuştur.

1992 sonlarına ve 1993 yılı başlarına kadar çıktı ve yaşam standartlarındaki kötüleşme devam etmiştir. BDT İstatistik Bürosu verilerine göre, 1993 yılında çıktı miktarlarında bir önceki yıla göre daha az düşüşler gerçekleşmiştir. Gerçekten, Türkmenistan bu yılda önemli bir pozitif büyüme gerçekleştiren tek ülke olurken, Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Özbekistan'da çıktı miktarlarında 1992 yılına göre iyileşme sağlanmıştır. Üstelik bu ülkelerin birçoğunda, üretim ve reel gelirlerde istikrar kısmen sıkı mali ve para politikaları pahasına sağlanmıştır. Çünkü kamu bütçesi açığı GSYİH'ya oranla genelde büyük ve kredi politikası enflasyonist baskılar doğurmaktaydı.

Merkezi planlamadan piyasa yönlü ekonomik sisteme geçişin daha hızlı ekonomik büyüme ve nüfusun büyük çoğunluğunun yaşam standartlarında daha hızlı iyileşme ile sonuçlanacağına ilişkin yaygın bir görüş söz konusuydu. Çok az araştırmacı gelirlerdeki azalmanın bu derece büyük olabileceğini ve gelir eşitsizliğinin bu denli artacağını tahmin edebilmiştir. Milyonlarca insan yoksul kalmış, üretim çökmüş ve sosyal hizmetler gerçekleştirilememiştir. 1930'lardaki "*Büyük Depresyon*" döneminde dahi gelirlerde bu derece bir çöküş yaşanmamıştı.¹¹¹ Ancak belirtmek gerekir ki üretimdeki çöküşün başlangıcı Sovyetlerin dağılmasından önceki yıllara dayanmaktadır. 1988 yılının başlarında Arnavutluk, Macaristan, Romanya ve Yugoslavya'da üretim düşmeye başlamıştır. 1990 yılına gelinceye kadar üretim Polonya'da yıllık %11,6 ile en yüksek, Çekoslovakya'da %1,5 ile en düşük seviyede olmak üzere bütün ülkelerde düşmüştü. Çoğu ülkeler 1993-1994 dönemine kadar bu düşüşünü sürdürdü. 1992 yılında, önce Polonya'da başlayan üretim artışları çok daha sonra eski Sovyet ülkelerinde yükselmeye başladı. Rusya'da ise 1997 yılından itibaren üretim yükselmeye başlamıştır.

¹¹¹ Whitlock E., "Developments in the Post-Soviet Economy", **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**, Ed., Tolz V., Elliot I., 1995, Great Britain, s.229.

Orta-doğu Avrupa ile Sovyet sonrası geçiş ekonomileri 1990 yılındaki çıktı düzeylerine 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren ulaşmaya başlamışlardır. Slovenya'da 1997 yılında çıktı 1990 düzeyinden %4 daha fazla gerçekleşmiştir. Polonya'da ise %25 daha fazladır. Ancak diğer bütün ülkelerde 1997'deki çıktı düzeyleri 1990 yılı düzeyinden daha düşüktür. Ortalama olarak orta-doğu Avrupa'da GSYİH 1997 yılında 1990 yılı seviyesinden yaklaşık %12 daha düşüktür. Baltık devletlerinde durum daha da kötüdür. 1997 yılında, GSYİH 1990 seviyesinin yalnızca %59'u idi. BDT ülkeleri için de aynı durum söz konusudur. 1997 yılında GSYİH 1990 düzeyinin yalnızca %55'i idi. Orta Asya ülkelerinden Türkmenistan ve Özbekistan diğer BDT ülkelerine göre daha az bir çıktı düşüşü yaşamış, diğer Orta Asya ülkelerinde ise çıktı seviyelerindeki azalma üçte iki oranında gerçekleşmiştir.¹¹²

Sovyet sistemi ekonomik ilişkilerin parçalanmasıyla halkın yaşam standardında ve refahındaki düşüş bağımsızlığa karşı tavırlara yol açmıştır.¹¹³ Gerçekte, ekonomik gerileme bölgede Sovyetler Birliğinin çökmesinden önce başlamıştı. Ancak pek çok Orta Asyalı ekonomik bozulmanın cumhuriyetlerinin başboş kalmasından sonra hızlandığına inanıyordu. Eski Sovyetler Birliğinin diğer cumhuriyetleri ile olan üretim ilişkilerinin bozulması Orta Asya devletlerini yeni iki taraflı anlaşmalar yapmaya ya da dış ortaklar aramaya zorlamaktaydı. Türkmenistan, Kazakistan ve kısmen Özbekistan gibi doğal kaynak zengini ülkeler bu avantajlarını kullanarak ekonomilerini güçlendirme arayışlarına girdiler. Tüketim ve gıda mallarının önemli bir kısmını ve hemen petrolün tümünü elde etmek için diğer Sovyet cumhuriyetlerine bağımlı Kırgızistan gibi ekonomik bakımdan zayıf devletler ise kendilerini çaresiz bir darboğaz içinde buldular.

Orta Asya liderleri Rusya'nın ekonomik girişimlerinin kendilerini güç durumda bıraktığını belirtmişlerdir. Özellikle, Ocak 1992'deki fiyatların serbest bırakılması kararı enflasyonu körüklemişti. Fiyat artışlarına yalnızca Özbekistan'da bir tepki oluşmasına rağmen, Orta Asya devletlerinin hepsi, özellikle Türkmenistan, ya gıda maddelerini sübvans etmek yoluyla veya öğrenci bursları, emekli aylıkları ve çalışanların ücretlerini arttırmak yoluyla ya da her iki yolu birden uygulamak suretiyle fiyat artışlarının etkilerini azaltmaya çalışmışlardır. Bölge liderlerinin ortak ilgisi ekonomik şoklar karşısında politik istikrarı sağlamaktı.

¹¹² UNDP, HDR, s.15-16.

¹¹³ Brown, "Central Asia's First Year of Unexpected Statehood", s.311.

TÜRKMENİSTANIN EKONOMİK YAPISI VE POTANSİYELİ

Dağılan Sovyetler Birliği'nden sonra, merkezden gelen desteği kaybeden Türkmenistan'da ekonominin bütün sektörlerinde bütün üretim tesisleri açısından hammadde, yedek parça, yenileme, tamir bakım ve uzman işgücü sıkıntısı yaşanmaya başlanmıştır. Üretim her yıl önemli ölçülerde düşmüştür. Hatta bazı tesisler %10'luk kapasitelerle çalışmaya başlamıştır. Tarım da bu gelişmeden payını almıştır. Tarım makinaları, Karakum kanalının temizlenmesi, sulama sisteminde büyük tıkanıklık yaşamaya başlamıştır. İnşaat sektörü, kimya sektörü ve diğer sektörlerde de durum tarımdan çok farklı değildir.

Tablo 21: Sektörler Arası Karşılaştırma, 1992-2000 (%)

	1992	1998	2000
Sanayi	74.5	29	37.7
Tarım	10.9	27.3	24.8-25,8
Hizmet	9.9	31.8	31.6-26,7
İnşaat	4.7	11.9	12.2-9,8

Kaynak: Türkmenistanın Milli Döwlet Hasabatı we Maglumatlar Institutı
Türkmen Milli Hasabat, **Türkmenistanın Yıllık Hasabat Neşiri**
1997-2001, Aşgabat: 2002, s.259.

1992-96 yıllarında, az da olsa üretimde kıpırdanmalarla ülke içi üretim 1990 yılına nazaran artmıştır. 1996 yılında, ülke içinde üretimin %47,6'ı tüketim mallarına aitti. 1990 yılında ise bu oran %33,4 idi. Yatırım alanında, yabancı yatırımlar hakkında düzenlenen kurallar çerçevesinde 10 adet serbest iktisadi bölge kuruldu. Yabancı yatırımcılar tarafından kurulan şirketlerin sayısı 1996'da 516'ya ulaştı. 1992 yılında bu rakam 100 idi.¹¹⁴

Makro-ekonomik dengelerde, genelde 1990'a nazaran bir kıpırdanma olsa bile, 1991-1997 yıllarında düşüş, ancak 1997-2000 yıllarında artış gerçekleşmiştir. Türkmenistan'ın ilk yıllar bocaladığı, ancak dünya gaz ve petrol fiyatlarındaki yükselişin de etkisiyle izlenen sosyo-ekonomik politikalar sonucunda üretim artışının sağlandığını söyleyebiliriz. GSMH'da 1998'e kadar negatif büyüme sağladığı, diğer bir ifadeyle, büyüme yerine küçülmenin söz konusu olduğu, bunun yanı sıra enflasyon oranının inanılmaz yükselişinin 1997 yılından itibaren nispeten azaldığı görülmektedir. Türkmenistan resmi kaynaklarına göre 2003 yılında, %23,1

¹¹⁴ UNDP, **Human Development Under Transition: Summary of the 1997**, Bishkek: National Human Development report (NHDRS) for Europe and CIS, 1997, s.207.

gibi muazzam bir ekonomik büyüme sağlanmıştır. Ancak, IMF verilerine göre aynı yıl büyüme %7,7 dir.

Tablo 22: Temel Makro Ekonomik Göstergeler, 1992-2003

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2003
GSMH %	-5.3	-10	-17	-7.2	-6.7	-11	5	16	18	23.1
Enflasyon%	493	3102	1748	1005	992	83.7	16.8	24.1	7	6.5
İhracat(US\$)	2,149	2,693	2,176	2,084	1,691	759	614	1187	1933	
İthalat (US\$)	1,009	1,593	1,691	1,644	1,532	1,004	1137	1478	1650	
Ticari denge (US\$)	1140	1100	486	441	147	-231	-523	-291	283	

Kaynak: EBRD, *Turkmenistan 2000 Country Investment Profile*, business forum riga 20-22 may 2000, held on the occasion of the EBRD annual meeting, s.6-10; The Economist Intelligence Unit, *Country Report September 2000*, Turkmenistan:printed and distributed by Redhouse Press Ltd, s.10.; EBRD, *Transition Report 1999*, London:1999, s.277; EBRD, *Transition report 2006*, London:2006, s.187.

1996 yılında yapılan “*halk maslahatı*”nda, 1997-2001 yıllarında serbest piyasaya geçme amacına yönelik iktisadi reformlarla halkın yaşam seviyesini yükseltme kararı alınmıştır. Bu iktisadi reformların amacı, üretim sektörlerini aynı seviyede kaldırmak, istihdam sağlamak ve sosyal gelişim sağlamaktır.¹¹⁵

Türkmenistan, piyasa ekonomisine geçiş stratejisi olarak, radikal reformların zamana yayılması ve daha az sancılı gerçekleştirilmesine imkân sağlayan “*kademeli*” reform ya da geçiş stratejisi uygulamıştır. “*Adım adım*” olarak da ifade edilen bu reformun aşamalı olarak gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu stratejinin amacı, öncelikli reform alanlarını belirlemek ve kademeli olarak uygulamaya sokmaktır. Öncelikle, makroekonomik istikrarın sağlanmasında etkin bir piyasa ekonomisinin oluşturulmasında ön koşul enflasyonun kontrol altına alınmasıdır.¹¹⁶

1992’de Rusya tarafından başlatılan fiyat reformunu Türkmenistan takip ederek sıkı para politikası uygulamıştır. Ham pamuk, hububat, canlı hayvan ve süt dışında tarım ürünleri toptan fiyatları serbestleştirilmesine karşın sanayi sektöründe, enerji, ulaşım ve haberleşme hizmetlerinde fiyat kontrolleri sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Bunların yanında gıda maddeleri, petrol, kira, votka ve tıbbi ürünler de kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

¹¹⁵ Musayev O.ve diğerleri, *Saparmırat Türkmenbaşının Garaşsızlık ve Bitaraplık Siyasatı*. Aşgabat: Magarif,1998, s.127.

¹¹⁶ Niyazov S., *A Reformiya Rozniçnik Sen*, Aşgabat: Türkmeniski iskaya,1991, s.1.

Bununla beraber kontrollü fiyatlarda bile 2 ila 6 kat düzeyinde artışlar olmuştur. Bu sıkıntılı durumun hafif olması için devlet sübvansiyonları arttırmıştır. Sıkı fiyat politikası sonucunda, 1992-1997 arası dönemi hiper enflasyonla geçiren Türkmenistan'da fiyat artışlarının kademeli bir şekilde azaldığını görmekteyiz. Tek haneli enflasyon oranı 2000 yılında, en düşük oran ise 2003 yılında %6,5 olarak gerçekleşmiştir.

Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın, 8.10.1993 tarihi meclis konuşması ile 1.11.1993 tarihinden itibaren manat'a geçileceğini, resmi kurun 1 dolar = 2 manat olacağı, 1.12.1993 tarihinden itibaren devlet mağazaları ile küçük ve orta ölçekli şirketlerin özelleştirileceğini, ekonomi ve maliye bakanlığı bünyesinde hazine dairesi oluşturulacağını açıklamıştır. Açıklandığı gibi, 1.11.1993 tarihinden itibaren manata geçilmiştir. Türkmenistan milli parası olan "*manat*"ı kullanmaya başlamıştır. Başlangıç kuru 2 manat = 1 US doları olarak hesaplanmıştır. Ocak 2007 itibarıyla, serbest piyasada 1 dolar = 23.700 manat civarındadır. Basımı İngiltere'de gerçekleştirilen manat 500, 100, 50, 20, 10, 5 ve 1'lik banknotlar halinde tedavüle çıkmıştır. Halen Türkmenistan'da resmi kur ve ticari kur olmak üzere iki kur uygulanmaktadır. Ülkede döviz hesabı açmak serbesttir.¹¹⁷

Kasım 1993'de manatın piyasaya girişinden önce Türkmenistan'ın para politikası Rusya merkez bankası tarafından yürütülüyordu. Türkmenistan'ın rubleyi bırakıp manata geçmesinden sonra öncelikli iş olarak ulusal paranın istikrarının sağlanacağı ve manatın diğer dövizler karşısındaki değerinin kontrol edileceği ümit ediliyordu. Ancak, ülke 1996'ya kadar hiper enflasyon içinde oldu. Türkmen Merkez Bankası manatın konvertibilitesini arttırmak ve enflasyonun tek rakama düşürülmesini sağlamak amacıyla sıkı para politikasını uygulamaya devam etmektedir.

Sovyet rejimi Türkmenistan'da doğal gaz, petrol ve pamuktan oluşan hammadde arzına dayalı bir ekonomik yapının gelişmesine yol açmıştır. Bu materyaller bugün de ekonominin temelini oluşturmaktadır. Hammadde arzına dayalı odaklanma ekonomide diğer sektörlerin gelişmesini engellemiştir. Çünkü üretilen hammaddelerin önemli bir kısmı Türkmenistan dışında yerleşik sanayi bölgelerine sevk edilmiştir. Türkmenistan hükümeti ekonomiyi önemli ölçüde sıkı bir kontrol altında tutmaktadır. Çeşitli dönemlerde birbirinden farklı alanlarda bir

¹¹⁷ Uzun süredir izlenen çift kur politikası 2008 yılında eşitlenmiştir. Serbest piyasa kuru (23 700) ile Resmi kur (5200) eşitlenerek 14 215 manat olmuştur. Daha sonra ise Resmi kura göre alış 1 US dolar = 2, 843 manat iken satış 1 US dolar = 2, 864 olmuştur. Detaylı grafik ektedir.

dizi reform girişimleri gerçekleştirirse de serbest piyasa ekonomisinin oluşmasına yönelik bu çalışmalar sınırlı kalmıştır. Türkmenistan büyük oranda bugün de doğal kaynaklara dayalı hammadde üretimini diğer ülkelere ihraç etmek suretiyle değerlendirmekte, pamuk dışında bu hammadde üretimi yerli sanayinin oluşumuna yönlendirilememekte ve dolayısıyla katma değer oluşumu sağlanamamaktadır.

Tablo 23: Temel Makro Ekonomik Göstergeler, 2005

GSMH	: 30.02 milyar dolar (satınalma gücü paritesi)
Reel büyüme hızı	: %21,4 (Türkmenistan İstatistik Enstitüsü)
	: %11 (Uluslararası Para Fonu)
	: %10 (Asya Kalkınma Bankası)
Kişi başına GSMH	: 6.100 dolar (satınalma gücü paritesi)
Sektörel GSMH	: %26,9 tarım
	: %39.5 sanayi
	: %33.6 hizmet
İşgücü	: 2.32 milyon kişi
İşgücü (sektörel)	: %48,2 tarım
	: %13.8 sanayi
	: %38 hizmet
Enflasyon oranı	: %5-10
Sanayi üretimi büyüme oranı	: %22
Özel sektör payı	: %20 (GSMH'nın yüzdesi olarak)

Kaynak: World Factbook: Turkmenistan, The U.S. Central Intelligence Agency, 2005.

Hammadde üretimine dayalı ekonomik yapılanma başlangıçta, diğer Sovyet cumhuriyetlerinden farklı olarak, Türkmenistan'ı bağımsızlık sonrası şiddetli ekonomik çöküşten az da olsa korumuştur. Bu ülkelerde sanayinin çöküşü ulusal üretimde keskin düşüşlere yol açmıştır. Bağımsızlık sonrası dünya piyasalarına ilk kez dünya fiyatlarında doğal gaz pazarlama yeteneğine sahip olma ve başta pamuk ile buğday olmak üzere ülkenin tarımsal çıktısındaki istikrarlı artış Türkmenistan'ın gelirlerini reel olarak arttırmıştır. 1998 yılında Rusya'da yaşanan finansal kriz nedeniyle Türkmenistanın başlıca doğal gaz ihracatını gerçekleştirdiği komşu ülkelerden Rusya ve Ukrayna'nın ödeme sıkıntısına girmesi üretimde azalmalara yol açmıştır. Finansal krizin atlatılmasıyla birlikte, komşu ülkelere doğal gaz sevkiyatının yeniden başlamasıyla hammadde üretimi ve dolayısıyla ulusal gelir 2000 yılından itibaren istikrarlı bir şekilde yeniden yükselmeye başlamıştır.

Sovyet döneminden devraldığı ekonomik yapıyı değiştirme yolunda hükümetin birikim yetersizliği ve ekonomik güçlüklerle karşılaşması nedeniyle “*kademeli reform*” politikasının benimsenmesi piyasa ekonomisi reformlarının beklenen düzeyde gerçekleşmesini engellemiştir. Bu nedenle Türkmenistan’da ekonomik yapı hala önemli ölçüde devletin etkin kontrolü altında işlemektedir. Bunun istisnası hizmet sektörüdür. Hükümet özelleştirme çalışmalarını hizmet sektöründe yoğunlaştırma gayreti içindedir. 1990’lı yılların ortalarından itibaren Türkmenistan hükümeti büyük devlet işletmeleri, ulaştırma ve tarım sektörünü içeren bir dizi özelleştirme girişimlerinde bulunmuştur. Hükümet doğal kaynak arzını geliştirmek amacıyla yabancı kaynak ve dolayısıyla dış yatırımcı arayışlarını sürdürmesine rağmen, pamuk ve enerji üretimi üzerindeki tekeli sürdürme eğilimindedir.

Türkmenistan’da uygulamaya konulan “*gıda bağımsızlığı*” siyaseti dolayısıyla ekonomi sektörel açıdan tarıma dayalı konumdadır. Özellikle pamuk dış piyasaya ve buğday iç piyasaya yönelik ana tarım ürünleridir. Pamuk tek başına hemen hemen GSMH’nın %20’sini teşkil eder. Bu yönüyle Türkmenistan dünyanın en önemli fiber üreticileri arasındadır. Ancak son yıllarda pamuk hastalığı ve sulama sorunları nedeniyle pamuk üretiminde sıkıntılar yaşanmaktadır. Tarım sektöründe büyük devlet çiftlikleri olan kalhozlar hala üretimde önemli bir yere sahiptir. Ürün çeşidi ve fiyatlar hükümet tarafından belirlenmeye devam etmektedir.

Bağımsızlık yılları içinde ekonomide yapısal değişiklikler gerçekleşti. GSMH’da yer alan sanayi dalında meydana gelen köklü değişiklikler maalesef Türkmenistan lehine olmamıştır. 1992-98 yıllarını sanayi dalını karşılaştıracak olursak; GSMH içinde 1992 yılında sanayinin payı %74,5 iken, 1998 yılında %29’a düşmüştür. Bunun nedeni, Sovyetler Birliği döneminde sanayi üretimi için gerekli alt yapının ve organizasyonun merkez tarafından tedarik edilmesi idi. Bağımsızlık sonrası, merkezi yapı ile ilişkinin sona ermesi sanayinin üretimi gücü ve kapasitesini derin bir şekilde etkilemiştir.

Bağımsızlık sonrası yeni bir dönem başlamıştı ve eski ticaret ortaklıkları yeni konuma göre belirlenmeliydi. Böylece, doğal gaz ihracındaki ani düşüş sanayinin GSMH içindeki oranına da olumsuz yönde katkıda bulunmuştu. Daha sonraki toparlanma sürecinde, doğal gaz, petrol ve pamuk ihracatının başlamasıyla, özellikle dünya petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki şok yükselmelerle bu ürünlerin satışından elde edilen gelirle finanse edilen Türkmenistan sanayi iyileşme sürecine girmiştir. Ancak, bu iyileşme gaz, petrol ve pamuk dışındaki sektörlerle henüz yaygınlaştırılamamıştır.

Türkmenistan ekonomisinin istikrarının esasını enerji sektörü teşkil etmektedir. Bugün doğal gaz üretiminde Türkmenistan dünyada ABD, İran ve Rusya'dan sonra 4.sırayı işgal etmektedir. GSMH'nın yarısından fazlasını enerji sektöründen elde etmektedir. Doğal gaz, Türkmenistan'ın enerji kaynaklarının ana kaynağı olarak hizmet ederek yabancı ülkelere ihracata imkan sağlamayı sürdürmektedir.

Türkmenistan'ın başlıca sanayi tesisleri petrol ve pamuğa dayalıdır. Son yıllarda petrol rafinerileri, gaz çıkarılması, kimya sanayi, elektrik sanayi ve makine imalatı ürünleri ile azotlu gübre, halı ve tekstil ürünlerindeki artış ile sanayi sektöründe canlanma gözlenmektedir. Sanayi sektörü, büyük ölçüde enerji, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalıdır.

Ülkede, Türkmenbaşı ve Türkmenabat olmak üzere, iki büyük rafineri bulunmaktadır. Yurt içinde üretilen petrolü işlemekte olan Türkmenbaşı Rafinerisinin kapasitesi 5.5 milyon ton/yıldır. Sıvılaştırılmış doğal gaz (LPG) üretimine yönelik proje çalışmaları sürmekte ve Avrupa'ya ihraç edilmesi planlanmaktadır. Ülkede çıkarılmakta olan diğer mineralleri işleyen kimya tesisleri oldukça gelişmiştir. Kimya endüstrisi toplam endüstrinin üçte birini teşkil eder. Ülkedeki 61 tekstil fabrikasının üretimi toplam sanayi üretiminin üçte birini teşkil etmektedir.¹¹⁸

İnşaat yatırımları, genellikle büyük endüstriyel projelere, yetersiz alt yapı tamamlanması ve modernizasyona ilişkindir. Makina endüstrisi, petrol makinaları, pompaları, vantilatör, buldozer ve kablo üzerinde yoğunlaşmıştır. İnşaat sektörünün ekonomideki payı milli gelirin dörtte birini oluşturur.

Türkmenistan tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinde ithalatçı bir ülkedir. Halen dış alımların büyük bir bölümü başta Rusya Federasyonu olmak üzere B.D.T. ülkelerinden yapılmaktadır. Ayrıca Türkiye ile birçok alanda işbirliği yapılmaktadır. Türkmenistan'da yeniden kurulabilecek ve girişimci işadamları ile işbirliği yapılarak geliştirebilecek birçok alan mevcuttur. Bunlardan tarıma dayalı başlıca sanayi kolları arasında sebze ve meyve, tahıl, pamuk, yağlı tohumlar diğer

¹¹⁸ Türkmenistan'da 70'e yakın tekstil fabrikası vardır ve bunlar 40.000'e yakın istihdam meydana sağlamaktadır. Türkmenistan'ın tekstil altyapısı büyük ölçüde Türk yatırımları ile gerçekleştirilmiştir. Türkmenistan'da bağımsızlık yıllarında tekstil sektörü yeniden yapılandı. Tekstil sektörüne 1 milyar 300 bin dolar yatırım yapıldı. 2020 yılına kadar bu yatırımların 2 milyar doları bulması bekleniyor. Pamuk üretilen bütün ilçelerde modern tekstil fabrikaları inşaa edilmesi düşünülüyor. Bu da ülkeye 20 000 kişiye iş imkânı demektir. Türkiye'nin 1,3 milyar dolar değerinde tekstil yatırımı olmuştur. Pamuk elyafından hazır ürün imalatı 1991 yılında üretim miktarı 10 bin tondan 130 bin tona çıkmıştır. http://www.turkiye-turkmenistan.com/?page_id=90 (erişim Ağustos 2014).

bitkisel ve hayvansal ürünleri işleyen tesislere girdi sağlayan endüstriler önde gelmektedir. Ülkede gıda sanayi üretimi yüzde 13-14 payı ile küçümsenemeyecek konumdadır. Gıda sanayi üretimi içinde et ve mamülleri, un ve mamülleri, süt ve mamüllerinin üretimleri ilk sıraları almaktadır.

Türkmenistan'da yabancı girişimcilerin haklarını güvence altına almaya yönelik çeşitli kanunların bulunmasının yanı sıra, birçok yabancı ülkeyle ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla imzalanmış çok sayıda anlaşma ve protokol mevcuttur.

Sovyetler Birliği döneminde sahip olduğu kaynakları, kendi halkı için kullanamayan Türkmenistan, bağımsızlıkla birlikte bugün kaynaklarını endüstrinin birçok sektöründe, yepyeni bir altyapı oluşturmak amacıyla değerlendirerek kısa bir dönemde büyük atılımlar gerçekleştirmeye başlamıştır. Özellikle tarım, tekstil, konaklama, gaz ve petrol alanlarında başlatılan yatırım seferberliği ile bugün 5 milyar dolara yakın yatırım tamamlanmıştır.

Türkmenistan geniş topraklara ve coğrafyaya sahip bir ülkedir. Bu büyük ülkenin toprakları altında büyük oranda gaz ve petrol rezerve sahip olan bu ülke aynı zamanda diğer madenler ve mineraller yönüyle de oldukça zengindir. Tahmini 13 ile 21 trilyon metre küp gaz rezerviyle dünya dördüncüsü, 6 ile 8 milyar ton petrolüyle de Türkmenistan dünya on birincisidir. 2000 yılından itibaren elektrik, petrol ve özellikle gaz üretiminde artış görülmektedir. Elektrik üretiminin büyük kısmı sanayi başta olmak üzere tarım ve kamu alanında kullanılmaktadır.

Tablo 24: Enerji üretimi

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	2000	2005
Elektrik, mln. kilowat/saat	14954	13183	12637	10520	9905	10130	9943	12936
Petrol, bin ton	5450	5200	4754	4408	4626,3	4349,2	7181	9515
Gaz, milyar m ³	84,3	60,1	65,3	35,7	32,3	35,2	47,2	63

Kaynak: Statistical Yearbook of Turkmenistan 2000-2005, Ashgabat, 31.

1996'ya kadar Türkmenistan eski boru hatları üzerinden gaz satmakta olduğu Ukrayna, Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi BDT ülkelerinden 1,5 milyar doların üzerinde alacağını tahsil etmekte sıkıntı çekmiştir. Bundan dolayı parasını alamadığı gazı satmak istememektedir. Bu nedenle, Türkiye, İran, Afganistan ve Çin üzerinden yeni gaz hatları projelerini

uygulamaya sokma girişimlerinde bulunmuştur.¹¹⁹ Türkmenistan bu yeni boru hattı projelerini hayata geçirilebilirse gaz üretimini 90-100 milyar m³'e çıkarma kapasitesi olduğu belirtilmelidir. Türkiye-İran-Türkmenistan gaz boru hattının 1999 yılında hayata geçirilmesinin planlanmasına rağmen, günümüzde gerçekleşmiş değildir.¹²⁰ Diğer projelerde ufak tefek adımlar atılmış olsa, bu ülkelerle çeşitli proje anlaşmaları imzalanmış olsa da hemen hemen durum aynıdır. Aynı şekilde, Unocal-Delta konsorsiyumunun Afganistan'da inşaa etmeyi planladığı Türkmenistan-Afganistan-Pakistan gaz boru hattı da benzer bir kapasiteye sahiptir. 1996 yılında Türkmenistan'ın 1,6-1,7 milyar dolarlık ihracatının 1.1 milyar dolarının doğal gazdan geldiği düşünüldüğünde, hatların işlemeye başlayacağı tarihte sadece girdisi ile Türkmenistan ihracatı 4,5-5 milyar doları bulacaktır. Petrolde de doğal gaza benzerlik söz konusudur. 1980'li yıllarda 16-17 milyon ton petrol üreten Türkmenistan, 1996 da 4 milyon ton civarında üretim yapmaktadır. İçerisinde TPAO'nun da bulunduğu birçok petrol devi Türkmenistan'da arama yapma imkânını bulmuşlardır. 2005 yılında, ana sektör olarak bilinen petrol-gaz, petrol rafineri, tekstil sanayi ve gıda sektöründe de büyük artışlar yaşanmıştır. Özellikle gaz ve petrolde 2000 yılına kadar belli bir düşüşten sonra 2005 yılında toplam 9 milyon 522 bin ton ham petrol ve 63 milyar m³ doğalgaz üretilmesiyle artış hissedilir derecede artmıştır. Bu üretilen gazın 45 milyar m³'lük kısmı ihraç edilmiştir. Üretilen ham petrolün ise 6 milyon 874 bin tonu rafine edilmiştir. 2000-2005 yılları arasında üretilen elektriğin büyük bir kısmının -2000 yılında 3446, 2005 yılında 4125 milyon kWt s.- sanayiye harcanması sanayi sektörünün geliştiğini ve öncelikli sektör olduğunu gösterir.¹²¹

Elektrik enerjisi gelişimi; Türkmenistan'ın ihtiyaçlarını karşılama ve İran, Türkiye, Afganistan, Pakistan ve Orta Asya devletlerine ihracat hacmini büyütme doğrultusundadır. Elektrik enerjisi üretiminin potansiyel olanakları ihracatına imkân vermektedir. Bu potansiyeli daha da etkili kullanmak maksadı ile EKO üyesi olan devletlerle entegre enerji sisteminin kurulmasında Türkmenistan öncülük yapmak istemektedir.¹²²

¹¹⁹ Detaylı bilgi ileride verilmiştir.

¹²⁰ 2010 yılında İran'a gaz sevkiyatı başlamıştır. İlerde 'Enerji' başlığı altında detaylı analiz yapılmıştır.

¹²¹ Statistical Yearbook of Turkmenistan 2000-2005, Ashgabat, s.31.

¹²² Türkmenistanın İktisadiyat ve Maliye Ministirliği, Naçinaliya Proğrama Prizidenta Türkmenistana Saparmurat Türkmenbaşy Strateğiya Sosyali Ekonomiski Preabrazavaniya vı Türkmenistane na Period do 2010 goda, Aşgabat: Türkmenistanın Merkezi Bankı, 1999, s.213.

Petrol ve gaz araştırma işleri için Hazar denizinde 110'dan fazla kuyu sondajı gerçekleştirilerek kıydan uzakta kuyular açılmıştır. Türkmenistan'ın tüm topraklarında jeofiziksel metotla 1000'den fazla perspektif yapı bulundu ve sondaj yapmak için hazırlandı. Şu ana kadar araştırılan yerlerin derinliği 3500-3700 metreyi bulmaktadır. Ayrıca, derinlerde daha fazla rezerv bulunduğ u belirlenmiştir. Esas hedef, daha önceki araştırılmış alanların derinliğini 4500-4700 metreye kadar indirmek suretiyle, bulunan rezerv miktarını arttırmak ve belirlenen hidrokarbon kaynaklarını sanayiye kazandırmaktır.

Türkmenistan batı kısmındaki hidrokarbon kaynaklarıyla ilgili projeyi Amerikan "Mobil" şirketi ve İngiliz "Monument" şirketine vermiştir. Bu çalışmalarla, Türkmenistan enerji gücünü arttırmak için bu devletlerin teknolojik gücünden yararlanmak istemiştir. Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a gaz nakletmek için "*Hazar geçişli*" gaz boru hattı gündemdedir. Gürcistan üzerinden de Türkiye'ye düşünölen bu hat 1680 km ile ilk yıl 16 milyar metre küp, daha sonra 30 milyar metre küp olarak tasarlanmıştır. 19 Şubat 1999 tarihinde gaz boru hatlarına ilişkin PSG International Şirketi ile anlaşma yapılmıştır. Ancak, siyasi ve/ya ekonomik sebeplerden dolayı bu proje bugüne kadar hayata geçirilememiştir.

Türkmenistan'da tarım nehir boylarında ve vahalarda yapılmakla birlikte ö lke topraklarının yalnızca %2'si tarıma elverişlidir. Tarım alanı ve meralar 39,4 milyon hektar olmakla birlikte, tarıma elverişli arazi 17 milyon hektardır. Toplam 1,3 milyon hektar alan sulanabilmektedir.¹²³ Sulanabilen yerlerde ince elyaf lı pamuk, doğal ipek, meyve, karpuz, kavun, üzüm ve tropikal bitkiler yetiştirilmektedir. 1990'lı yıllarda pamuk üretimi 1.400.000 tondur. Karakum çölünün sulanması çalışmaları devam etmektedir.

Bağımsızlık yılları içinde Türkmenistan tarım sektörünün yükselişi, ö lkenin gıda ürünlerinde kendi kendine yeterli duruma geleceğ i yönde bir iş aretti. 1998-99 yıllarında bu hedefe büyük ölçüde ulaşıldı. 1999 yılında buğday üretimi en yüksek seviye olan 1,5 milyon tona ulaşmıştır.¹²⁴

Bağımsızlığın başlarında 39,4 milyon hektar olan tarım arazisi, 1990'lı yılların sonunda, tarım 40,5 milyon hektarı kapsamıştır. Toplam istihdamın

¹²³ Ö lkenin baş lıca nehirleri Amuderya 2620 km, Tejen 1150 km ve Murgab 978 km. dir. Karakum kanalı ise 1100 km dir. Koray Ali KONCA'nın hazırladığı Türkmenistan Ö lke Rehberinde ise ö lke topraklarının % 3,5'u ekilebilir durumdadır.

¹²⁴ Ministry of Economy and Finance of Türkmenistan, National Institute of Statistic and Forecast of Turkmenistan, s.102.

%42'si tarımdıydı. Bu süreçte %41,1 olmuştur. Milli gelirin %46'sı tarımdan elde ediliyordu. Bu oran %47,7 olarak gerçekleşmiştir. Türkmenistan'da tarımsal ürünlerin büyük kısmı kolhoz ve solhozlardan elde ediliyordu. Bugün, dayhan birleşiklerinde (devlet tarım işletmeleri) ve bir kısmı da özel mülkiyet eliyle tarımsal üretim gerçekleştirilmektedir.¹²⁵

Türkmenistan bir tarım ülkesi olmakla birlikte, sulama imkanlarının sınırlı oluşu nedeniyle tarım alanları ve dolayısıyla tarım ürünleri üretimi sınırlı olmaktadır. Son dönemlerde tarım ürünlerinde planlanan üretim hedeflerinin gerçekleştirilememesine neden olarak halen tarımın önemli ölçüde Sovyetler Birliği döneminden kalan metod ve aletlerle yapılmasına bağlanabilir.

Tablo 25: Tarım

	1994	1995	1996	1998	2000	2003	2005
Pamuk, ton	1283000	1292000	435557	707000	1031000	714000	738000
Bugday, ton	711622	878737	556394	1240000	1705000	2536000	3111000

Kaynak: Statistical Yearbook of Turkmenistan 2000-2005, Ashgabat, s.60.

Aralık 1991'den itibaren bazı ürünler (un, et, yağ, bitki yağı, şeker, pirinç, çay, sabun) için ücretsiz karne sistemi uygulanmaya başlandı. Ülke çapında uygulanan, besin ürünlerini ucuz fiyata sağlama sistemi önce ülke nüfusunun tümünü, daha sonra belirli grupları kapsmıştır. 1997 yılından itibaren, karneyle ücretsiz gıda ürünleri emeklilere, 16 yaşından küçük çocuklara sadece un ve tuz vermek için kullanıldı. Gelirle giderler arasındaki açık, devlet sübvansiyonlarıyla veya ürünleri üreten ve hizmetleri sunan sektörlerin geliriyle kapatılmıştır. Halka ücretsiz karneyle gıda dağıtılması, ekonomik reformların hayata geçirildiği dönemde, halkın yaşam seviyesinin aniden düşmesinin engellenmesinde olumlu rol oynamıştır.

Bağımsızlıktan itibaren ulaşım sektörü demiryolu, karayolu, havayolu ve denizyolu ulaşımını geliştirmeye odaklanmıştır. Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkede uluslararası taşımacılık sektörü hızla gelişmiştir. Türkmenistan, coğrafi konum olarak, yerleşim ve politika avantajı olarak transit kullanım alanı olarak tercih edilmektedir.

Gelişmiş demir yolları, yeniden inşa edilen Türkmenbaşı deniz limanı Alma Ata-Aşgabat-Türkmenbaşı-Baku-Batum hattında Transkafkas-Orta Asya geçidinin temel halkalarını oluşturmaktadır. Türkmenbaşı deniz limanı Orta

¹²⁵ Abalakov, a.g.e., s.58.

Asya'yı Avrupa ile birleştirmekte ve Volga'ya açılmaya imkan sağlamaktadır. Türkmenbaşı deniz limanı Orta Asya'nın "*deniz kapısı*" olarak görülmektedir. Bu kapı, Türkmenistan'ın en büyük transit noktası ve Avrupa-Kafkas-Asya uluslararası koridorunun önemli bir halkası olmuştur.¹²⁶

Bağımsızlık yıllarında Türkmenistan'da; Tecen-Saraks-Meşet demiryolu yapılmıştır.

Türkmenbaşı'nın, 70 senede 2.000 kilometre olan önceki demiryolu kadar yeni demir yolu kurma çabasının arkasında ülke içi ulaşım ağı eksikliğini giderme isteği yatmıştır. Aksi halde, uluslararası pazara çıkmak, komşular ile aynı derecede ve başarılı iktisadi ilişki kurmak zor olacaktır. Japonya'nın Türkmenistan demiryolunu dünya standartlarına uyum projesi ise kayda değerdir. Bu projenin miktarı yaklaşık 38 million dolardır.¹²⁷

Türkmenistan'da mevcut demiryolu şebekesinde 150'den fazla istasyon mevcuttur. Demiryolu işletmeciliği motorine dayalı olup; demiryolu ulaşımı 233 adet dizel lokomotif, 374 adet yolcu vagonu, bunun 12.814 adedi Türkmenistan Demiryolları idaresine, 2.328 adedi de sanai işletmelere ait olmak üzere toplam 15.142 adet yük vagonu ile gerçekleştirilmektedir.¹²⁸ Büyük ipek yolunun kervan yolları üzerinde uzunluğu 203 km olan Türkmenabat- Atamurat yeni demiryolu kurulmuştur. Bu demiryolu Lebap vilayetinin merkezi ile Sayat, Sakar, Halaç, Garabekevil'ü birbirleriyle birleştirmiştir. Tecen nehrinin üstünden geçen yeni demiryolu köprüsü inşaatının tamamlanmasıyla ağır yüklü trenler Orta Asya-Kafkasya-Avrupa hattında ulaşımı sağlamaktadır. İki yönden - uzeyden ve güneyden- uzunluğu 530 km olan Aşgabat-Garagum- Daşoğuz demiryolunun inşaatı çalışmaları sürmektedir. Bu demiryolu orta Karakum'dan geçerek, ülkenin Ahal ve Daşoğuz vilayetleri arasındaki yolu kısaltacaktır. Kurulan demiryolları Avrupa ile Asya demiryollarını birleştirerek büyük ipek yolunun bugün için de önemini göstermiştir.¹²⁹ Bu ulaşım ağıyla, Türkmenistan ithal-ihraç mallarının geçtiği transit ülke olma yolunda hızla ilerlemektedir. Transit geçiş için uygun şartların sağlanması, uluslararası koridorların kurulması, Türkmenistan'ın yabancı sermayeyi çekmesi sonucunda olmuştur.

¹²⁶ Mukhammetberdiev, Petrosyan, Mamidjikov, **a.g.e.**, 164.

¹²⁷ Ministry of Economy and Finance of Türkmenistan, National Institute of Statistic and Forecast of Turkmenistan, **a.g.e.**, s.122.

¹²⁸ Gurbangeldiyew S.A., Termesowa Z.A., Türkmenistanda Transport Tehnologiyasyna ve Transport Komplekinin Geçen Yolları, Aşgabat: Ylham, 1999, s.47.

¹²⁹ Mukhammetberdiev, Petrosyan, Mamidjikov, **a.g.e.**, s.165.

Türkmenistan'ın eski Sovyet cumhuriyetleri arasında Rusya'dan sonra en büyük doğal gaz üreticisi konumunda olması temel sanayinin doğal gaz ve petrol üretiminde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Gaz rezervleri ülkenin kuzey ve doğu kısmında Hazar Denizi sahili boyunca uzanmıştır. Doğal gaz temel olmak üzere enerji ürünleri ile pamuk elyaf ve tekstil ürünleri en önemli ihrac kalemleridir. İthal ettiği kalemler arasında ise makina, kimyasal ürünler, gıda maddeleri yer almıştır. Hükümet doğal gaz arama, çıkarma ve ihracı amaçlı büyük ölçekli yabancı şirketlere işbirliğini içeren çeşitli yatırımlar gerçekleştirmektedir. Hidrokarbon yataklarını işletme hakkı ihaleleri kazanan şirketlere verilmiştir. Mobil-Monument-Türkmennebit ittifaki Garaşsızlık bölgesinde hidrokarbon kaynaklarını arama ve çıkartma çalışmalarını gerçekleştirmektedir. Malezya'nın Petronas şirketi Hazar Denizi kenarlarında, Monument Büyük Britanya şirketi ise Balkanabat yakınlarında çalışmalarına devam etmektedir. Petrol çıkartmada yabancı şirketlerin payı %50'yi aşmıştır. Türkmen lider Niyazov, ekonomik bağımsızlığı başarmanın bir yolu olarak pek çok yeni boru hattı inşaatını planlamaktadır. Bu çalışmalardan ilki 1997 yılında Türkmen gazını kuzey İran'a bağlayacak boru hattının yapılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, bugün Türkmen gaz ve petrolünün çok büyük bir kısmı Rusya kontrolündeki eski hatlar üzerinden sevkedilmeye devam etmektedir. Fuel üretiminden başka Türkmenistan'da sanayi gıda ve tekstil sektörüyle sınırlı kalmıştır.

Tablo 26: Doğal Kaynak Üretim ve Potansiyeli, 2004

Petrol üretimi	: 203.400 varil/günlük
Petrol rezervi	: 273 milyon varil
Doğal gaz üretimi	: 54,6 milyar metre küp
Doğal gaz rezervi	: 2.01 trilyon metre küp

Kaynak: World Factbook: Turkmenistan, The U.S. Central Intelligence Agency, 2005.

Türkmenistanın coğrafik izolasyonu nedeniyle uluslararası ticarete katılımı sınırlı kalmıştır. Bu konuda en önemli gelişme, 1996 yılında Türkmenistanı İran ve dolayısıyla Hint Okyanusuna bağlayan eski İpek Yolu üzerinde bulunan Tecen-Saraks-Meşhed hattında yeni bir demiryolunun açılması olmuştur. Hedeflenen hidrokarbon hammadde üretim miktarına ulaşabilmek ve dünya piyasalarına pazarlanmasını kolaylaştırmak amacıyla ulaşım altyapısını çeşitlendirmek, çokuluslu petrol ve gaz boru hatları ile ilgili projeleri uygulamaya ilişkin çalışmalar planlanmıştır. Batı Türkmenistan'da ulaşım altyapısının geliştirilmesi için Türkmenistan–İran gaz boru hattına yeni yatakların bağlanması, ayrıca Doğu-

Batı (Şatlık-Türkmenbaşı) yönünde ortak gaz ulaşımı sağlamak amacıyla, yeni gaz boru hatlarının inşaatı programlanmıştır. Türkmen gazını Azerbaycan-Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırmak için Transhazar boru hattının inşaatı alternatif projeler arasında yer almıştır. Türkiye ile imzalanan anlaşma gereğince, her sene 16 milyar metreküp gaz gönderilecektir. Söz konusu projeye ABD, Avrupa şirketleri ve finans kuruluşları katılacaktır. Proje uygulamaya geçirilince, Türkmenistan ekonomisinin gelişme hızını önemli ölçüde arttıracaktır.

2010 yılına kadar aşağıdaki güzergâhlarda boru hatları projelerinin hazırlanması ve kurulması hedeflenmiştir:

- Türkmenistan - İran - Türkiye - Avrupa (Bulgaristan) gaz boru hattı. Bu hatla 2010 yılında 30 milyar metreküp gaz gönderilecektir.
- Türkmenistan - Afganistan - Pakistan gaz boru hattı. Bu yönde 15 milyar metreküp gaz ihracatı planlanmıştır.
- Türkmenistan - Çin boru hattı. Söz konusu boru hattı inşaatının maliyeti 9 milyar dolardır. Gözdumalak gaz yatağını verimli bir şekilde işletmek amacıyla, buradan Seydi şehrindeki fabrikaya boru hattı çekilecektir.¹³⁰

Aynı anda birçok projelerin hazırlanması Türkmenistan'ın kendi enerji kaynaklarını uluslararası piyasalara alternatifli bir şekilde sunmaya çalıştığını teyid etmektedir. Ayrıca, Türkmenistan kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde, üzerinden hidrokarbon hammaddesi geçen tek ülke konumuna sahip olacaktır.

Tablo 27: Dış Ekonomik Göstergeler, 2005

İhracat	: 4.7 milyar dolar (f.o.b.)
İhracat yaptığı ülkeler	: %46.6 Ukrayna; %17.3 İran; %4.2 Türkiye; %4.1 İtalya (2004)
İthalat	: 4.176 milyar dolar (f.o.b.)
İthalat yaptığı ülkeler	: %11.8 ABD; %9.7 Rusya; %9.2 BAE; %9 Ukrayna; %8,6 Türkiye; %8 Almanya; %5 Fransa; %4.6 Gürcistan; %4.5 İran (2004)
Cari açık	: - 204.3 milyon dolar
Döviz ve altın rezervi	: 3.358 milyar dolar
Dış borç	: 2.4 – 5 milyar dolar

Kaynak: World Factbook: Turkmenistan, The U.S. Central Intelligence Agency, 2005.

¹³⁰ Boru hatları ile ilgili detaylı ve güncel bilgiler ilerde Türkmenistan ve Enerji başlığı altında verilecektir.

1998-2005 döneminde, Türkmenistan doğal gaz sevkiyatı için alternatif hatların yetersizliğinden olumsuz yönden etkilenmiştir. Ne var ki, aynı zamanda, uluslararası petrol ve gaz fiyatlarındaki yükselmeler nedeniyle 2003-2005 döneminde toplam ihracat gelirleri yılda %20-30 kadar artmıştır. 2005 yılında Aşkabat ana müşterileri Rusya ve Ukrayna'ya doğal gaz sevkiyat fiyatını bin metreküp başına 44 dolardan 66'ya yükselteceğini bildirmiştir.

Türkmenistan'da Sosyo-Kültürel Hayat

19.yy'da, sade hayatı tercih eden Türkmenler genellikle hayvanlarını göttükleri yerlere göç ediyordu. Bir kısmı da tarım ile uğraşıyordu. Hayvancılıkla göçebe ve yarı göçebe kabileler uğraşırdı. Gök (yeşil) çay, çal (deve sütünden yapılmış ayran), kavun, karpuz, koyun ve deve eti Türkmenlerin geleneksel yiyeceklerindendi. Türkmenler'in tarihinde Türkmen atlarının büyük rolü vardır. Bugün Avrupa ve Asya'da at besiciliğinde büyük rol oynayan Ahal-Teke atları bütün dünyada hızları ile meşhur olmuştur. Atlardan başka, Türkmenlerin sarıca türü koyunları iyi tür olarak bilinir. Bu koyunlar genellikle Merv civarında yetişir. Öte yandan, Türkmenler'in hayatında tarımın da büyük bir rolü olmuştur. Göçebeler, yerleşik hayata geçerek buğday ekmeyi arzulamıştır. Tarım yerlerini sulamak için kanallar, Köpetdağ eteklerinde ise kuyular kazılmıştır

Resim 19: Türkmen Kadını Takıları

Türkmen takıların yapımında, işlenişinde, adlandırılmasında, nakışlarında halkın tarihi, milli ve kültürel özellikleri, ruh dünyası, dine bakış açısı ve üreticilik kabiliyetinin izleri vardır.

Türkmen takılarında: Heykel, asık, gülyaka (broş), göncük bukağı (gümüş kolye, pranga) gibi ziynetlerin bazılarının yüzündeki epnek, islimi (altın suyuyla kaplanmış nakış), çubuk, buğday, tavşan kelle gibi oblarca akışlarda belli bir tarihi anıyı, sembolik anlamı, halkın inancının izlerini görmek mümkündür. Bazı takılarda ördek, sülün ve güvercin şekillerine rastlanır.¹³¹

Resim 20: Takılarıyla Türkmen Kadını ve Halı Dokuyuşu

Halı Türkmen kültürünün sembolüdür. Her boyun halılarında kendine has çizgi ve motifler mevcuttur. Türkmen boylarının motifleri Türkmen bayrağına da yansıyan bir semboldür. Bu 285 metre kare büyüklüğünde ve bir ton ağırlığında olan dünyadaki en büyük halı Türkmenistanda dokunmuş ve sergilenmiştir. Hemen hemen birçok Türkmen ailesinde halı dokuma tezgâhı bulunmaktadır.

Türkmenler aile ve soy bağlarına büyük değer atfeder. Türkmen ailesi içinde aile büyükleri önemli bir yer işgal eder. Ataerkil aile tipine sahip olan Türkmenler’de söz hakkı en yaşlı erkeğin, sonra en yaşlı kadınındır. Geniş aile tipi yaygındır. 3-5 evli erkek kardeş çocuklarıyla birlikte aynı çatı altında

¹³¹ Dinç, A., Çakır, R. ,Türkmenlerde Kuyumculuk Sanatının ve Takılarının Tarihi Gelişimi ve Türkmen Kadını, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, cilt10, s.23-33.

yaşayabilmektedir. Geleneksel olarak evin en küçük erkek evladı Anne ve babasına bakmakla yükümlüdür. Miras olarak babanın tüm malvarlığı en küçüğe kalır. Küçük oğlana “*körpe*” denilir. Babanın isteğine bağlı olarak, diğer erkek evlatlar yanında kalabilir. Evde her türlü durumda karar verici makam babadır. Bu başarıyı sağlayamayan, yani evde otoriteyi oluşturamayan babaya “*heley kulu*” (kadın kölesi) denmiştir.

Resim 21: Türkmen Ailesi

Resim 22: Türkmen Kızları

Sovyet Türkmenistanı'nda istatistiklere göre işsiz yoktu. Çünkü devlet sosyalist düzene göre iş bulmak, halk da bu işte çalışmak zorundaydı. Çalışmayan biri yakalanırsa cezalandırılır ve derhal bir işe yerleştirilirdi. İşsizliği vardiya usulüyle çözmüşlerdi. Örneğin; bir kişinin yapacağı işi vardiyalı olarak 3-4 kişiyi istihdam etmek suretiyle, günde 3-4 saat çalıştırarak işsizlik sorununu çözmüşlerdi. Kişi hangi kurumda çalışıyorsa, o kurum kişiyi evli olup olmadığına bakmak suretiyle ev sahibi yapmaktaydı. Evli çocuksuz aileye 2 odalı, çocukluya ise her erkek çocuk sayısı ile her iki kız çocuk sayısına göre odalı ev veriliyordu. Örneğin; iki kızı bir oğlu olan bir aileye anne-baba için bir oda, iki kız için bir oda, bir oğlan için bir oda olmak üzere toplam üç odalı bir ev verilirdi. Mülkiyeti devlete ait olduğu için bu evlerin satışı söz konusu değildi.

Çalışan kadına üç yıl doğum izni veriliyordu. Altı aylık duruma gelen çocuk kreşlere yerleştirilirdi. Bu nedenle Türkmenistan'da kreşi olmayan bölge yoktur. Altı aylıktan okul çağına kadar çocuklar bu kreşlerde sosyalist yaşam tarzına göre şekillenirdi. Kreşlerde çalışanlar genelde Rus kadınlardır ve konuşma dili kreşe göre değişiyordu. Kreşler gibi ilkökul ve liseler de; Rus okulu, Rus kreşi, Kazak okulu, Türkmen okulu ve Türkmen kreşi diye ayrılıyordu. 1987 yılı sayımında, 161 bin kreş ve 781 bin öğrenciye hizmet verebilecek okul vardı.¹³²

Evlenme çağına gelen erkek çocuğa eş bulma, ya aile büyükleri veya kendi sevdiği varsa bunu büyüklerine söylemek suretiyle gerçekleşirdi. Evlenirken iki düğün yapılır; birini kız tarafı, diğerini erkek tarafı. Düğünler çalgılı, danslı ve yemeklidir. Geleneklere göre evlenmek isteyen oğlan, kızın babasına veya hamisine belli bir “galın” (başlık) ödemek zorundadır. Bu gelenek çoğu Türkmen ailesinde bugün de yaşamaktadır. Türkmenler; “toy” (düğün), sünnet, 63 yaş (Peygamber yaşı) toyu, yeni doğan çocuk toyu, kırkı çıkan çocuk toyu vs. gibi geleneksel törenlerde “*sadaka*” adı altında bir “*yemek*” vererek ve evlerinin önünde kazanlarda “*Türkmen pilavı*” pişirerek misafirlerini ağırlarlar.

Türkmen düğünlerinde olduğu gibi cenaze merasimi sonrasında, Hüdâ yolu olarak yemekler verilir. Türkmenlerde, ölünün üçü, yedisi, kırkı, yüzü ve bir yılını tamamladığı günlerde Hüdâ yolu (Allah rızası için) adıyla yemekler verilir. Genellikle cenaze evinde yemek pişirilmez, merhumun yakınları, komşuları cenazenin çıktığı haneye yemek götürürler.¹³³ Türkmenlerde yas yerine götürülen

¹³² Krivorotova A., *Narodnoye Hozyaystvo Turkmenskoi SSR za 70 let*, Aşgabat:İzdatelstvo Turkmenistan, s.125.

¹³³ Çakır,R.,Türkmen Cenaze Törenlerindeki Ritüeller ve Söylenen Alkışlar:(Türkmenistan Örneği), Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi / 2014 / 70, s.205-227.

sofraya tek sayıda çörek koyarlar. Yas yerindekiler üç çöreğin birini alır, evinde daima her şey çift olsun, huzur dolsun anlamında iki çöreği getiren kişiye geri iade eder veya yerine şeker, bisküvi verir.¹³⁴ Ahal vilayetinde ise: “3., 7., 30. günü ve 40’ında yemek yenilmez, sadece tuzuna-tadına bakılırken, az sulu etli çorba getirilir. Ekmekten bir çimdik alarak çorbaya bandırılır ve sonra gelen pilavdan da çok az kaşıklanır. Ayrıca 3. gün sadakasında 7’ sinin hangi gün olacağı söylenir.”¹³⁵

Türkmenistan –Türkiye Ekonomik İlişkileri

Türkiye bağımsızlık sonrası Türkmenistanın ilk tanıyan ülke olmuştur. Bağımsızlık sonrası uluslararası işbirliği ve yakınlaşma çabaları döneminde Türkmenistan ile Türkiye arasında tarihi kardeşlik bağları temeli üzerine karşılıklı kültürel ve ekonomik içerikli programlar ve projeler gerçekleştirilmiştir. Kültür, eğitim ve sağlık alanında gerçekleştirilen projelerin yanısıra önemli sayıda Türk müteşebbis ve küçük ölçekli yatırımcı bütün Orta Asya devletlerine olduğu gibi Türkmenistan’a da özellikle inşaat, tekstil ve eğitim sektörü başta olmak üzere irili ufaklı çeşitli sektörlerde yatırımlarda bulunmak suretiyle ekonomik anlamda küçümsenmeyecek faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Türkmenistan-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler ne durumdadır? Türkiye’nin Aşgabat elçiliği bilgilerine baktığımızda aşağıdaki 2009 yılı verilerine ulaşıyoruz. (Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre)

Türkiye’nin ihracatı:	180 415 000 Dolar (2005)
	281 194 000 Dolar (2006)
	339 000 000 Dolar (2007)
	607 577 000 Dolar (2008 Ocak-Aralık dönemi)

İhraç malları: Demir, çelik, inşaat malzemesi, transformatörler, kimyevi maddeler, muhtelif gıda ürünleri

Türkiye’nin ithalatı:	159 598 000 Dolar (2005)
	187 148 000 Dolar (2006)
	396 000 000 Dolar (2007)
	396 723 000 Dolar (2008 Ocak-Eylül dönemi)

¹³⁴ Türkmenbaşı, S. (2005). **Ruhname**, çev.: Erdoğan, Y., Çakır, R., Can, H. Aşgabat: Devlet Yayınları. s.430.

¹³⁵ Çakır, R., Türkmen Cenaze Törenlerindeki Ritüeller ve Söylenen Alkışlar: (Türkmenistan Örneği), Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi / 2014 / 70 s205-227 Seyidov, Muhammed (2005): Ahal Vilayetine bağlı Deşt köyünde ikamet ediyor, 70 yaşında, Türkmen Dili Öğretmeni, s.215.

İthal malları: Petrol ürünleri, pamuk ipliği, tekstil, polipropilen, elektrik

Yukarıdaki veriler iki ülke arasında dış ticaretin yıllar itibariyle artış içinde olduğunu göstermektedir.

Türk müteahhitlik firmalarının	:	600.000.000 Dolar / 50 (2005)
Üstlendikleri projeler / Proje sayısı	:	1.068.000.000 Dolar / 70 (2006)
		3.015.000.000 Dolar /100(2007)

Türkmenistan’da konut, sanayi, kültür ve spor tesisleri gibi birçok projeyi hayata geçirmiş olan Türk müteahhitlik firmaları günümüzde de sektörde öncü durumdadırlar. Türkmenistan’da Yabancı Yatırımlar Ajansı’na kayıtlı bulunan 300’ü aşkın Türk firmasının yaklaşık 250’si faaliyette bulunmaktadır. Türk firmalarının Türkmenistan’da bağımsızlığın kazanılmasından bu yana 9 milyar dolara yakın taahhüt işi üstlendiği tahmin edilmektedir. Firmalarımızın 2007 yılında üstlendikleri projelerin toplamı 3 milyar doları aşmıştır. En faal olduğu alanlar tekstil ve inşaat sektörleri olan Türk firmaları ayrıca Türkmenistan’da 1 milyar dolara yakın yatırım gerçekleştirmişlerdir. Türk firmalarının Ülkede yaşayan Türklerin sayısının ise resmi verilere göre 2008 yılı Mart ayı itibariyle 4000 civarındadır.¹³⁶

Tablo 28: Türkmenistan’ın Türkiye İhracatındaki ve İthalatındaki Payı (%)

Yıllar	İhracat	İthalat
2007	11.83	14.86
2008	17.68	9.10
2009	27.82	11.40
2010	29.07	8.37
2011	29.63	6.78

Kaynak: Selay Ilgaz Sümer, M. Mithat Üner, bilig, **Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Psikolojik Mesafe**, bahar 2014, sayı 69, s. 239-262

Tabloda Türkmenistan’ın Türkiye ihracatındaki payı son beş yılda artış gösteren bir eğilim içerisinde olmuştur. 2007 yılında %11.83 olan bu oran, 2011 yılında %29.63’e ulaşmıştır.

¹³⁶ <http://ashgabat.emb.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=121561>

TUİK 2102 verilerine göre de Türkiye'nin en çok ithalat ve ihracat yapılan 50 ülke içinde ihracatta 1 480 052 (000 dolar) ile Türkmenistan Türkiye'nin ihracatında %1 lik kısmı oluşturmaktadır. İthalatta ise ilk 50 ye girememektedir.¹³⁷

Türkiye ile Türkmenistan arasında ticari ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde imzalanmış olan anlaşmalar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 29: Türkiye ile Türkmenistan arasında

1. Ticaret ve Ekonomik, Sınai ve Teknolojik İşbirliği Anlaşması	13/12/1991
2. Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	02/05/1992
3. Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	17/08/1995
4. Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma	17/08/1995
5. Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Anlaşma	24/03/2008
6. Ekonomik Komisyon Birinci Dönem Toplantısı Protokolü	30/04/2008

Kaynak: www.musavirlikler.gov.tr/detay.cfm?AlanID=3&dil=TR&ulke=TUR

Türkiye-Türkmenistan ikili politik ve ekonomik ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirilen bu çalışmalardan, Türkiye devleti ve sivil toplum kuruluşları tarafından Türkmenistan'da on yılın üzerinde faaliyet gösteren eğitim kurumları, mesleki eğitim ve dil merkezleri önemli işlevler gerçekleştirmiş ve Türkmenistan'ın piyasa ekonomisine geçişte insani sermaye birikimini sağlayacak işgücünün yetiştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Ekonomik kalkınmada insani sermayenin ne derece zaruri bir temel faktör göz önüne alındığında bu eğitim kurumlarının Türkmenistan ekonomisine katkısının yanısıra Türkiye-Türkmenistan karşılıklı siyasi ve ekonomik ilişkilerinde ne derece önem taşıdığı yadsınamaz bir gerçektir. Bağımsızlıktan bugüne ilkokuldan üniversiteye, mesleki eğitim merkezinden dil merkezine Türkmenistanın en uzak coğrafi bölgelerine kadar yaklaşık 30'un üzerinde eğitim-öğretim kurumu açılmıştır. Sadece bu eğitim kurumları ile gerçekleştirilen çalışmalar ile bağımsızlık sonrası Türkmenistanın yapılanmasında Türkiye'nin katkısının Türkmenistan bağımsızlık tarihine ve iki ülke ilişkilerine hatırısayılır bir katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu eğitim kurumları uluslararası nitelikte yetiştirdiği öğrenciler ve bu öğrencilerin gerçekleştirdikleri uluslararası projelerele elde ettikleri başarılar, bağımsızlık sonrası dönemde ve oldukça kısa bir sürede Türkmenistan'ı modern dünya devletleri arenasına çıkarmıştır.

¹³⁷ TUİK, Dış Ticaret İstatistiği Yıllığı 2012, s.67.

Birkaç örnek:

Tablo 30: Devlet ve Uluslararası olimpiyatlarındaki Türkmen-Türk Okulları Madalyaları

Devlet		Uluslararası	
Yıl	Madalya	Yıl	Madalya
1996	9	1993	2
1997	9	1994	2
1998	13	1995	6
1999	13	1996	12
2000	14	1997	18
2001	18	1998	1
2002	22	1999	1
2003	24	2000	8
2004	25	2001	12
2005	25	2002	15
2006	29	2003	4
2007	30	2004	8
2008	26	2005	11
2009	29	2006	17
2010	27	2007	19
2011	36	2008	28
Toplam	349	2009	55
		2010	69
		2011	65
		Toplam	353

Kaynak: www.bashkenteducation.com/bashkent/tr/index3.php?q=basharilar&&dili=tr&akt=8(Erişimeylül 2014)

04-08 Mayıs 2011 tarihleri arasında Romanya'nın İaşi şehrinde yapılan 28. *Uluslararası Balkan Matematik* olimpiyatına Türkmenistan'dan 6 öğrenci katıldı. 19 ülkeden 20 takım ve 114 öğrencinin katıldığı bu olimpiyatta Türkmenistan takımından 4 Türkmen-Türk Lisesi öğrencisi Ruşen Hacıyew, Kerwen Durdımuradow gümüş, Muratgeldi Kiçiyew ve Palvan Agamuradow bronz madalyanın sahibi oldular.

Resim 23: Başkent Eğitim

2010 yılı uluslararası bilim ve proje olimpiyatlarında 69 madalya kazanan Türkmenistan’da eğitim gösteren Başkent Eğitim Şirketine bağlı Türkmen Türk okullarının öğrencileri 2011’de de başarılarına devam ettirdiler. 4-9 Mayıs 2011 tarihleri arasında Amerika Birleşik Devletleri’nin Texas eyaletinin Houston şehrinde yapılan 4. Uluslar arası Çevre-Enerji ve Mühendislik Proje olimpiyatında(ISWEEEP) bir gümüş ve bir bronz madalya kazandılar. Çevre kategorisinde Röвшen Meredov - Arıların zehirlerinin öldürülmeden alınması ile ilgili projesi ile gümüş madalya, Enerji kategorisinde Serdar Gulhanov – Güneş enerji sistemleri ile ilgili projesi ile bronz madalya kazanmıştır.

Resim 24: Bilim ve Proje Olimpiyatı

05-09 Mayıs 2011 tarihleri arasında Romanya’nın başkenti Bükreş şehrinde yapılan 9. Infomatrix Bilgisayar Proje olimpiyatlarına Türkmenistan adına 2 proje finale kalarak ülkemizi temsil etti. Proje olimpiyatları 5 kategoride oldu.

Programming, Digital Content, Hardware Control, Sumo Robotics, Computer Art. Türkmenistan'ı Başkent Türkmen-Türk Lisesi öğrencisi Recepmuhammet Gurbannazarov ve Aşgabat Türkmen-Türk kız lisesinden Ovadan Hezretguliyeva temsil ettiler. Olimpiyata 38 Ülkeden 126 proje katıldı. Türkmenistan'ın 1 projesi gümüş madalya (Ovadan Hezretguliyeva), diğer projesi bronz madalya (Recepmuhammet Gurbannazarov) kazandı.

Resim 25: 9. Infomatrix Bilgisayar Proje olimpiyatı

24.04.2011- 30.04.2011 tarihleri arasında Rusyanın Moskova şehrinde yapılan 45. Uuslararası Mendeleev kimya olimpiyatına Türkmenistan 3 öğrenci ile katıldı. 15 ülkeden toplam 96 öğrencinin katıldığı bu olimpiyatda Türkmenistan takımından Marı Türkmen-Türk Lisesi öğrencisi Eziz Kuliyeve ve Abadan Türkmen-Türk Lisesi öğrencisi İklim Bolmammedov Bronz madalyanın sahibi oldular.

Resim 26: Uuslararası Mendeleev kimya olimpiyatına

6-10 Nisan 2011 tarihleri arasında Azerbaycan'ın Bakü şehrinde yapılan 5. Eurasia çevre proje olimpiyatına Türkmenistan bir proje ile katıldı. Türkmenistan'ın projesi "Poliesterden Tutkal Eldesi" Projesi Turgut Özal Türkmen Türk Lisesi Biyoloji öğretmeni İbrahim Çelikaş ile öğrencileri Şirmyrat Begmyradow ve Begmuhammet Nursahedow hazırladı ve olimpiyatta Türkmenistan'ı temsil ettiler. Olimpiyata 35 Ülkeden 154 proje ve 225 öğrenci katıldı. Türkmenistan'ın projesi gümüş madalya kazandı.

Resim 27: 5. Eurasia çevre proje olimpiyatı

Türkiye'nin eğitim-öğretim alanındaki bu tarihi katkısının yanısıra Türk işadamlarının kurmuş oldukları irili ufaklı işletmelerle Türkmenistan'da gerçekleştirdikleri yatırımlar önemli bir boyuta ulaşmıştır. Türk işadamları başta inşaat ve tekstil olmak üzere uluslararası ekonomik birikimlerini Türkmenistana taşımış ve ekonomik anlamda önemli bir katma değer ve istihdam yaratmışlardır. Bu yönüyle bağımsızlık sonrası Türkmenistanın yeniden inşasında Türkiye'nin ekonomik birikim ve desteğini arkasına alan Türkmenistan yaklaşık on yıldır istikrarlı bir ekonomik yapılanma ve gelişme temposu yakalamıştır. Aynı dönemde Türkiye ekonomisinin geçirdiği kriz süreçleri göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu anlamdaki katkısı dikkat çekicidir ve bu katkı her geçen yıl artarak devam etmektedir.

Türkmenistan bölgesel işbirliğinden daha çok ikili uluslararası işbirliği çerçevesinde bir dış politika izlemektedir. Tarafsızlık (neutrality) statüsü Türkmenistan dış politikasını ikili işbirliği çerçevesinde gerçekleştirilecek projelere yönlendirmiştir. Bölgesel işbirliği kavramı ve altyapısının henüz istenilen düzeye ulaşmadığı Orta Asya bölgesi için bugün karşılıklı ve ikili ekonomik çıkar üzerine dayalı bir politika anlayışını Türkiye çok iyi

değerlendirebilecek bir altyapı ve potansiyele sahiptir. 2000’li yıllarda ülkemizin petrol ve doğal gaz ihtiyacı artarak devam edecektir. 2010 yılında 55 milyar metreküplük doğal gaz ihtiyacının temini için, Rusya dışında alternatifler bulunması zorunluluğu ve 2020 yılında 80 milyar metreküpe ulaşması beklenen doğal gaz ihtiyacımızın karşılanmasına yönelik arz kaynakları bakımından Hazar bölgesi ülkemiz için önemli bir alternatif konumundadır.

Hazar enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaştırılması sürecinde etkin bir rol üstlenebilmesi halinde, Türkiye 2000’li yıllarda önemli bir enerji koridoru olma özelliğine sahip olabilecektir. Bakü-Ceyhan ham petrol boru hattı, Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı projeleri bu koridorda yer alacak en önemli enerji geçişleri olacaktır. Türkiye’nin son yıllarda uluslararası enerji konjonktürü gereği kazandığı “*güvenilir bölgesel stratejik ortak*” imajı önemli bir güç olarak görünmektedir. Genelde Orta Asya bölgesi ve Kafkaslar, özelde Türkmenistan’ın enerji kaynakları üzerinde bir geçiş noktası olmanın getirdiği jeostratejik konum ve uluslararası enerji politikasının kazandırdığı potansiyeli Türkiye ekonomiyeye dönüştürerek hem bölge ülkeleri hemde kendi ekonomik gelişmesine oldukça önemli bir katkı sağlayacak düzeye çevirebilir.

Türkiye’nin uluslararası düzeydeki jeopolitik ve jeostratejik konumunun uluslararası enerji politikasına yön verecek ve etki yapacak nitelikte olduğunu söyleyebiliriz, AB’ye yaklaşım süreci, dış ilişkilerindeki ikili ve karşılıklı işbirliği çerçevesinde geliştirdiği dış ticaret politikası, özellikle aynı stratejik konuma sahip Azerbaycan ve Gürcistan ile karşılıklı çıkar ve dostluğa dayalı dış ilişkileri yıllardır üzerinde konuşulup ancak uygulamaya sokulamayan Türkmen gazının Anadolu üzerinden Avrupaya ve Akdeniz’e geçişini yeniden gündeme getirmiştir. Türkiye ikili bölgesel ilişkileri ile bu projenin uygulanmasında en önemli engeli teşkil eden “*Hazar’ın statüsü*” ve Azerbaycan ile Türkmenistan arasında uluslararası bir sorun olarak varlığını devam ettiren Hazar petrol ve gaz yataklarının paylaşımı konusunun çözümünde aracılık üstlenmek suretiyle “*Trans-Hazar*” projesinin “*Hazar geçişi*” ayağını gerçekleştirebilir. Özellikle alternatif gaz ve petrol hatları arayışında olan Türkmenistan’ın Türkiye’den bu yönde bir beklentisi bulunmaktadır. Şu an uluslararası enerji konjonktürü Türkiye’ye bu tarihi fırsatı verecek bir konumdadır. Bu projenin gerçekleşmesi projeye katılacak ülkeler ile bölge ülkeleri ve özellikle coğrafi konumu nedeniyle uluslararası pazarlara sevkiyat sıkıntısı yaşayan, doğal kaynak potansiyelini uluslararası pazarlara çıkarak değerlendirme arayışında olan ve bunu sürekli zorlayan Türkmenistan için de hayati bir işlev gerecektir.

Son dönemde, ABD, Orta Asya ve Kafkasya enerji dağıtım piyasasının Rusya'nın elinde olması ve alternatif dağıtım kanallarının mevcut olmayışı nedeniyle yeni bir alternatif arayış içerisine girmiştir. ABD, bölge devlet başkanları ile yaptığı görüşmelerde enerji dağıtım piyasasında Rusya hâkimiyeti ve tekeli kırma isteğini açıkça dile getirmiştir. AB'nin desteğini alan ABD, Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji kaynaklarının Rusya'yı by-pass ederek Türkiye üzerinden Avrupa'ya aktarılması konusunda ısrarını sürdürmektedir. Rusya enerji devi Gasprom ile Ukrayna arasında yaşanan doğalgaz krizinin ardından alternatif enerji arayışına giren Avrupa daha önce planlanıp uygulamaya sokulamayan "*Trans-Hazar*" boru hattına oldukça sıcak bakmaya başlamıştır. Bu proje Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Bulgaristan geçişi olarak düşünülmektedir. ABD yetkilileri bu proje için Orta Asya ve Kafkas ülkeleri ile bir dizi görüşmeler gerçekleştirmektedir. Projenin ilk adımı olan Kazakistan, Rusya'yı dışarıda bırakacak bir projeye destek verebileceklerini açıklayarak, enerji hatlarının çeşitlendirilmesi konusunda AB ile işbirliğine hazır olduklarını bildirmiştir. Rusya'yı devre dışı bırakan bu proje Kazakistan'dan başlayıp Özbekistan ve Türkmenistan'a uzanıp Hazar'ın altından geçerek Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye ve Bulgaristan üzerinden AB pazarlarına ulaşmayı hedeflemektedir. Ancak bölge üzerindeki Rusya ve İran etkisi ve ikili ilişkileri dolayısıyla Hazar'ın kıyıdaş beş ülke tarafından paylaşılmasıyla ilgili "*Hazar statüsü*" sorunu nedeniyle projenin hayata geçirilmesi bu sorunun çözümüne bağlıdır. Bu projenin önemli bir ayağı olan, eski "*Trans-Hazar*" projesi de Rusya ve İran'ın muhalefeti dolayısıyla sonuçsuz kalmıştı. Projenin önemli bir geçiş noktası olan Azerbaycan'ın devlet başkanı Aliyev, ABD'ye yaptığı ziyarette Avrupa'ya alternatif enerji sağlama konusunda garanti vermiştir. Türkiye Enerji Bakanı H.Güler 8 Şubat 2006'da Aşkabat'a yaptığı ziyarette "*Trans-Hazar*" doğal gaz hattı ile ilgili olarak Türkmen yetkililerle bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerin Güler'in ABD ziyareti öncesi olması dikkat çekicidir. "*Trans-Hazar*" projesinin ilk adımı 1991 yılında atılmış, Aralık 1998 yılında fizibilite anlaşması Royal/Dutch Shell, Chevron Texaco, Exxon Mobil ve Kazakistan tarafından imzalanmıştı. Ancak proje Rusya ve İran'ın bölge ülkeleri üzerindeki etkisi ve Hazar'ın statü sorununun çözülememesi nedeniyle uygulama imkânı bulamamıştı.

Rusya da bu plana alternatif olarak yine Türkiye'yi geçiş ülkesi konumuna getiren bir proje geliştirmektedir. Rusya, Karadeniz'in altından Türkiye'ye uzanan "*Mavi Akım*" hattını Güney Avrupa'ya ve İtalya'ya gaz sevkiyatını sağlayacak şekilde uzatmayı planlamaktadır. Rusya'nın diğer alternatifleri arasında Çin, Japonya, Hindistan ve G. Kore bulunmaktadır.

Türkmenistan ise gaz sevkiyatı ile ilgili alternatif çıkış arayışları içinde Çin ile bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Türkmenistan lideri Niyazov, 4 Nisan 2006 tarihinde Çin'e gerçekleştirdiği ziyarette bir doğal gaz boru hattı projesi imzalanmıştır. Bu boru hattı ile Çin'e 30 yıllık bir sürede toplam 12 milyar ton petrol ve 22 trilyon metreküp doğal gaz sevkiyatı planlanmıştır.¹³⁸ 2009 yılından itibaren Özbekistan ve Kazakistan üzerinden Batı Çin'de Urumci ile Doğu Çin'de Şangay'a kadar uluslararası fiyatlardan yıllık 30 milyar metreküp Türkmen gazı sevkiyatı planlanmıştır. Boru hattı inşaatının detayları konusunda taraflar 31 Aralık 2006'ya kadar çalışmalarını tamamlanması planlanmıştır. Projenin nasıl finanse edileceği konusunda bir açıklama yapılmamıştır. Ancak, Çin Ulusal Petrol Şirketi üretimin ortak paylaşımı esasına dayalı bir anlaşmayla Hazar kıyısındaki petrol rezervlerini araştırma ve çıkarma konusunda çalışmalar yapacaktır. Öte yandan, daha önce, Türkmenistan 13 Şubat 2006'da alternatif bir hat üzerinde Afganistan, Pakistan ve Hindistan delegasyonları ile Aşkabat'ta bir görüşme yapmıştı. Türkmenistan'dan Pakistan-Hindistan sınırına kadar ulaşacak projenin maliyeti 3,3 milyar dolardır ve yıllık 33 milyar metreküp gaz kapasitelidir.

Türkmenistan petrol, doğal gaz ve pamuk gibi hammadde ağırlıklı yapısıyla doğal kaynaklara dönük bir üretim ve buna bağlı olarak da ihracatta karşılaştırmalı üstünlüğü bulunduğu görülmektedir. Son on yılda Türkmenistanın özellikle petrol ve doğal gaz sektörüne verdiği önem neticesinde, bu sahaya akan yabancı sermayenin reel kuru aşırı değerlendirmesi sebebiyle ihracatın gerilemesi ve diğer sektörlerin ihmal edilmesiyle sonuçlanan ve teoride "*Hollanda hastalığı (Dutch disease)*" denilen durumunun diğer bölge ülkelerinin yanı sıra Türkmenistan için de geçerli olduğu görülmektedir. Türkmenistan'ın geniş hidrokarbon rezervlerine sahip olması, iktisadi kalkınma politikasında diğer sektörlerin ihmal edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Diğer taraftan, Türkmenistanın pamuk, tekstil ve demirdışı metaller ile petrol ve gaz sektöründe ciddi bir karşılaştırmalı üstünlük yapısına sahip olduğu, sermaye alanında ciddi bir karşılaştırmalı üstünlük dezavantajı bulunduğu, emek yoğun sahada da karşılaştırmalı üstünlük açısından dezavantajlı konumda olduğu, bilgi yoğun teknolojilerdeki dezavantajlarının daha keskin olduğu, karşılaştırmalı üstünlük konusunda çok güçlü olunan tek sahanın doğal kaynaklar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Türkmenistan ekonomisinin mevcut yapısından hareketle önümüzdeki yıllardaki ihracat kompozisyonunun doğal kaynaklar, ithalat kompozisyonunun ise bilgi yoğun ürünler, sermaye malları ve hatta tarım ürünlerinden oluşacağını söyleyebiliriz.

¹³⁸ Detaylı bilgi enerji başlığı altında verilecektir.

Son yıllarda, Türkmenistan ile Türkiye arasındaki karşılıklı ticaret hacmi yaklaşık yıllık 200 milyar dolardır. Kısa ve orta vadede söz konusu ülkelere yönelik ihracatımızda dikkate değer bir artış olmaması, hatta reel anlamda bir düşüş yaşanması normal karşılanmalıdır. Zira ülkemizin özellikle Türkmenistan'a en önemli ihraç kalemleri olan tekstil ve işlenmiş tarım ürünleri alanında geçen 10 yılda yapılan yatırımlar neticesinde bu ürünlerin ithalatında önemli düşüşler meydana gelmiştir. Bu trendin orta ve uzun vadede devam etmesi beklenebilir.

Hazar bölgesinde yer alan ülkelerin, 2000'li yıllarda enerji kaynaklarını ihraç etmeye başladıktan sonra milli gelirlerinde önemli bir artış sağlayacakları kuşkusuzdur. Enerji ihracından kaynaklanan yüksek düzeydeki gelirin altyapı yatırımları ve ticarete yönelmesi beklenmektedir. Coğrafi ve kültürel yakınlığımız nedeniyle, 2000'li yıllarda genelde Orta Asya ülkeleri özelde Türkmenistan ile ticari ve ekonomik ilişkilerimizin yoğunluk kazanması, bugünden kalıcı ikili ticaret ve ekonomi politikalarının belirlenmesinden geçmektedir. Şimdiden bu politikaların belirlenememesi halinde, önümüzdeki yıllarda zenginleşecek bu ülkelerin ihtiyaç duyacakları yatırım ve tüketim malları ithalatının başka ülkelere yönelmesi kaçınılmazdır.

Türkiye'nin Türkmenistan ile ticari ve ekonomik ilişkileri, uzun vadeli bir perspektif içerisinde ele alındığında, kamu ve özel sektörün eşgüdümlü bir işbirliği içerisinde olması halinde, bütün tarafların istifadesine açık, muazzam imkânlar vaat etmektedir. Bu çerçevede, başta enerji sektörü olmak üzere ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin bütün yönleri ile ele alındığı platformlarla bu etkinliklerin belirli bir hedef doğrultusunda koordinasyonu önem arz etmektedir. Türkiye ekonomisinin kamuda ve özel sektördeki bütün aktörleri bir "ortak akıl" içerisinde hareket ettikleri takdirde, bu "*ekonomik fırsat penceresi*" önümüzdeki yıllarda Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinde mevcut durumla kıyaslanamayacak ölçüde karşılıklı büyük ekonomik çıktıya ve refaha dönüşecektir.

TÜRKMENİSTAN VE ENERJİ

Bağımsızlık sonrası Türkmenistan'da yeni bir dönem başlamış ve eski ticaret ortaklıkları yeni konuma göre belirlenmişti. Ancak doğal gaz ihracındaki ani düşüş sanayinin GSMH içindeki oranını derin bir şekilde etkilemişti. Daha sonra toparlanma sürecinde Türkmenistan doğal gaz, petrol ve pamuk ihracının başlamasıyla sanayide iyileşme hız kazandı.¹³⁹ 2000'li yıllar ve sonrasında bu

¹³⁹ Ministry of Economy and Finance of Turkmenistan and the National Institute of Statistics and Forecast of Turkmenistan, Turkmenistan: Eight Years of Independent Development, Ashgabat: 1999, p. 73.

büyüme ve iyileştirmeler devam etmiştir. Makroekonomik göstergeler sevindirici bir ekonomik büyümeyi göstermiştir. Türkmenistan'ın başlıca önceliği gaz, petrol ve pamuğa dayalıdır. Son yıllarda petrol rafinerileri, gaz üretimi, kimya sanayi, elektrik sanayi ve makine imalatı ürünleri ile azotlu gübre, halı ve tekstil ürünlerindeki artış ile sanayi sektöründe canlanma gözlenmektedir. Sanayi sektörü, büyük ölçüde enerji, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalıdır

Tablo 31: Ekonomik Göstergeler

Yıllar	2000	2001	2002	2003	2004	2010*
GSYİH (Milyar \$) (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla)	2.5	3.1	3.7	4.5	5.4	17
Kişi Başı GSYİH (\$)	462	553	638	750	900	6700
Reel GSYİH Büyüme Hızı (%)	17.6	20.5	14.9	13.1	11.2	7
Enflasyon (Tüketici fiyatlarıyla, ort.%)	8.3	11.6	10.6	6.5	9	10
Nüfus (milyon kişi)	5.4	5.6	5.8	6	6	

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası, Türkmenistan Ülke Raporu2005, s.3- * DEİK, Türk-Türkmen İş Konseyi, 2011

İstatistiklere bakıldığında Türkmenistan için değişik kaynaklar değişik bilgiler vermekle birlikte dikkatimizi çeken nokta enflasyon ve reel GSYİH büyüme hızı yükselen ve düşen bir seyir izlerken kişi başı GSYİH'da istikrarlı artış söz konusu. Değişik kaynaklarda değişik verilerin olması Türkmenistan'dan sağlıklı verilere ulaşılamaması gösterilebilir. Dünya Bankası'nın Türkmenistan verilerine baktığımızda ise yıllar itibariyle yüksek oranda GSMH gözükmele birlikte 2006 yılı düşüş sebebi dünya krizi kaynaklı olsa gerektir. 2010 yılı göstergeleri ise bize enflasyonun düşmediğini fakat GSYİH'da ciddi artışı göstermektedir.

Tablo 32: Türkmenistan GSMH %

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
5	13	11	11.1	14.7	6.1	9.2	14.7	11.1	10.2

Kaynak: World Bank, [http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/countries/TM-7E?](http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/countries/TM-7E?display=graph)
display=graph (erişim Ağustos 2014)

Türkmenistan dış ticaret verileri 2000-2004 arasında ticaret hacmi yıllar itibari artarken ticaret dengesinin ülke lehine olduğunu göstermektedir.

Tablo 33: Türkmenistan'ın Dış Ticareti (Milyon ABD Doları) 2005

Yıllar	İhracatı	İthalatı	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
2000	2.383	1.739	4.122	644
2001	2.526	2.201	4.727	325
2002	2.856	2.119	4.975	737
2003	3.632	2.512	6.144	1.120
2004	4.237	2.941	7.178	1.296

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası, Türkmenistan Ülke Raporu2005, s.3

Yıllar itibarıyla (Tablo 33 ve 34) dış ticaretine baktığımızda ilk dikkatimizi çeken nokta ticaret hacminin artması ve ticaret dengesinin Türkmenistan lehine olmasıdır. 2000 yılından 2012 yılı arasında pozitif ticaret dengesinde dikkatimizi çeken ikinci nokta 2004 yılına kadar ticaret hacminin en yüksek olduğu noktayken 2008 yılında pozitif fakat en düşük seviyededir. Bunun sebebi büyük ihtimalle dünya krizi olabilir. Türkmenistan belki doğrudan bu krizden etkilenmese bile ihraç edemediğinden dolayı olarak etkilenmiş omaktadır.

Tabo 34: Türkmenistan Dış Ticaret Dengesi (000 ABD dolar)

	2008	2009	2010	2011	2012
İthalat	389 305	327 559	386 342	392 712	303 507
İhracat	662 933	945 655	1 139 825	1 493 336	1 480 052
Fark	273 627	618 096	753 483	1 100 623	1 176 545

Kaynak: TUİK, Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı, 2012

Başlıca İhracat (2005)

Yaptığı Ülkeler: Ukrayna (%46), İtalya (%18), İran (%11), Rusya Federasyonu (%6), Türkiye (%5)

Başlıca İthalat (2005)

Yaptığı Ülkeler: Türkiye (%17), Ukrayna (%12), Rusya Federasyonu (%11), Birleşik Arap Emirlikleri (%8).

Başlıca İhraç Ürünleri: Doğalgaz (%52), Petrol Ürünleri (% 18, 7), Pamuk ve Tekstil Ürünleri (%8, 5), Ham Petrol (% 8)

Başlıca İthal Ürünleri: Makine ve Teçhizat (%33), Tüketim Malları (%26), Karayolu Taşıtları (%11)¹⁴⁰

¹⁴⁰ İstanbul Ticaret Odası, Türkmenistan Ülke Raporu, 2005, s.3.

Türkmenistan Dış Ticaretinde Başlıca Ürün ve Ülkeler irdelendiğinde 2005 yılından 2010 yılına gelindiğinde ithalatında Çin'in, İhracatında ise Azerbaycan'ın sıralamaya girdiği görülmektedir. Türkiye ile olan ticaret hacmi yüzde olarak artmıştır. İthalatında %17 ile başı çekerken ihracatında ise artış olmuştur.

Başlıca ihraç ürünler (%) (2010)

Petrol, doğalgaz ve madencilik ürünleri (%81), Tarım ürünleri (%10), sanayi ürünleri (%7)

Başlıca ithal ürünler (%) (2010)

Sanayi Ürünleri (%77), Tarım ürünleri (%12), Petrol, doğalgaz ve madencilik ürünleri (%2)

İhracatında başlıca ülkeler: Ukrayna-(Rusya) (%51), İran (%19), Türkiye (%10), Azerbaycan (%5), Diğer (%20)

İthalatında başlıca ülkeler: Türkiye (%17), ÇHC (%17), Rusya (%16), Ukrayna (%9), İran (%7), BAE (%5), Diğer (%39)¹⁴¹

Devlet Başkanlığı, Başbakanlık ve en yüksek yürütme organı olan Halk Maslahatı'nın Başkanlığını da aynı zamanda yürüten Saparmurat Niyazov'un (Türkmenbaşı) 21 Aralık 2006 tarihindeki vefatından sonra bu görevleri 11 Ocak 2007 seçimlerinden sonra Gurbanguly Berdimuhammedov yürütmektedir. Gurbanguly Berdimuhammedov, yüzde 89 oranında oy alarak Devlet Başkanı seçilmiştir. Yeni Başkan ile yeni bir dönem başlamıştır. Berdimuhammedov ülkesinde demokrasiyi geliştirmek için gayret göstermekte olup bunun yanında ekonomik reformlara da ağırlık vermektedir. Yeni lider ayrıca Türkmenbaşı'nın dünya siyasetindeki 'tarafsızlık' tercihini de çevre ülkeler ile işbirliğini arttırmak şeklinde yenilemiştir. Türkmenistan artık uluslararası ilişkilerde çok daha aktif siyaset güden, dışa açılma politikasıyla bölgesel bir güç olma arzusunda olan bir ülkedir.¹⁴² Türkmenistan hakkında bilgilerimizi yenilemek istersek aşağıdaki istatistiğe ulaşırız:

Türkmenistan'ın topraklarının büyüklüğü 488.457 km karedir ve Özbekistan'ınkiyle hemen hemen aynıdır. Ülkenin toplam alanının %80'lik kısmı Kara Kum çölleriyle kaplıdır. The World Factbook bilgi yönetim

¹⁴¹ DEİK, Türk-Türkmen İş Konseyi, 2011.

¹⁴² https://www.kobilersizinicin.com/pdf/ulke_bulten/2011/Turkmenistan_bulten_.pdf

kuruluşunun 2012 yılında sunduğu son istatistiğe göre Türkmenistan'ın nüfusu 5.05 milyondur. Yıllık nüfus artışı %1.2. Ortalama yaşam süresi 65 yaş, şehirlerde ikamet edenlerin oranı %49.5.¹⁴³

Türkmenistan'ın etnik yapısı ise: Halkın % 85'i Türkmenlerden, %5'i Özbeklerden, %4 Ruslardan, geri kalanları ise Kazaklar gibi diğer farklı etnik gruplardan ibarettir. Türkmenler bir Türk halkı olarak (Ahal) Tekke, Ersarı ve Yomud gibi ulus-altı klanları içermektedirler. Yaklaşık 150 bine yakın Türkmen farklı BDT ülkelerinde ikamet etmektedir. Ayrıca, İran'da 1.3 milyon, Afganistan'da 900 binin üstünde Türkmen yaşamaktadır. Irak'taki Türkmenleri de sayabiliriz.

Türkmenistan'ın GDP oranı The World Factbook 2011 verilerine göre yaklaşık 44 milyar dolar (PPP), GSMH göstergesi ise 7.900 milyar dolara ulaşmıştır. 2011 yılında Türkmenistan makroekonomik göstergeleri itibarıyla %14.7 oranında büyüme temposu sergileyerek dünyanın en hızlı büyümekte olan beş ekonomisinin arasında yer almıştır. British Petroleum şirketinin 2012 yılında yaptığı araştırmasına göre Türkmenistan sahip olduğu doğal gaz yataklarının büyüklüğü açısından Rusya, İran ve Katar'dan¹⁴⁴ sonra dünyada dördüncü sırada yer almaktadır. Dünyada bulunan tüm doğal gaz kaynaklarının %11, 7'si Türkmenistan'a aittir.¹⁴⁵

Türkmenistan'ın sanayi üretimi son 9 yılda 5 kat artış gösterdi. Türkmenistan'da modern teknolojilerle donatılmış, ihracat odaklı tekstil sanayisi ekonomiye önemli katkı sağlıyor. Yeni tesislerin açılmasının yanı sıra tekstil komplekslerinin inşasına yönelik yabancı yatırımcıların çekilmesi için uygun koşullar oluşturulmuş bulunuyor. Aynı zamanda ülkede halı dokumacılığı oldukça gelişmiş durumda. 2010 yılında ülkede 84 bin ton örme pamuk ipliği, 184, 5 milyon m2 pamuklu kumaş, 8,2 bin ton örme kumaş değerinde üretim gerçekleştirildi. İnşaat sektörünün GSYH'deki payı yaklaşık yüzde 6 olan Türkmenistan'da, inşaat sektöründe 3 binden fazla işletme ve kuruluş bulunuyor. Ülkede tarım temel hedefler arasında olup, yerli tarım

¹⁴³ 2011 Dünya Bankası verilerine göre ise Türkmenistan HDI'si (İnsani yaşam indeksi) 0.686 ile dünyada 102. Sıradadır. BTI 2012 | Türkmenistan Country Report, p.2.

¹⁴⁴ Bazı kaynaklarda Katar yerine ABD sayılmaktadır.

¹⁴⁵ Canat Mominkulov, **Türkmenistan Ekonomisinde Enerji Sektörü**, Eurasian research Institute, AAE YAYINLARI №6 (2013), s.3.

üreticilerine teşvikler sağlanıyor. Ayrıca, Türkmenistan hükümeti gübre ve diğer maliyetleri satın alma işlemi konularında yüzde 50 indirimle çiftçilere destek sağlıyor. Yine tarım endüstrisi teknolojilerini satın alma işlemi devlet tarafından destekleniyor.¹⁴⁶

Ağustos 2014 te Aşkabat'ta 6.Uluslararası “Turkmen Construction” Fuarı ve “Türkmenistan İnşaat Sektörünün Gelişimi” konferansı yapıldı. Türkmenistan'ın kalkınma ve büyümesinde lokomotif sektör enerji olabilir fakat bu ekonomik aktivite gösteriyor ki inşaat sektörü de dikkatle izlenmesi gereken bir alandır. Aklımıza şu şekilde bir soru gelebilir Neden Türkmenistan? Çünkü,

- Türkmenistan Ekonomisi, dünyada en hızlı gelişen 3. ekonomidir.
- Dünyanın en büyük enerji ihracatı yapan ülkelerinden birisidir.
- Milyar \$ lık inşaat ve altyapı projeleri ile tüm dünya için önemli bir pazar konumundadır.
- Türkmenistan Devleti'nin 2020 yılına kadar bitirilmesini öngördüğü inşaat projelerinin tüm sektörleri hareketlendirmesi beklenmektedir.
- Ülke turizmini geliştirmek için oluşturulan Awaza şehri milyar dolar değerinde yatırımlar almaktadır.
- Türkmenistan'ın hedefi, Hazar'da yapılacak liman ile Orta Asya'nın lojistik üssü haline gelmektir.
- Türkmenistan petrol - gaz, inşaat, telekomünikasyon, turizm, sağlık, gıda gibi birçok temel sektörde fırsatlar sunan bir ülkedir.
- V. Asya Oyunları çerçevesinde yatırımlar gerçekleştirilmektedir. Bunlar arasında yarış pistleri, stadyumlar, spor merkezleri ve olimpiyat şehri yer almaktadır.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Gülder Demir, Enerji Sektörüyle Yıldızı Parlayan Ülke Türkmenistan, Ekonomik Forum, Mart 2012, s. 43.

¹⁴⁷ 6.Uluslararası “Turkmen Construction” Fuarı ve “Türkmenistan İnşaat Sektörünün Gelişimi” Konferansı, 27 - 29 Ağustos 2014, Sergi Köşkü | Aşkabat, Türkmenistan, www.turkmenconstruction.com,

Resim 28: Aşkabat ve Yeni Yüzü

Türkmenistan sahip olduğu en önemli doğal zenginliği ve Avrasya bölgesindeki jeoekonomik avantajlarıyla, özellikle, son beş-on yıl içerisinde çok önemli siyasi bir oyuncuya dönüşmüştür. Türkmenistan'ın dünya çapında bile büyük sayılabilecek doğal kaynaklarının olması Avrupa, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, İran, Türkiye, Pakistan, Hindistan gibi dünyanın hemen hemen bütün büyük güçlerinin dikkatini çekmiş ve sadece bununla kalmayıp, küresel enerji politikasının en önemli parçasını oluşturmuştur.¹⁴⁸ Doğal gaz ve petrol gibi stratejik kaynaklara sahip olan Türkmenistan, bağımsızlığının 20. yılında enerji alanında uluslararası alandaki konumunu giderek güçlendiriyor. 2010 yılı sonu itibarıyla, dünyanın en büyük 4'üncü doğal gaz rezervine sahip olan Türkmenistan; Rusya Federasyonu, Çin ve İran'a doğal gaz ihraç ediyor. Mega projeler kapsamında Çin ile doğal gaz projesini devreye sokan Türkmenistan, ülkeyi Afganistan üzerinden Pakistan ve Hint Okyanusuna bağlayacak TAPI projesiyle doğal gazını Uzak Doğu pazarlarına da ulaştırmayı hedefliyor.¹⁴⁹

2012 yılı sonunda yapılan resmi raporlara göre Türkmenistan'ın GDP büyüme oranı %11,1 olmuştur. Bu tempo bile dünya çapında en büyük gösterge sayılabilir. Ulusal ekonominin farklı alanları ve sektörlerine yapılan yatırımların toplam hacmi %138 artma göstermiştir. Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov'a göre GDP oranının devletin desteğiyle böyle yüksek düzeyde tutulmaya çalışılması çok önemlidir. Devlet Başkanına göre ülke ekonomisine büyük miktarda yatırımlar gelmektedir ve onların sayısı son on iki

¹⁴⁸ Canat Mominkulov, **a.g.e.**, s.8.

¹⁴⁹ Gülder Demir, Enerji Sektörüyle Yıldızı Parlayan Ülke Türkmenistan, Ekonomik Forum, Mart 2012, s. 43.

ay içerisinde % 135,9 artmıştır. Yatırımlar genellikle sanayi sektörünün sistemli gelişmesi, üretim kapasitelerinin artırılması ve know-how teknolojilerinin geliştirilmesi için harcanmıştır. Türkmenistan 2015 yılına doğru petrol ve gaz işleme sektörü kapasitesini 15 milyon tona, 2020 yılında 20 milyon tona, 2025 yılında 22 milyon tona, 2030 yılında da 30 milyon tona çıkarmayı planlamaktadır. Türkmenistan şu anda her sene 10 milyon ton petrol üretmekte ve bu petrolün çoğu kısmı yerel üretim yerlerinde işlenmektedir.¹⁵⁰

Acaba bu hedefler ulaşılabilir hedefler midir? Uygulanan politikalar bu hedeflere ulaşılabilirliğinin sinyalini vermektedir. Nasıl mı?

2012 yılında bakanlar kurulu toplantısında, yılın ilk 4 ayın sonuçları değerlendirildi. Toplantıda çok önemli kararlar alındı. Alınan kararlar, Türkmenistan'ın yeni yatırımlar alacağını ve yapılacağını bir göstergesidir.

Bakanlar Kurulu Toplantısından Notlar:

- Ticaretteki büyüme %14,1 olarak gerçekleşti.
- Türkmenistan dış ticareti % 48,7 arttı.
- Hizmet sektörü %14 büyüdü.
- Devlet Bütçesi gelirler %115, giderler %94 olarak gerçekleşti.
- Ocak-Mart döneminde yatırımlar % 39,6 arttı
- İnşaat Bakanlığında üretim ve hizmet büyümesi: %14,3 oldu.
- İnşaat malzemeleri üretimi %2,4 arttı.
- Çimento üretimi %10,1 arttı.
- Demir yol yük taşıma %2 arttı.
- Demir yol yolcu taşıma: %7,7 arttı.
- Kara yol yük taşıma %1,1 arttı.
- Kara yol yolcu taşıma %0,4 arttı.
- Deniz yük taşıma %40 arttı.
- Deniz yolcu taşıma %12,5 arttı.¹⁵¹

¹⁵⁰ Canat Mominkulov, a.g.e., s.12-13.

¹⁵¹ Türkmenistan Günlük Haber Bülteni (TGHB), 21. Asırda 21. Yıl, Sayı 201 Y.1. 07.05.2012, s.2.

2011 yılın DEİK raporuna göre aşağıdaki verilere ulaşabilmekteyiz.

Başlıca İhraç Ürünleri/Ürün Grubu(%) : Petrol, doğalgaz ve madencilik ürünleri (%81), Tarım ürünleri (%10), Sanayi ürünleri (%7).

Başlıca İthal Ürünleri/Ürün Grubu (%) : Sanayi ürünleri (%77), Tarım ürünleri (%12), Petrol, doğalgaz ve madencilik ürünleri (%2).

İhracatında Başlıca Ülkeler: Ukrayna – (Rusya) (%51), İran (%19), Türkiye (%10) Azerbaycan (%5), Diğer (%20).

İthalatında Başlıca Ülkeler: Türkiye (%17), ÇHC (%17), Rusya (%16), Ukrayna (%9), İran (%7), BAE (%5), Diğer (%39).

Bu verilerde dikkatimizi çeken unsur Türkiye Türkmenistan’ın ithalatında birinci sırada ihracatında ise 4. sırada olmasıdır. O halde Türkiye - Türkmenistan ekonomik ilişkileri ne durumdadır?

Türkmenistan Son Dönem Ekonomik Gelişmeler ve Potansiyeli:

2000-2010 dönemini kapsayan Sovyet tarzı bir “Sosyal ve Ekonomik Dönüşüm Stratejisi” uygulamakta olan Türkmenistan, 2003 yılında bu stratejiye 2020 yılına kadar olan dönemi de içine alan yeni bir uzun vadeli kalkınma programını eklemiştir. Bu stratejiye göre ithal ikamesine dayalı ve belli sektörler için yüksek üretim hedeflerinin konulduğu bir plan benimsenmiştir.

2008 yılı Türkmenistan'da ekonomik açıdan büyük değişimlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. İlk olarak benzin fiyatları yaklaşık %900 artırılarak dünya seviyelerine çekilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra her otomobil sahibine aylık 120 lt. ücretsiz benzin verilmesine yönelik bir karne uygulaması getirilmiştir. Halka neredeyse ücretsiz olarak sağlanan doğalgaz, elektrik, su ve şehir içi telefon hizmetlerinin de ücretlerinin benzer şekilde artması beklenmektedir. Bunun yanı sıra, uzun süredir izlenen çifte kur politikası, 2008 yılının ilk aylarında yapılan işlemlerle eşitlenmiştir. 24.000 manat seviyelerinde seyreden dolar kuru aşağıya, 10 yıldır 5.200'de sabit olan resmi kur ise yukarıya çekilerek 14.215'e eşitlenmiştir. Tüm bu gelişmeler, uzun yıllardır resmi kurdan yapılan uçak bileti ödemeleri, telefon ücretleri, gümrük vergileri gibi ödemelerin bir anda yaklaşık 3 kat artması ile sonuçlanmış, buna rağmen reel sektördeki fiyatların yeni kura göre düşürülmemesinin de etkisi ile ülkede ani bir fiyat yükselişi baş göstermiştir. Türkmenistan'ın küresel mali piyasalardan izole bir ülke olması 2008 yılı sonlarında ortaya çıkan ve 2009 yılında derinleşen küresel mali krizden en az seviyede etkilenmesini sağlamıştır. Ancak

yine de ülkenin GSYİH'sının 2009 yılında % 9 oranında azaldığı tahmin edilmektedir.¹⁵²

Türkmenistan, BDT ülkeleri içinde Rusya'dan sonra 7, 94 trilyon m³ mevcut ispatlanmış rezervi ile en önemli doğal gaz üreticisidir. Ülkenin ispatlanmış petrol rezervi ise 600 milyon ton'dur.¹⁵³ Türkmenistan, 2020 yılına kadar enerji sektörüne 60 milyar dolarlık yatırım yaparak yıllık üretim kapasitesini 240 milyar m³ doğalgaz ve 100 milyon ton petrol seviyesine çıkarmayı hedeflemektedir.

Türkmenistan'ı Afganistan üzerinden Pakistan ve Hint Okyanusu'na bağlayacak olan TAP Boru Hattı Projesi de gündemde olan projelerden olup, 1600 km. uzunluğunda ve 33 milyar m³ kapasiteli olması planlanan bu hat ile Türkmen gazı Uzak Doğu pazarlarına da ulaşabilecektir. Bunun yanı sıra Türkmenistan son yıllarda yakın ilişkiler geliştirdiği Çin Halk Cumhuriyeti ile 2006 yılı başında 30 yıl süreyle yılda 30 milyar m³ doğalgaz alımını içeren bir anlaşma imzalamasını hatırlayalım.¹⁵⁴ Türkmenistan, özellikle Çin Halk Cumhuriyeti ile gerçekleştirdiği doğalgaz satış anlaşması sonrası Çin Kalkınma Bankası'ndan temin ettiği yaklaşık 10 Milyar ABD Dolarlık uzun vadeli kredi çerçevesinde doğalgaz sektöründe yeni tesislerin kurulmasına hız vermiştir. 2009 yılının aralık ayında Türkmenistan-Çin Doğalgaz Boru Hattı açılmıştır. Rusya Federasyonu'na olan bağımlılığın azaltılması ve satış noktalarının çeşitlendirilmesi çerçevesinde Türkmenistan-İran doğalgaz boru hattının kapasitesi 2010 yılının Ocak ayında artırılmıştır. Türkmenistan-Çin doğal gaz boru hattı ile Çin'e 2010 yılında 6 milyar, 2011 yılında 17 milyar, 2012 yılında 22 milyar, 2013 yılında 33 milyar, 2014 yılında 37 milyar ve 2015 yılından itibaren ise yılda 40 milyar metreküp doğal gaz satılması öngörülmektedir. Çin'e ve Rusya'ya 2010 yılında doğalgaz ihracatının başlaması ve İran'a ihraç edilen doğalgaz miktarının artırılmasıyla birlikte kalkınmakta olan enerji sektörüne yapılan yatırımlar, Türkmenistan'ın ekonomisinin gelişmesini sağlamıştır. Bundan dolayı 2010 yılında Türkmenistan'ın %9 oranında büyümesi öngörülmüştü.

Mevcut hatların yanı sıra, Türkmenistan'ı Afganistan üzerinden Pakistan ve Hint Okyanusu'na bağlayacak olan TAP Boru Hattı Projesi gündemdedir. 1600

¹⁵² Koray Ali KONCA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Ankara - February, 2011, s.5.

¹⁵³ https://www.kobilersizinin.com/pdf/ulke_bulten/2011/Turkmenistan_bulten_.pdf

¹⁵⁴ Koray Ali KONCA, a.g.e., February, 2011, s.7.

km. uzunluğunda ve 33 milyar m³ kapasiteli olması planlanan bu hat ile Türkmen gazı Uzak Doğu pazarlarına da ulaşabilecektir.¹⁵⁵ Türkmenistan, doğalgazın yanı sıra petrol endüstrisini de geliştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. 1990'lı yıllarda 3 milyon ton seviyelerinde olan petrol üretimi, 2000'li yıllarda 10 milyon ton seviyelerine çıkmıştır. Sektöre daha fazla yabancı yatırım çekilmesi hedeflenmekte, ancak üretim-paylaşım anlaşmalarının içerdikleri yabancı ortaklara getirilen şartlar ve genel olarak ülkedeki yatırım ortamının yetersizliği buna engel teşkil etmektedir. Ülkenin iki rafinerisi olan Hazar kıyısındaki Türkmenbaşı Rafinerisi ve Özbekistan sınırındaki Seydi Rafinerisi, Türk firmalarının da yer aldığı projeler ile son yıllarda yenilenmişlerdir.¹⁵⁶

ENERJİ KORİDORU ve GÜÇ I

Dünyanın rezerv bakımından en zengin 4. ülkesi olan, yaklaşık 24, 6 trilyon m³ doğalgaz rezervi bulunan ve hattın tedarikçisi olacak Türkmenistan, İran, Rusya ve Çin'e doğalgaz ihraç etmektedir. Türkmenistan ekonomisinde doğalgaz ihracatının önemli bir yeri vardır. Doğalgaz ihracatının ekonomideki payı yaklaşık %80'dir. Yıllık ortalama ürettiği 72 milyar m³ doğalgazın yaklaşık 42 milyar m³'ünü Rusya'ya, 14 milyar m³'ünü İran'a satmaktadır. 2009 yılında açılan Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hattıyla Çin'e ve 2010 yılında hizmete giren Türkmenistan'ın İran sınırına yakın devasa Devletabad gaz yataklarındaki doğal gazı İran'a ulaştıracak Devletabad-Saraks-Hangeran doğal gaz boru hattı ile de İran'a doğalgaz taşımaktadır. Zengin doğalgaz ve petrol kaynaklarına sahip olan Türkmenistan, enerji sektörünün geliştirilmesine büyük önem vermekte ve sektör potansiyelinin hayata geçirilmesi için bir dizi proje yürütmekte ve ciddi yatırımlar yapmaktadır. Ayrıca, Türkmenistan daha büyük pazarlara ulaşmak ve yeni ticari ortaklar bulmak istemektedir. Bu nedenle Türkmenistan'da doğalgaz, petrol altyapı çalışmaları ve projelerine yatırım bir devlet politikası haline gelmiştir. Varsayılan proje, Türkmen doğalgazının en büyük müşterisi olan Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmak adına Türkmenistan için büyük bir şans olacaktır. Yeni hatların tamamlanması ile yeni pazar kapıları açılacak ve Türkmenistan'ın enerji ihraç kanalları çeşitlenecektir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ https://www.kobilersizinicin.com/pdf/ulke_bulten/2011/Turkmenistan_bulten_.pdf

¹⁵⁶ Koray Ali KONCA, a.g.e, February, 2011, s.7

¹⁵⁷ Betül Buke Karacın, **Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı Projesi**, USAK Stratejik Gündem, 16 Ağustos 2014, Cumartesi, <http://www.usakgundem.com/yorum/378/t%C3%BCrkmenistan-afganistan-pakistan-hindistan-do%C4%9Falgaz-boru-hatt%C4%B1-projesi.html>

ENERJİ KORİDORU ve GÜÇ II

Şimdi boru hatları projeleri ne durumda tek tek irdeleyelim:

Türkmenistan-İran arasındaki Devletabad-Serahs-Hangeran Doğalgaz Boru Hattının resmi açılış töreni iki ülke liderlerinin katılımıyla gerçekleştirildi. Tören, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'a yaklaşık 360 kilometre uzaklıktaki Salar yap mevkiinde yapıldı. -İran arasındaki Devletabad-Serahs-Hangeran Doğalgaz Boru Hattının açılış törenine, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov, İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ile birlikte Türkmenistan Bakanlar Kurulu üyeleri, diplomatik misyon şefleri, enerji sektörü temsilcileri, yerli ve yabancı basın mensupları katıldı. Törende konuşan Türkmenistan lideri Berdimuhamedov, Devletabad-Serahs-Hangeran Doğalgaz Boru Hattının inşaatının 6 ay gibi kısa bir sürede tamamlanmasının iki ülkenin dostluk ilişkilerinin meyvesi olduğunu söyledi. Güvenli enerji sevkياتına büyük önem verdiklerini belirten Berdimuhamedov, Türkmenistan ve İran'ın dünya enerji piyasasına tedarik konusunda ortak çalışma yürütüp, örnek olduklarını söyledi.

Berdimuhamedov, açılan yeni boru hattının İran'a doğal gazı ulaştıran 2. hat olduğunu ifade ederek, söz konusu hattın tam kapasite çalışmasıyla İran'a yılda 20 milyar metreküp doğal gaz gönderebileceklerini belirtti.¹⁵⁸ ITE Doğal Gaz Boru Hattının proje çalışmalarına Ağustos 2011 tarihinde başlanmıştır. Bu proje de,

İran Türkiye Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (ITE) ile İran ve Türkmenistan kaynaklı doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması amaçlanmaktadır. İran doğal gazının Türkiye üzerinden transit geçişi için İran İslam Cumhuriyeti Petrol Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı 17 Kasım 2008 tarihinde “Mutabakat Tutanağı” imzalamışlardır. Proje çerçevesinde Türkiye'nin ihtiyaç duyması halinde boru iletim hattından Türkiye'nin gaz sağlayacağı proje kapsamında ayrıca yer almaktadır. Projenin yaklaşık uzunluğu toplam 5.000 km civarındadır. Boru hattı Güzergâhının Türkiye içerisindeki uzunluğu ise 1750 km dolayındadır. Proje ile Avrupa'ya taşınacak yıllık gaz miktarı hedefi 35 Milyar m3 olarak belirlenmiştir. Turang, Transit Taşımacılık A.Ş.; İran ve Türkmenistan kaynaklı doğal gazın Türkiye üzerinden Almanya'ya kadar boru hattı vasıtası ile iletilmesi için İran Bazargan/Doğu-beyazıt sınırı ile İpsala Edirne/Yunanistan sınırı arasındaki kısmı inşa etmek amacıyla 26.08.2010 tarih ve 2010/882 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Petrol Kanunu'nun 6 ve 83 üncü maddelerince 30 yıl süre ile BB/TRG/4476 hak sıra numaralı “Doğal Gaz Boru Hattı Belgesi” almıştır.

¹⁵⁸ Milliyet Gazetesi, Türkmenistan-İran doğal gaz boru hattı açıldı, 06 Ocak 2010.

Kaynak: <http://www.ite-pipeline.com/pages.aspx?page=9> (erişim Ağustos 2014)

Resim 29: Doğal Gaz Boru Hattı Projesi

ITE Doğal Gaz Boru Hattı Projesi Türkiye kısmı; Türkiye İran sınırından başlayarak sırasıyla Ağrı, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Sivas, Yozgat, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Eskişehir, Bilecik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Çanakkale, Tekirdağ, İpsala/Edirne Yunanistan sınırına kadar olacaktır.¹⁵⁹ Türkiye; İran doğalgazını Avrupa'ya taşıyacak boru hattına, 'İran'ın Türkmenistan doğalgazına Türkiye için transit geçiş izni vermesi şartıyla' onay verdi. İran da Türkiye içinde tüketilmek koşuluyla Türkmen gazı için transit geçiş belgesi verdi. İran boru hattının inşasını üstlenen Turang hızlı davranarak çalışmalara başladı. İran ayrıca Turang'ın ana ortağı SOM Petrol ile mutabakat anlaşması imzaladı. Uzmanlar ise her iki boru hattının eşzamanlı başlaması gerektiğini, aksi halde İran'ın avantaj sağlamış olacağını belirtiyor.¹⁶⁰

¹⁵⁹ <http://www.ite-pipeline.com/> (erişim Ağustos 2014)

¹⁶⁰ İsmail Altunsoy, **İran'a Boru Hattı Kıyağı**, Zaman Gazetesi, 04 mart 2014

ENERJİ KORİDORU ve GÜÇ III

Türkmenistan-Çin doğal gaz boru hattı ise, Türkmenistan, Çin, Kazakistan ve Özbekistan devlet başkanlarının katıldığı törenle açıldı. Tören, başkent Aşgabat'a yaklaşık 650 kilometre uzaklıkta bulunan Lebap eyaletindeki Samandepa mevkiinde düzenlendi. Türkmenistan ile Çin'in petrol şirketi CNPC'nin birlikte kurduğu doğal gaz rafineri tesisinde düzenlenen törene, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulı Berdimuhamedov, Çin Devlet Başkanı Hu Jintao, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un yanı sıra ülke heyetleri ile çok sayıda yerli ve yabancı gazeteci katıldı. Türkmenistan-Çin boru hattının tamamlanmasıyla Türkmenistan, Rusya ve İran'dan sonra doğal gazını Çin'e de göndermeye başladı. Söz konusu proje 3 Nisan 2006 yılında Çin'in başkenti Pekin'de Türkmenistan hükümeti ile Çin hükümeti arasında imzalanan anlaşma sonucu hayata geçirildi. Boru hattının inşasına Temmuz 2008 yılında başlandı. Yaklaşık 7 bin kilometre uzunluğundaki doğal gaz boru hattının 185 kilometresi Türkmenistan, 529 kilometresi Özbekistan, 1300 kilometresi Kazakistan ve yaklaşık 5 bin kilometrelik kısmı da Çin sınırları içinde yer alıyor.¹⁶¹

Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı Projesi

21. yüzyılın modern İpek Yolu olarak tabir edilen Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı (TAPI) projesi, ilk olarak 1995 yılında Trans-Afganistan Hattı (TAP) adında Türkmenistan ve Pakistan arasında bir ön anlaşmayla ortaya çıkmıştır. 1996 yılında projeyi gerçekleştirmek için Amerikan Unocal şirketinin öncülüğünde CentGas adlı bir konsorsiyum kurulmuş ve çalışmalara başlanmıştır.

Kaynak: <http://www.enerjimagazin.com/haber-1088-TAPIde-Imzalar-Atildi.html>

Resim 30: Türkmenistan ve Boru Hattı Projesi

¹⁶¹ Milliyet Gazetesi, Türkmenistan - Çin doğalgaz boru hattı açıldı, 14 Aralık 2009

Hamid Karzai'nin yönetime gelmesinin ardından proje için 2002 yılında Türkmen, Afgan ve Pakistan liderleri aralarında bir anlaşma imzalamıştır. 2008 yılında Hindistan'ın da projeye katılmasıyla, Trans-Afganistan olarak adlandırılan proje Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı (TAPI) ismini almıştır. Yaklaşık 16 yıldır gündemde olan projenin hızla tamamlanması için 11 Aralık 2010 tarihinde Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan siyasi liderleri arasında hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır.

Toplamda 1.680 kilometre olarak tasarlanan hattın 170 km'si Türkmenistan'dan, 830 km'si Afganistan, 400 km'si Pakistan ve 280 km'sinin de Hindistan'dan geçmesi planlanmaktadır. Hattın güzergâhı ise Türkmenistan'ın rezerv bakımından zengin yaklaşık 1,4 trilyon m³ doğal gaz hacmine sahip olan bölgesi Devletabad'dan başlayıp Afganistan'da Herat ve Kandahar, ardından Pakistan'daki Ketta ve Multan şehirleri üzerinden geçip Hindistan'a girerek Fazilka şehrinde sona erecek şekilde tasarlanmıştır.¹⁶²

Türkmenistan hakkında son gelişmelere baktığımızda ise; Türkmenistan ekonomisinde gelişmelerin olumlu seyrettiği görülmektedir. Basın yayın Türkmenistan Türkiye ilişkilerinin gelişmekte olduğunu ve Türkmenistan ekonomisinde pozitif yönlü olduğu izlenimi vermektedir. *Zaman Gazetesine*'ne göre: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Rıfat Hisarcıkıoğlu, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov tarafından kabul edildi. Devlet Başkanı Berdimuhamedov'un vizyoner politikası sonucunda Türkmenistan'ın elde ettiği başarılarından gurur duyduklarını kaydeden TOBB Başkanı Hisarcıkıoğlu, Türk iş dünyasının mensuplarının Türkmenistan ile karşılıklı çıkara dayalı işbirliğine büyük ilgi gösterdiğini kaydetti. Devlet Başkanı Berdimuhamedov, Türkmenistan ile Türkiye'yi tarihten gelen dostluk, ortak tarih ve kültür değerlerinin birleştirdiğini kaydederek, ikili işbirliğinin artırılması için bütün imkânların mevcut olduğunu kaydetti. Berdimuhamedov ile Hisarcıkıoğlu, işbirliği ilişkilerinin çeşitli sektörlerdeki yeni ortak projeler ile genişletilmesine yönelik konuları değerlendirdi. Taraflar, ülkeler arasında düzenli olarak yapılan fuarların, iş forumlarının, iş adamlarının arasındaki münasebetlerin iki ülke ticari ilişkilerine olumlu yansıdığını ifade ettiler.

¹⁶² Betül Buke Karacın, **Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı Projesi**, USAK Stratejik Gündem, 16 Ağustos 2014, Cumartesi, <http://www.usakgundem.com/yorum/378/t%C3%BCrkmenistan-afganistan-pakistan-hindistan-do%C4%9Falgaz-boru-hatt%C4%B1-projesi.html>

Devlet Başkanı Berdimuhamedov'a ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik münasebetlerin geliştirilmesine verdiği destekten dolayı teşekkür eden Hisarcıklıoğlu, Türkmenistan'daki olumlu yatırım ikliminin bu ülkede yabancı şirketlere iş yapma imkânı sağladığını belirtti. TOBB Başkanı, Türk işadamlarının bundan sonra da Türkmenistan'daki kalkınma programında yer almak istediğini kaydetti.¹⁶³

Avrasya İncelemeleri Merkezi'ne göre ise: Türkmenistan ekonomik göstergelerinin en son hali pozitif sinyaller vermektedir: Türkmenistan'da ekonomik büyüme kesintisiz devam ediyor. Bakanlar Kurulu toplantısında konuşan Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguli Berdimuhamedov, ülkesinin 2014 yılının ilk 9 ayında yüzde 10,3 oranda büyüme gerçekleştirdiğini söyledi. Ülke ekonomisini çeşitlendirme ve sanayi ülkesine dönüşme politikalarının başarılı sonuçlar verdiğini söyleyen Berdimuhamedov, sanayi sektöründe ilgili dönemde yüzde 10,7 oranlık bir büyüme rakamına ulaştıklarını belirtti. İhracat potansiyelinin arttığını belirten Türkmen lider, bunun sonucunda yabancı döviz girişinin arttığını ifade etti.

İnşaat, sanayi, doğalgaz, enerji ve diğer sektörlerde önemli başarılar imza atıldığından bahseden Berdimuhamedov, "2014 yılının 9 ayında hizmete açılan 237 tesisin toplam maliyeti 4 milyar doları buldu. Bu dönemde 7425 kişi kapasiteli 42 kreş, 32 bin 108 öğrenci kapasiteli 57 okul ve toplam alanı 551 bin metrekare olan konutlar inşa edildi. Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru kapsamında Kazakistan-Türkmenistan-İran demiryolunun hattı inşaatı bitti. Bölgeleri birleştiren bu proje, uluslararası öneme sahip. Ülke genelinde yeni petrol ve doğalgaz sahalarında arama çalışmaları devam ediyor. Doğalgaz hatları çekiliyor, uluslararası standartlarda havaalanları, köprüler, otobanlar inşa ediliyor" diye konuştu. Berdimuhamedov, bu bağlamda 45 milyar dolar maliyetinde 2 binden fazla inşaat projesinde çalışmaların devam ettiğini sözlerine ekledi.

Çeşitli sektörler ile birlikte tarım alanında da önemli sonuçlara gidildiğini söyleyen Berdimuhamedov, 27 Ekim Bağımsızlık Bayramı'na kadar 1 milyon tondan fazla pamuk rekoltesine ulaşacaklarını kaydetti. Bunun önemli bir başarı olduğunu söyleyen Türkmen lider, tarım sektöründeki olumlu sonuçların tekstil sektörünün de büyümesine önemli katkı sağladığını ifade etti. Türkmenistan'ın kalkınmasında, altyapı ve üstyapı müteahhitlik projelerinin yapımına aktif katılan Türk inşaat şirketleri, bu ülkede büyük projelere imza atıyor. Türk

¹⁶³ Cemil Yıldız, Zaman Gazetesi, 15 Ekim 2014, Aşkabat.

şirketleri, Japonya ve Güney Kore gibi ülkelerin dev şirketleri ile konsorsiyum kurarak, Türkmenistan'ın sanayi ülkesi olma yönünde ilerlemesine büyük katkı sağlıyor. Çalık Holding, Japon Mitsubishi Corporation konsorsiyumuyla 1,3 milyar dolarlık Garabogaz Gübre Fabrikası'nın temelini atarken, Rönesans Holding, Kawasaky Heavy Industries ile 1,7 milyar dolarlık Ahal Gas to Gasoline (GTG) (doğalgazdan benzin üretim) tesisi Türk şirketlerinin bu ülkede kazandığı dev projelerin bazılarıdır.¹⁶⁴

¹⁶⁴ AVİM Avrasya İncelemeleri Merkezi, **Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, Türkmenistan'dan 3 lük Büyüme**, <http://www.avim.org.tr/bulten/tr/94472> (15 Ekim 2014).

SONUÇ

Mana yönünden geniş ve zenginliğe sahip Türkmen kelimesi için imanlı Türk diyebiliriz. Türkistan ile Osmanlı Devleti arasında köprü rolü oynayan Büyük Selçuklu Devleti kurucuları Tuğrul ve Çağrı beylerdir. Bu eser başlangıç olarak Büyük Selçuklu Devletinden başlamıştır ki bu devre Türkmenistan Devleti kurucusu (1991) Saparmurat Niyazov'a (Türkmenbaşı) göre 'Ruhnama' adlı eserinde Türkmen Tarihini beş evreye ayırmıştır:

- 1- MÖ. 5 binyıl ile MS. 650. yıl arası temsilcisi Oguz Han, sembolü Öküz'dür.
 - Türkmen çalışarak geçimini sağlıyor. Öküz toprak manasındadır.
- 2- MS. 650 yıl ila 10. yy. arası temsilcisi Dede Korkut, sembolü Kurt'dur.
 - Dünyaya yayılma dönemi. İslamiyete iman edildi.
- 3- 10.- 17. yy arası temsilcisi Köroğlu, sembolü Kartal'dır.
 - Dünya büyük Türkmen devletleri gördü. Davut ve Muhammed Kartal manasında Çağrı ve Tuğrul isimlerini aldılar.
- 4- 17.-20. yy arası Temsilcisi Mahtumkulu'dur.
 - Türkmen Tarihinde gevşeklik ve düşüş dönemidir.
- 5- 1991 bağımsızlık dönemi. Temsilcisi Türkmenbaşı, sembolü at'tır.
 - Bağımsızlık ve Ekonomik kalkınma

Büyük Selçuklu Devleti 10. asırda kurulduğu ve günümüze kadar gelmiş eserleri (kaleleri, Sultan Sencer Türbesi ve kütüphaneleri) ile büyük bir medeniyete beşiklik ettiği görülmüştür. Sultan Sencerin ölümüyle Büyük Selçuklu Devletinin dağılması bize devletin merkezi üniter olmadığını göstermiştir.

18. asırda ise Türkmenler büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır. Uzun bir süre devlet kuramamanın ve devletsizliğin sıkıntıları olduğu görülmektedir. O devrin bir nevi lideri ise Mahtumkuludur. Mahtumkulu eserleriyle halka hizmet vermiş, halkı vatana sevgi, zalimlere karşı durma ruhunu benimsetmiştir. Mahtumkulu, sadece nasihat vermek ile yetinmeyip, kendi isteklerinin gerçekleşmesi yolunda mücadele vermiştir. Türkmenlerin, Mahtumkulu

hakkında saygıyla söz etmelerinin sebebi ise onun büyük şairi oluşundan değil, yaşadığı devirden bugüne ideal Türkmen tipine, 18. asırda temsilcilik etmesidir. Şair şiirlerinde yüz elli yıl sonra hayata geçecek olan Türkmen birliğinin hülyasını görüp dile getirmiştir.

Türkmen topraklarının %80'inin Karakum çölü ile kaplı olması, 19.yy.'da halkın geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık hakkında bize detaylı bilgi vermektedir. Hayvancılık ile uğraşan Türkmenler; sarık koyun, kuyruklu koyun, karakölü, dalak, erek, meymene, aymak, sarıca, harçı vb. çeşitli koyun türleri yanında büyük baş hayvan yetiştiriciliğinde de tek hörgüçlü deve eti ve sütünün yanısıra ulaşım aracı olarak da kullanılması ve dünyaca ünlü Ahal teke atının yetiştirilmesi Türkmenlerin hayvancılıkla ne kadar içli dışlı olduklarını göstermektedir.

Türkmenlerin göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayatta olduklarını ve seçtikleri bu yaşam biçiminin geçim kaynağıyla yakından ilgili olduğu görülmektedir. Hayvancılık ile uğraşan Türkmenlerin göçebe ve yarı göçebe hayat yaşadıkları ve bunun dışında geçim kaynağı olarak tarım, tuz çıkartma, petrol kazma ve balıkçılık başlıca geçim kaynaklarıdır. Bu alanı seçen Türkmenlerin yerleşik hayat yaşadıkları görülmektedir. Ürettikleri ürünlerini pazara götürüp, burada sattıkları ve kazançları ile ihtiyaçlarını temin ettikleri, büyük ticari faaliyetlerin ise Türkmen olmayanlar tarafından gerçekleştirildiği vakadır.

Türkmenler Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra yüzyıllarca bir devlete sahip olamamalarının yanısıra, boylar, tireler halinde yaşadıkları görülmüştür. Devlete sahip olamamalarına rağmen, Türkmenler adetleri gereği toplumu ilgilendiren konularda, "*Yaşı Ulular*" denilen boyun veya tirenin önde gelen büyüklerinin belli aralıklarla toplanıp kararlar alma geleneklerini sürdürmüşlerdir. Bu toplantı adeta millet meclisi niteliğindedir. Günümüz Türkmenistan'ında bu gelenek hala devam etmektedir.

19.yy.'da Türkmenlerin büyük bir kısmı Hazar Denizi'nin doğusu olan, Balkan, Merv ve Aşkabat'ı içine alan bölgede yaşamışlardır. Diğer iki kısım ise Hiva Hanlığı ve Buhara Emirliği altında, küçük bir kısmı da Afganistan ve İran'da yaşamaktaydılar. Rus kaynaklarına göre, o günkü Türkmen nüfusu yaklaşık 1 milyon civarındaydı.

Türkmenistan Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın yazmış olduğu Ruhname'de belirttiği gibi, yetmişten fazla irili ufaklı devlet kurulmuş olan bu topraklarda yaşayan Türkmenlerin son 300 yıldır kudretinin ve itibarının

azaldığı, ittifakın yerini ihtilafın aldığı görülmüştür. Türkmenler o yıllarda kendi aralarında, komşularıyla ve bir aşiretin diğer aşiretle anlaşamadığı güvensiz bir ortamda yaşamak zorunda kalmışlardır.

19.yy. sonlarına doğru Rusya'nın, Yomut Türkmenleriyle yapılan mücadele sonucu önce Balkanlar, daha sonra Göktepe savaşı sonunda 1881 yılında Aşkabat'ı topraklarına kattığı görülmektedir. O yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma dönemi koşulları altında içinde bulunduğu durum buralara yardım elinin ulaşmasını engellemiştir. Türkmenler iyi komşuluk ilişkilerine sahip olmadıkları İran'dan bile yardım istemişler, fakat karşılık görmemişlerdi.

Topraklarının %80'inin çöl olduğu bu araziler Ruslar için değer miydi? Sorusuna cevap aramamız gerekirse, 20.yy.'da Rusya'nın işgal siyaseti ve Türkmenlerin yeraltı zenginliklerinin bu soruya “evet” cevabını vermemizi kolaylaştırdığı görülür. Toplam 13-21 trilyon metre küp gazıyla dünya dördüncüsü, 6-8 milyar ton petrolüyle dünya on birincisi olan Türkmen toprakları pamuk yetiştirilmesine uygun iklim ve birçok yeraltı zenginlikleriyle oldukça cazip bir coğrafya idi. Yeraltı kaynaklarının zenginliğine rağmen, BDT ülkeleri arasında GSMH'nin düşük olmasının arkasında, Türkmenistan'ın hammadde üreten bir ülke konumunda olması ve bunun diğer cumhuriyetlerde işlenmesi yatmıştır. Sonuçta, hammaddenin katma değerinin düşük olması ve diğer cumhuriyetlerde işlenmesiyle oluşan nihai katma değerden faydalanamamıştır.

Rusya'da başlayan devrim diğer cumhuriyetlerde de olduğu gibi Türkmenistan'da da etkisini gösterdi ve Ekim 1917'de yeni bir sistem geldiğinde, Çarlık devrinin yerini sosyo-iktisadi yaşamı derinden etkileyen yepyeni bir sistem gelmişti.

Sovyetler dönemindeki uzun bir zaman diliminde (1917-1991) Türkmenistan'da çarpıcı girişimler olduğu, hatta birçok sektörde yatırımlar yapıldığı muhakkaktır. Sonuçta, Türkmen halkının refahı istenilen seviyede yükselmemesine rağmen, başta petrol ve gaz sanayi, tarım ve ulaşım sektörü olmak üzere birçok sektörde ilerlemeler sağlandığı sonucuna varabiliriz. Şöyleki; Rusların Türkmen topraklarına yerleşmesi ve daha sonraki Bolşevik devrimi sürecinde bir takım reformlar gerçekleştirildi. Örneğin; toprak-su reformuyla tarım üretiminde iyileşme oldu. Haksız su ve toprak paylaşımının önüne geçilmiş oldu. Boylar arasında, ülkenin iktisadi yönden kalkınmasını engelleyecek şekilde süregelen çekişmelerin önüne geçildi. TSSC'nin kurulmasıyla birlikte siyaseten ülke sınırları belirlendi. Hazar, Hiva ve Buhara'da yaşayan Türkmenler vardı. Ancak sınırları çizilmiş bir ülke yoktu.

Yerleşik hayata geçme hızlandı ve hayvancılıkla uğraşan Türkmenler geçim şartları gereği otlakların bol olduğu yörelere göç ediyorlardı. Sanayi, tarım sektörlerinde iyileşme ve makinalaşma başladı. Özellikle 1960'lı yıllarda ülke kalkınmasında bir hızlanma görüldü. Fakat ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının hemen hemen tamamının ülkeden götürülmesi, hatta Türkmen gaz boru hattının geçtiği Türkmen köylerine gaz verilemediği gerçeği de vardı. Türkmenistan yer altı kaynakları bakımından zengin rezerve sahip ülke olarak bu hammaddelerin katma değerinden faydalanamıyordu. Ülkeden çıkan hammaddeler diğer cumhuriyetlerde işleniyor, nihai mal olarak önemli ölçüde bu cumhuriyetlerin ekonomisine kaktıda bulunuyordu. Petrol, pamuk, kükürt, sülfat, iyod, potasyum, tuz, alüminyum vb. madenlerin hepsi Türkmen topraklarından çıkarılıyor diğer cumhuriyetlere gönderilip işleniyordu. Tabi ki katma değerinden Türkmenistan faydalanamıyordu. İktisadi yönden Türkmenistan, SSCB'nin hammadde sağlayan ülkesi konumundaydı. Bunun yanında sağladığı hammaddelerin karşılığını alamıyordu. Türkmenistan SSCB içinde kişi başına düşen gelir de cumhuriyetlere nazaran son sıralardaydı. Dünyada hammadde de dördüncü, onuncu, onbirinci olmasına rağmen pastadan pay almada konum olarak SSCB'de sonuncu sıralarda yer almaktaydı. Bunun sebepleri arasında, Sovyetlerin merkezinden uzak bir arka bahçe konumunda olması, ülkenin %85'inin çöl ile kaplı olması ve nüfusunun az olması sayılabilir.

Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra üretim ve tüketimde ekonomik sıkıntıya düşmesinin en büyük sebebi; yıllarda Sovyet Rusya'nın plan ve desteğine göre bir ekonomik yapının şekillenmesi ve bu desteğin çekilmesiyle bu ekonomik yapıda büyük bir boşluk oluşmasıdır. Özellikle, sanayi alanında kalifiyeli elamanların Rus vatandaşı olması ve bunların göç etmesiyle ülke dışına beyin göçü yaşanmıştır. Bunun yanı sıra, hertürlü sanayi makinası ve teçhizat, yedek parça akışının kesilmesi nedeniyle sanayi sektöründe %10'a varan kapasiteyle çalışan fabrikaların üretimi önemli ölçüde düşmüştür. Rekabet ortamının olmaması ve emek verimliliğin düşmesi sonucunda, SSCB üretim arzında sıkıntılarla karşılaşırken, bu durum dünya arenasında rekabet gücünün azalmasına yol açmıştır.

20.yy. sonlarında SSCB'nin dağılması sonucu Türkmenistan bağımsızlığını kazanmıştır. Yer altı ve yer üstü kaynaklarını kendi halkının faydasına kullanan millet bilincinin ve bağımsızlığın yaşandığı yeni bir devir ortaya çıkmıştır. En azından sahip olduğu hammaddeleri işleyerek satması sonucu katma değerinden faydalanabiliyordu. Ruhname'de belirtildiği gibi, bugün hala bazı insanlar

bağımsızlığın önemini kavrayamamış olabilir. Bir kısım halk kitleleri geçiş döneminin yaşam standartları üzerindeki olumsuz etkilerinden esinlenerek *“eski dönemin koşulları daha iyiydi”* diyebilir ve denmektedir. Çünkü serbest pazar ekonomisine geçmek, geçiş ekonomisine adapte olmak kolay değildi. Türkmen pazarında yere sergi açmış yaşlı bir kadından sattığı malların hepsini almak istediğinde bulunularak *“bir indirim yapar mısın”* diye sordüğümüzda, aldığımız cevap serbest pazar iktisadına ne kadar yabancı olunduğunun 1993’lü yıllardaki göstergesiydi. Yaşlı kadın; *“hepsini sana satamam, eğer satarsam akşama kadar kendim ne yapacağım”* diye şaşkıncı bir cevap vermişti. Diğer bir ifadeyle, *“satarsam boş kalacağım, şimdi ise akşama kadar yapacak bir işim var”* düşüncesindeydi.

Zor ve sıkıntılı geçen 1990’lı yılların ardından, 2000’li yıllara gelindiğinde ülkedeki kalkınma ve gelişme temposu hemen hemen tüm sektörlerde hissedilir olmuştu. Doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde Türkmenistan serbest pazar tecrübesi edinerek gelişmiş ülkelere tekstil ve enerji satar hale geldi. 21. Asrın başlarında Türkmenler sahip oldukları yeraltı zenginliğin daha çok farkında oldular ve bunu ülke kalkınmasında gösterdiler. Çin ile yapılan uzun vadeli gaz anlaşması ve diğer ülkelerle yapılacak olan enerji anlaşmaları bize bu güzide ülkenin uzun vadeli düşündüğünü ve enerji avantajını değerlendireceğini göstermektedir. Türkmenistan dış dünyaya yeniden merhaba demektedir.

Türkmenistan özellikle kardeş ülke Türkiye ile ilişkilerine büyük önem vermektedir. Kültür, dil, soy vb. birliği sebebiyle, Türkmenlerin yaşam ve kültürleri Türk halkıyla büyük bir birlikteliğe sahiptir. Bir Türkmen düğününe katıldığınızda Anadolu köyünde bir düğüne katılmış hissine sahip olmanız, *“900 yıl kadar önce 400 atıyla Orta Asya steplerinden göç ettiğimizin kanıtıdır”* diyebilirim. Türkmenler, Türkiye ve Türk halkına olan sevgisini *“Biz iki devlet bir milletiz”* ifadesiyle göstermiş olmaktadır.

KAYNAKLAR

A.Kitaplar

Abalokov H. M., **Türkmenistan Today and Tomorrow**, Çev.Rejep nazarov, Ashgabat: 1999.

Agahanov, H. **Bitarap Türkmenistan**. Moskwa:Signor, 1996.(Tarafsız Türkmenistan)

Ahmedov, A., **Köne Dövrün Sesi**, Aşgabat: Magarif, 1993. (Eski çağın sesi)

Allworth E. (ed.), **Soviet Nationality Problems**, New York, 1971.

Anderson J., “Constitutional development in Central Asia”, **Central Asian Survey**, Volume 16, Number 3, September 1997.

Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi, **Altın Asıra Gadam Basyan Türkmenistan**. Ankara: Nurol, 2000. (Altın Asıra Girerken Türkmenistan)

Ann S., “A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions” **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

Aven O. P., “Economic Policy and the Reforms of Mikhail Gorbachev: A Short History”, **What Is To Be Done? Proposals for the Soviet Transition to the Market**, Ed.: Peck J. Merton, Richardson J. Thomas, Yale University Press New Haven and London, 1991.

АЛТЫЕВ, А.О. **Анализ и состояния различной торговой сети по торговле сельхоз продуктамииё оспощенности**. Ашгабат: ИЗД Общество Знание ТССР, 1989. - Altiyev, A.O. Analiz i sostoyaniye rozniçnoi torgovoi seti po torgovle selhoz produktami i yeyo osnaşyonnosti. Aşgabat:izd obşostiva Znaniye TSSR, 1989.(Tarım ürünlerinin perakende ticaretinin analizi ve durumu)

Алтыев,А. **Проблемы развтия кооперативной торговли сельскохояйс твенныйми продуктами в городах Туркменистани**. Ашгабат: Изд Туркмениинти, 1983. - Altiyew, A., Problemy razwitiya kooperatiwnoi torgowli selskohozyaystwennymi produktami w gorodah Turkmenistana. Aşgabat: Izd.Turkmenniinti, 1983. (Türkmenistan’ın şehirlerinde kooperatif ticaretinin tarım ürünleriyle gelişim problemi)

Annakılıçev, A., B.Meredov i H.Niyazov, **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии**, Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. – Annakılıçev A., Meredov B.i Niyazov H., Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedi, Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

- Annaýewa, L.S., Z.H.Balaýewa i O.A.Söýünowa. Türkmenistanyň Durnukly Ösüşi. Mega Basım neşirýaty, Aşgabat: 2002.
- Ataniyazov, S. **Şecere Türkmenin Nesil Darağtı**. Aşgabat: Turan-1 neşirýaty, 1994. (Türkmen neslinin şeceresi)
- Абдураимов, М. А. **Очерки Аграрных отношений в Бухарском Ханстве**. Ташкент: Издательство ФАН, Узбекской ССР, 1966. - Abduraidov, M.A. **Oçerki Agrarnih otnoşeniy v Buharskom Hanstve**. Taşkent: İzdatelstvo FAN, Uzbekskoi SSR, 1966. (Buhara emirliğinde ziraat)
- Агаев, Х.А. i М.Аннанепесов. **Туркменистан ССР-нин тарыхы**, 1.tom, Ашгабат: 1959. - Agayev, H.A. i M.Annanepesov. Türkmenistan SSR-nin tarihi, 1.tom, Aşgabat:1959. (Turkmenistan SSR'in tarihi)
- Агажанов,С.Г. **Государство селджукидов и средняя Азия в 11-12 вв.** Москва: Издательство Наука, 1991. - Agajanov,S.G. Gosudarstwo seljukidov i srednyaya Aziya v 11-12 vekah. Moskva: izdatelstwo Nauka, 1991. (XI-XII yy. Selçuklu Devleti ve Orta Asya)
- Адиков.Г. **конелерден ятламалар**. Ашгабад: туркмен довлет неширýаты, 1963. - Adikov, G. Könelerden yatlamalar, Aşgabat: Türkmen dövlət neşirýatı, 1963. (Eskilerden hatıralar)
- Амантыев, Оразберды. **Политическая и социально-экономическая история Туркменистана в 18 веке**. Ашгабат: Автореферат-диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, без издательства, 1991. – Amantıyev, Orazberdi. Politıçeskaya i sozialno-ekonomıçeskaya istoriya Turkmenistana v 18 veke, Aşgabat: Avtoreferat-dissertazii na soiskaniye uçyonoi stepeni doktora istorıçeskih nauk, bez izdatelstwa, 1991. (18.yy Türkmenistanın politik, sosyal ve iktisadi tarihi)
- Аннагылызов,Ш. **Улканин устунликлери**. Ашгабат: Билим неширýаты, 1983.- Annagılıjov,Ş. i A.Arutyunov. Ülkenin üstünlükleri. Aşgabat: Bilim neşirýatı, 1983. (Ülke refahı)
- Аннаклычев,А. i Б.Байрамов. **Развитие промышленности Туркменистана в семилетке**. Ашгабат. Туркмендовлет неширýаты, 1959. - Annakılıçov.A i B.Bayramov. Razvitiye promışlennosti Turkmenistana v semiletke. Aşgabat: Türkmen devlet neşirýatı, 1959. (Yediyıllıkta Türkmenistanın sanayisinin gelişmesi)
- Аннаклычев,А. **Развитие промышленности Советского Туркменистана**. Ашгабад: Издательство Ылым, 1987.- Annaklıçev, A. Razvitiye promışlennosti Sovetskogo Turkmenistana. Aşgabat: İzdatelstwo ilim, 1987. (Sovyet Türkmenistanın sanayi gelişimi)

- Аннаклычев. А.А. **Развитие промышленности Туркменистана за годы советской власти (1921-1937)**. Ашгабат: Издательство Туркменистан, 1958. - Annaklıçev, A.A. Razvitiye promışlennosti Turkmenistana za godı sovetskoi vlasti (1921-1937), Aşgabat: İzdatelstvo Turkmenistan, 1958. (Türkmenistanın sovyet devrinde (1921-1937) sanayinin gelişimi)
- Аннакурдов, М.Д. **Труды института истории археологии и этнографии**. Ашгабат: Издательство Академии наук Туркменской ССР, 1956. - Annakurdov, M.D. Trudı instituta istorii, arheologii i etnografii. Aşgabat: İzdatelstvo Akademii nauk Turkmenskoy SSR, 1956. (Tarih, arkeoloji ve etnografi enstitüsünün emeği)
- Аннакылычев, А. **Развитие промышленности туркменистана (1933-1935 годы)**, Ашгабат: 1967.- Annaklıçev, A., Razvitiye promışlennosti turkmenistana (1933-1935 godı), Aşgabat: 1967. (Türkmenistan'ın sanayi gelişimi 1933-1935 yıllarda)
- Аннанепесов, М. **Туркмен совет Энциклопедиясы**. 8. том, Ашгабад: Туркмен совет Энциклопедиясы неширяты, 1978. – Annanepesow, M. Türkmen sowet ensiklopediyasy. 8. Tom, Aşgabat: Türkmen sowet Enziklopediyasy neşriyati, 1978. (TSSC Ansiklopedisi)
- Аннанепесов, М. **Туркменистанын тарыхындан материаллар (10-18 асырлар)**. Ашгабат: Магариф изд, 1995. – Annanepesov, M. Turkmenistanın tarihinden materiallar (10-18 asırlar). Aşgabat: Magarif izd, 1995. (Türkmenistanın tarihinden kaynaklar 10-18 yy.)
- Арашев, О.А. **Социальная справедливость и человеческий фактор производства**. Ашгабат: Издательство Общество Знание Туркменской ССР, 1990. - Araşev, O.A. Sosialnaya spravedlivost i çeloveçeskiy faktor proizvodstva. Aşgabat: izd. Znaniye Trkmenskoi SSR, 1990. (Toplumsal adalet ve üretimin insanlık faktörü)
- Артыков, М. **Вопросы археологии, истории и этнографии**. Ашгабат: Издательство Министерство Народного образования ТССР, Туркменский государственный университет имени А. М. Горького, 1975. - Artykow, M. Woprosy arheologii, istorii i etnografii, Aşgabat: Izdatelstwo Ministerstwo Narodnogo obrazowaniya TSSR, Turkmenskiy gosudastwenniyy uniwersitet imeni A.M.Gorkogo, 1975. (Arkeoloji, tarih ve etnografi sorusuna)
- Артыков, Т. **Ведущая отрасль народного хозяйства Туркменской ССР–промышленность Туркменского экономического административного района**. Ашгабат: Совет народного хозяйства Туркменского экономического административного района, 1959. - Artıkov, T. Veduşaya ortasl narodnogo hozyaystva Turkmenskoi SSR-promışlennost Turkmenskogo ekonomiçeskogo

administrativnogo raiona. Aşgabat: Sovet narodnogo hozyaystva Turkmenskogo ekonomičeskogo administrativnogo raiona, 1959, (TSSC-nin milli ekonomisinin öncelikli sektörü Türkmen iktisadi bölgesinin sanayisidir.)

Атагаррыев, Е. **гечмишде налер горунер.** Ашгабад: Туркмен довлет неширяты, 1971.- Atagaryev, Y. Geçmişde neler görüner, Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýaty, 1971. (Geçmişte neler görünür)

Атагаррыев, Е. Туркменистан тарыхынын гысгача очерки (Руссия бирикдирилмегинден бейик октыябр сосиалистик ревоbüсына ченли 1868-1917-нжы йыллар). Ашгабад: Туркмендowlет неширяты, 1957. – Atagaryev, E. Turkmenistan tarihinin gysgaça öçerki (Russiya birikdirilmeginden beyik oktyabr sozialistik revolyuziyasyna çenli 1868-1917 nji yllar), Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýaty, 1957. (Türkmenistan tarihinin kısa özeti)

Атагаррыев,Е. **Тарыхда галан ызлар.** Ашгабад: Магариф, 1989. - Atagaryev, Y. Tarihde kalan ızlar. Aşgabat: Magarif, 1989. (Tarihte bırakılan izler)

Атагаррыев,Е. **Туркменистанын гадымы шахерлери.** Ашгабад: Туркменистан неширяты, 1974. - Atagaryew, Y. Turkmenistanyn gadymy şaherleri. Aşgabat: Turkmenistan neşirýaty, 1974. (Türkmenistanın eski şehirleri)

Атагаррыев,Е. **Шахрисламын сыры.** Ашгабад: Туркменистан неширяты, 1975. - Atagaryev, E. Şahrislamın sırrı. Aşgabat: Turkmenistan neşirýaty, 1975.

Атаев,Ч. **Колхоз кооператив умумы эчилигине гечмегин йоллары.** Ашгабад: Туркмен довлет неширяты, 1961. - Atayev Ç. Kolhoz kooperatif umumı eyeçiligine geçmegin yolları, Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýaty, 1961. (Kolhoz kooperatif mülkten toplumsal sahiplenmeye geçmenin yolları)

Атаклычева,А.Ш. **Благосостояние и культуный уровень сельского населения Туркменистана.** Ашгабад: Издательство Ылым, 1989. - Ataklıçeva, A.Ş. Blagosostoyaniye i kulturnıi uroven selskogo naseleniya Turkmenistana. Aşgabat: İzdatelstwo ilim, 1989. (Türkmenistan köy halkının durumu ve kültür seviyesi)

Атамамедов,Н.В., П.Азимов i М.Аннанепесов. **Туркменская Советская Социалистическая Респулика энциклопедии.** Ашгабад: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Atamammedow, N.W., P. Azimow i M. Annanepesow. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: İzdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoı Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Атамамедов,Н. **Туркмен совет Энциклопедиясы.** 8.том, Ашгабад: Туркмен совет Энциклопедиясы неширяты, 1978. - Atamammedow, N. Türkmen sowet ensiklopediýasy. 8.Tom, Aşgabat: Türkmen sowet Enziklopediýasy neşirýaty, 1978. (T.S.S.C. Ansiklopedisi)

- Атаммедов, Н.В., П., Азимов и Ж. Алладатов. **Туркмен совет Энциклопедиясы**. 8. том Ашгабад: Туркмен совет Энциклопедиясы неширяты, 1978. - Atamammedow, N.W., P. Azimov, i J. Alladatov, J. Türkmen sowet ensiklopediyasy. 8. Tom Aşgabat: Türkmen sowet Enziklopediýasy neşriyatı, 1978. (T.S.S.C. Ansiklopedisi)
- Ахмедов, Х.Г., А. Туманов и Т. Снежко. **Формирование и развитие транспортной системы Туркменистана**. Ашгабад: Издательство Туркменистан, 1985. - Ahmedov H, G., A. Tumanov i T. Snejko, Formirovaniye i razvitiye transportnoi sistemı Turkmenistana, Aşgabat: İzdatelstwo Turkmenistan, 1985. (Türkmenistanın ulaşım sisteminin kuruluşu ve gelişimi)
- Biray H., **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı-1398, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- Баўмырадов, Г. и Я. Рогачевский, **Түркменистан SSR-и Ykdysadyýetiniń we medeniýetiniń gysgaça oçerki**, Ашгабат: Түркменистан döwlet neşirýaty, 1958. (Türkmenistan SSC'ti iktisadı ve medeniyetinin kısaca izahı)
- Бабаев, Н., А.А. Кубасова и Н. Рахимов. **Из аграрной истории Советского Туркменистана**. Ашгабад: Министерство народного образования Туркменской ССР, 1989. - Babayev, N., A.A. Kubasova i N. Rahimov. İz agrarnoi istorii Sovetskogo Turkmenistana. Aşgabat: Ministerstwo narodnogo obrazovaniya Turkmenskoi SSR, 1989. (Sovyet Türkmenistanının tarım tarihinden)
- Бакасова, Р.Х. **Динамизм экономики республики**. Ашхабад: 1988. - Bakasova, R.H. Dinamizm ekonomiki respubliki, Aşgabat: 1988. (Cumhuriyet ekonomisinin dinamizmi)
- Бакасова Р., **XVIII Асырда Туркменистандакы Ыкдысады Пикирлерин Тарыхындан**, ТССР Ылымлар Академиясының Неширяты, Ашгабат, 1961, R. Bakasova, **XVIII Asırda Türkmenistandakı İkdısadı Pikirlerin Tarihindan**, Tssr Ylymlar Akademiyasy, Aşgabat, 1961. (XVII Asır Türkmenistan'da İktisadi Düşünceler Tarihi)
- Баллыев, А. **Туркмен халкынын коне тарыхындан**. Чаржев: Горкут Сейитназар Сейди адындакы Туркмен довлет Педагоики Иниституты, 1993. – Ballıyev, Anna. Türkmen halkının köne tarihindan, Çarjew: Gorkut Seyitnazar Seydi adındakı Türkmen döwlet Pedagogiki İnstitutı, 1993. (Türkmen halkının eski tarihi)
- Батыров, А. **Развивающиеся страны**. Ашгабат: изд. Туркменистан, 1977. - Batırov, A. Razvivayuşıyesya stranı. Aşgabat: Izd., Turkmenistan, 1977 (Kalkınmakta olan ülke).
- Батыров, Ш. **К вопросу об образовании и развитии Туркменской Социалистической нации**. Москва: Издательство восточной литературы, 1960. - Batırov, Ş. K voprosu ob obrazovanii i razvitii Turkmenskoi

Sosialistiçeskoï nazii. Moskva: İzdatelstvo vostočnoï literaturı, 1960. (Türkmen sosyalist milletinin eğitimi ve kalkınması sorusuna)

Батыров.Ш. **СССР-де социалист миллетлерин йүзе чыкмагы ве осмеги.** Ашгабат: Туркмен довлет неширяты, 1961. - Batirov.Ş. SSSR-de sozialist milletlerinin yüze çıkmagı ve ösmegi. Aşgabat: Türkmen dövletneşriyatı, 1961. (SSCB’de sosyalist milletlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi)

Бердычина,О., Г.Малькова і Е.Герасименко. **Народное хозяйство Туркменской ССР в 1982 году.** Ашхабад: Центральное статистическое управление Туркменской ССР Изд. Туркменистан, 1983. - Berdiçkina,О., G.Malkowa і E.Gerasimenko. Narodnoye hozyaystwo Turkmenskoi SSR w 1982 godu. Aşgabat: Zentralnoye statistiçeskoye upravleniye Turkmenskoi SSR, Izdatelstwo Turkmenistan, 1983. (Türkmenistan SSC-nin 1982 yılda milli iktisat)

Brown B., “Central Asia’s First Year of Unexpected Statehood”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence.** Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

Борисов,Е., А.А.Петров і Ф.Ф.Стерликов. **Экономика справочник.** Москва: Финансы и Статистика, 1997. - Borisov,E., А.А.Petrov і F.F.Sterlikov. Ekonomika spravochnik. Moskva: Finansi I statistika 1997. (İktisadi kaynakça)

Вамбери, Г. **Бухарское Ханство.** 2.том, Санкт-Петербург: без издательства, 1873. - Vamberi, G. Buharskoye Hanstvo. 2.tom, Sankt Peterburg: bez izdatelstva, 1873. (Buhara Hanlığı)

Collias A. C., “Making Soviet Citizens: Patriotic and Internationalist Education in the Formation of a Soviet State Identity”, **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR** (ed. Huttenbach R. Henry) Great Britain, 1990.

Cumakuliyev, D.,Omarow O., **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Cumakuliyev,D. і O.Omarow. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Cumayev, Y. **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Cumayev, Y. , Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984.(TSSC Ansiklopedisi)

Devendra K., **Central Asya in Modern Times: A History from The Early 19 th Century,** SSCB, 1970.

- Дөвлетмәммет Азады, **Вагзы Азат**, Тссп Үлымлар Академиясының Неширяты, Ашгабат, 1962, Döwletmamet Azadı,(Vaaz-ı Azad) **Vagzy Azat**, TSSR Ylymlar Akademiyasy, Aşgabat, 1962.
- Friedmann M., “Economic Reform in the Soviet Union”, **Economic Reform in Three Giants**, Ed.:Feinberg E. Richard, Gent-Echeverri John, Friedemann Müller, U.S.- Third World Policy Perspectives, No. 14, Washington D.C., 1990.
- Galeotti M., **Gorbachev and His Revolution**, New York, 1997.
- Gandymov S., Begmyradov O., Bayramov J., **Bağımsız ve Bitaraf Türkmenistan: Büyük Saparmurat Türkmenbaşı Zamanının Şanlı 10 Yılı**, İstanbul, Mega Basım, 2001.
- Gapaңıyev, K., **Türkmenistanın Bank Ulgamy Ösüş Yolunda**, Aşgabat: Türkmenistanyn Merkezi bankynyn çaphanasy, 2003.
- Гануроб,О. **Туркмен совет Энциклопедиясы**. 8.том, Ашгабад: Туркмен совет Энциклопедиясы неширяты, 1978. – Gapurov, O. Türkmen sowet ensiklopediyasy, 8.Tom, Aşgabat: Türkmen sowet Enziklopediyasy neşriyatı, 1978. (TSSC Ansiklopedisi)
- Галанский П.П. **В 1959-1965 годах развитие экономики Туркменской ССР**. Ашгабат:Туркменское гос. Изд, 1967. - Galanskiy.P.P. V 1959-1965 godah razvitiye ekonomiki Turkmenskoi SSR. Aşgabat: turkmenskoye gos. İzd, 1967. (Türkmenistan SSC’nin ekonomisinin 1959-1965 yıllarda geliştirilmesi)
- Гельдыев,Б., С.П.Токарев і Т.Сахатлиев. **Развитие промышленности Турменистана за 50 лет**. Ашгабат: Издательсьво Туркменистан, 1974. – Geldiyev, B., S.P.Tokarev i T.Sahatliyev. Razvitiye promışlennosti Turkmenistana za 50 let. Aşgabat: İzdatelstvo Turkmenistan, 1974. (50 yılın devamındaki Türkmenistan sanayinin gelişimi)
- Gleason G., “Leninist Nationality Policy: Its Source and Style”, **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR**, Huttenbach R. Henry (ed.), Great Britain, 1990.
- Гродеков Н.И. **Война в Туркмении (поход Скобелева в 1880-1881 г.)**. 1.том, Санкт-Петербург: Издательство Типография В. С.Балашева, 1883. - Grodekov, N.İ. Voina v Turkmenii (pohod Sobeleva v 1880-1881 g). 1.tom, Sankt Peterburg: İzdatelstvo tipografiya V.S.Balaşeva, 1883. (Türkmenistan’da Savaş -Skobelevin 1880-1881 yıllarında yürüyüşü)
- Гроднков Н. И. **Война в Туркмении (поход Скобелева в 1880-81 годах)**. 4.том, Санкт-Петербург: издательство Типография В. С. Балашева, 1884. - Grodekov N.İ. Voina v Turkmenii (pohod Sobeleva v 1880-1881 g). 4.tom, Sankt Peterburg:

İzdatelstvo tipografiya V.S.Balaşeva,1884. (Türkmenistan'da Savaş -Skobelevin 1880-1881 yılları)

Гуджалова,Л.В. **Рост производительности труда в промышленности ТССР в 11 пятилетке.** Ашгабат: Издательство Общество Знание Туркменской ССР, 1981. - Gudjalova,L.W. Rost proizvoditelnosti truda w promyshlennosti TSSR w 11 pyatiletke. Ашгабат: Izdatelstwo Obşestwo Znaniye Türkmenskoi SSR, 1981. (11 beşyılıkta Türkmenistan SSC'nin sanayisinde iş üretiminin yükselişi)

Гужалова, Л.В. **XII. бәшйыллыкта ТССР-нин сенагатында иш өндүрмеги.** Ашгабат: Туркмен дөвлет нешир, 1987. - Gucalova.L.V. XII. beşyılıkta TSSR-nin senagatının iş öndürmeği. Ашгабат:Түркмен дөвлет неşир, 1987. (XII beşyılıkta TSSC sanayisinde iş üretimi)

Гуллаев,Н. **Конеден галан нусгалар.** Ашгабад: Туркменистан неширяты, 1986. - Gullayev, N. Könenen galan nusgalar. Ашгабат: Turkmenistan neşiryatı, 1986. (Eskiden kalan nüshalar)

Гурбангелды, Атаев. **Оба-хожалык эсаслары.** Ашгабат: мейдан экинлери боюнча студентлере окув голнама, 1989. – Gurbangeldy, atayew. Oba-hojalyk esaslary, Ашгабат: meydan ekinleri, boyuncha studentlere okuw golnama, 1989.(Tarımın esasları)

Гурбанов, Л. **туркменистан сср-иң оба хожалыгынын ыкдысадыетинин өсушу,** Ашгабат: Туркменистан неширяты, 1969. Gurbanov, L. Turkmenistan SSR-in Oba hojalıgının ıkdısayıetinin ösüşü, Ашгабат: Türkmenistan neşriyatı, 1969. (Türkmenistan SSC-nin Tarım ekonomisinin kalkınması)

Гурбанов, Л.А. **Туркмен захметкеşлеринин 50 йыл ичинде сосиал дурмуш дережесинин осмеги.** Ашгабат:ТССР Билим неширяты, 1974. – Gurbanow, L.A, Türkmen zahmetkeşlerinin 50 yıl içinde sosial durmuş derejesinin ösmegi, Ашгабат: TSSR Bilim neşiryatı, 1974. (Türkmen işçilerinin 50 yıl içersinde yaşam standardının kalkınması)

Гурбанов,У. **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Kurbanow,E. Turkmenaskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedi, Ашгабат: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Гурбанов,Л. і Г.И. Карпов. **Туркмен халкынын гечмиши ве хазирки дурмушы.** Ашгабат:Туркмен довлет нешир, 1942. - L.Gurbanov і G.İ.Karpov. Türkmen halkının geçmişi ve hazirki durmuşı, Ашгабат: Turkmendövletneşir, 1942. (Türkmen halkının geçmiş ve şimdiki hayatı)

Гурбанов, М. **Öсен оба хожалыгынын чалтландырма жемгыет үчин баш меселесидир**. Ашгабат: ТССР-нин Билим министрлиги, 1981. – Gurbanov, M. Ösen oba hojalıgının çaltlandırma jemgiyet için baş meselesidir. Aşgabat: TSSR-nin Bilim Ministrliğı neşiryatı, 1981. (Köy ekonomisinin büyümesini hızlandırma-Toplumun esas meselesidir)

Гурбанов, А.А. **Туркменистанын оба хожалыгы совет хокуметинин илкинжи йылларында**, Ашгабат: ТССР-нин сыясы ве ылым-билими яйратмак хакындакы жемгыети, Туркмен довлет нешир. 1961. - Kurbanov, A.A. Türkmenistanın oba hojalığı hökümetinin ilkinji yıllarında. Aşgabat: TSSC'nin siyasi ve ilmi bilimlari yaymak hakkındaki cemiyeti, Türkmen devlet neşir, 1961. (Türkmenistanın köy ekonomisi sovyet hükümetinin ilk yıllarında)

Hardt P. J., “The Impact of Gorbachev’s Perestroika and Interdependence on East European Allies”, **Gorbachev’s USSR: A System in Crisis**, Ed.: Ra’anan Uri, Lukes Igor, Macmillan Ltd., 1990.

Носамурadow, А. **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии**, Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Носамурadow, A. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Huttenbach R. H. (ed.), **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR**, Great Britain, 1990.

Huttenbach R. H., “Towards a Unitary Soviet State: Managing a Multinational Society, 1917-1985”, **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR** (ed. Huttenbach R. Henry) Great Britain, 1990.

Даринский, А.В. **география**. Москва: Изд. Просвещение, 1991. - Darinskiy, A.V. geografi. Moskva: Prosveşeniy izdatelstwo, 1991. (Coğrafya)

Jaran, A., K.Ballyev i A.Orazov., **Turkmenbashi Diplomacy to the new World Through Neutrality**, Ashgabat: Türkmen dövlət habarları, 2001.

John, H. Dunning and John R. Dilyard. **Transnational Corporations**, Number 1, France: United Nations Publications, April 1999.

Жуковский, С.В. **Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие**. Петроград: без издательства, 1915. -Jukovskiy, S.V. Snoşeniya Rossi s Buharoi i Hivoi za poslednee tryohsotletiyе, Petrograd: bez izd, 1915. (Son üçyüzyıl içinde Buhara Rusya ilişkileri)

Жуленев, Ф.В. i Н.Т.Суюнов. **Промышленность Туркменистана за 60 лет**. Ашгабад: Издательство Туркменистан, 1985. – Julenow, F.W i N.T.Suyunow.

Promişlennost Turkmenistan za 60 let. Aşgabat: Izdatelstwo Turkmenistan, 1985. (60 yılın devamındaki Türkmenistanın sanayisi)

жумаев, о.м. **туркменистан сср-нин оба хожалыгынын 50 йылын ичинде өсуши.** Ашгабат: Туркмehиcтaн cсp билим жемгыети, 1974. - Cumayev, O.M. Türkmenistan SSR'in oba hojalığının 50 yılın içinde ösüşü. Aşgabat: Türkmenistan SSR bilim jemiyeti neşriyatı, 1974. (TürkmenistanSSR'in 50 yıllık kalkınması)

Илья Су. **Туркменистан ко 2.ой пятилетке.** Москва-Ташкент: Издательство Саогиз, 1933. - İlya Su. Turkmenistan KO второй pyatiletke, Moskva-Taşkent: İzd. Saogiz, 1933. (Türkmenistan 2.ci beşyılığa kadar)

Исрафилов.Т.З. **Дуйпли мая гоюмын нетижелилиги.** Ашгабат:Туркмен довлет неширяты, 1966. - İsrafilov T.Z. Düypli maya goyumin netijeliligi. Aşgabat: Türkmen dövlət neşiriyatı,1966. (Yatırımın verimliliği)

Kafurov,O. i B.T.Snejko. **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Kafurov,O. i B.T.Snejko. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Karklins R., **Ethnic Relations in the USSR**, Boston, 1986.

Kuliyev, A.B., **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Kuliyev, A.B. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Кагаров, Е. **Народы СССР.** Ленинград: Ленинградское областное издательство, 1931. - Kagarov, Y. Narodı SSSR. Leningrad: Leningradskoye oblastnoye izdatelstvo, 1931. (SSCB halkları)

Кадыров,Ш.Х. **Народонаселение Туркменистана: история и современность.** Ашгабад: Издательство Ылым, 1986. - Kadırov Ş.H. Harodonaseleniye Turkmenistana: istoriya i sovremennost. Aşgabat: İzdatelstwo ilim, 1986. (Türkmenistanın nüfusu: tarih ve modernlik)

Карпов, Г.И. **Туркменистанын ве туркмен халкынын тарыхы барада очерклер.** Ашгабад: Туркменистан довлет ылым барлаг тарых иниституты, Туркмен довлет нешир. 1940. - Karpov. G.İ. Türkmenistanın ve türkmen halkının tarihi barada öçerkler. Aşgabat: Turkmenistan dövlət ylmy barlag taryhy instituty Turkmen dövlət neşir, 1940. (Türkmenistanın ve Türkmen halkının tarihi hakkında kısa bilgiler)

- Кафуров, О.М., К.Г. Мухамов і Б.Г. Ашимов. **Состояние и перспективы развития местной промышленности Туркменской ССР.** Ашгабат: Издательство Туркмениинти, 1984. - Kafurow, O.M., K.G. Muhamow i B.G. Aşimow, B.G. Sostoyaniye i perspektivi razwitiya mestnoi promishlennosti Turkmenskoi SSR, Aşgabat: Izdatesltwo Turkmenniinti, 1984. (TSSC'nin yerli sanayi gelişimin durumu ve perspektifleri)
- Клевакина, Р.П. **Новая экономическая политика в Туркменистане.** Ашхабад: 1984. - Klewakina, R.P. Nowaya ekonomiçeskaya politika w Turkmenistane. Aşgabat: 1984. (Türkmenistanda yeni ekonomi politikası)
- Клычмурадов, К.К. **Ашхабадское Землетрясение и помощь наробов СССР.** Ашхабад: Издательство ылым, 1977. - Klyçmyradow, K.K. Aşgabat skoye Zemletryaseniye i pomoş narodow SSSR. Aşgabat: İzdatelstwo Ylym, 1977. (Aşgabat depremi ve SSCB halklarının yardımı)
- Комеков, Аман. **Развитие социаль ногообеспечения в Туркменистане.** Ашгабат: Издательство Туркменистан, 1969. – Komekov, Aman. Razvite sosyalni vaabisbiçeniyavı Türkmenistanı. Aşgabat: İzdatistiva Türkmenistan, 1969. (Türkmenistanda devletin halkına olan yardımlarının gelişimi)
- Крестовский, В. В. і Суворина, А. С. **В гостях у эмира Бухарского,** Санкт-Петербург: Издательство Типография, 1887. - Krestovskiy, V.V., Suvorina, A.S., V gostyah u emira Buharskogo, Sankt Peterburg, İzd. Tipografiya, 1887, (Buhara emirliğine ziyaret)
- Криворотова, А. **Народное хозяйство Турменской ССР за 70 лет.** Ашгабат: Издательство Туркменистан.- Krivorotova, A. Narodnoye hozyaystwo Turkmenskoi SSR za 70 let. Aşgabat: İzdatelstwo Turkmenistan, (Türkmenistan SSC'nin halk ekonominin 70 yılın devamında)
- Кураев, Б., В.Кацман і П.Дрыкин. **Народное Хозяйство Туркменской ССР в 1979 году.** Ашгабат: Изд. Туркменистан, 1981. - Kurayew, B., W. Kazman i P. Drykin. Narodnoye Hozyaystwo Turkmenskoi SSR w 1979 godu, Aşgabat: İzdatelstwo Turkmenistan, 1981. (Türkmenistan SSC-nin 1979 yılda milli ekonomisi)
- Курбанов, Л. **Развитие экономики Советского Туркменистана.** Ашгабат: Издательство Туркменистан, 1965. - Kurbanov, L. Razvitiye ekonomiki Sovetskogo Turkmenistana. Aşgabat: İzdatelstvo Turkmenistan, 1965. (Sovet Türkmenistan iktisadının gelişimi)
- Лавренко, В. і Л. Шиханович. **Пути повышения экономики,** Ашгабат: Туркменгосударственное издательство, 1996. - Lavrenko, V. i L. Şihanoviç.

Puti pavişenye ekonomiki, Aşgabat: Türkmenso gosıdarstıva izdatelstıva, 1966. (Ekonomileri yükseltmenin anahtarı)

Логофет, Д.И. **Страна Бесправия. Бухарское Ханство и его современное состояние.** СанктПетербург: Издательство В. Березовский комиссионер военно-учебных заведений. 1909. - Logofet, D.İ. Strana Bespraviya. Buharskoye Hanstvo i yego Sovremennoye Sostoyaniye, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno ucebniñ zavedeniy, 1909. (İstikrarsızlık ve Buhara hanlığının hali)

Логофет, Д.Н. **Бухарское Ханство под русским протекторатом.** 1.том, Санкт-Петербург: Издательство В. Березовский комиссионер военно-учебных заведений, 1911. - Logofet, D.N. Buharskoye Hanstvo pod Russkim Protektorami. 1.tom, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno ucebniñ zavedeniy, 1911. (Rusların eğemenliğindeki Buhara hanlığı)

Логофет, Д.Н. **Бухарское ханство под русским протекторатом.** 2.том, Санкт-Петербург: Издательство В. Юерезовский комиссионер военно-учебных заведений, 1911. - Logofet, D.N. Buharskoye Hanstvo pod russkim Protektorami. 2.tom, Sankt Peterburg: İzdatelstvo V.Berezovskiy kommissioner voyenno ucebniñ zavedeniy, 1911. (Rusların eğemenliğindeki Buhara hanlığı)

Lynch A., “Conclusion: Domestic Dynamics and International Consequences of the Disintegration of the Soviet Union”, **the Demise of the USSR: From Communism to Independence.** Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

Махтумкули. **Избранные произведения,** Ашхабад, Туркменгосиздат, 1958, (В дальнейшем цитируем это же издание избранных произведений Махтумкули в построчном переводе). Aşgabat, Türkmengosizdat, 1958, (Mahtumkuli - Azadi'nin oğlu- Seçilmiş eserler).

Магтымгулы, **Шыгырлар,** Үч Томлук, I Том, Ашгабат -Түркменистан, Днчб, 1992, Magtimgulı, **Şıgırlar,** Üç Tomluk, I Tom, Aşgabat –Türkmenistan, Dnçb, 1992. (Şiirler).

Manakow, V.S. **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Manakow, V.S. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Ministry of Economy and Finance of Türkmenistan and the National Institute of Statistics and Forecast of Türkmenistan, **Türkmenistan: Eight Years of Independent Development,** ashgabat: 1999.

- Motyl J. A., "Will the Non-Russians Rebel?" **State, Ethnicity, and Stability in the USSR**, Ithaca, 1987.
- Mukhammetberdiev, O.B., T.Petrosyan i D.Mamidjikov, D. Independent Neutral Turkmenistan:10 Glorious Years of the Epoch of Turkmenbashi the Great. İstanbul: Turkey, Mega Basım, 2001.
- Musayev, O. ve diğerleri, Saparmırat Türkmenbaşının Garaşsızlık ve Bitaraplık Siyasatı. Aşgabat: Magarif, 1998.
- Myratnazarow, H., **Түркменистанда социалистик ykdysadyýetiň döredilmegi**, Aşgabat: Türkmenistan neşirýatı, 1982. (Türkmenistanda sosyalistik ekonomisinin kurulması)
- Myratnazarow,H., **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии**, Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Muratnazarov,H. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialisticheskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoï Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)
- Мухамметниязов,К. **Развитие кооперативной торговли региона**. Ашгабат: изд. Ылым 1984. - Muhammetniyazow, K. Razwitiye kooperatiwnoi torgowli regiona. Aşgabat: Izdatelstwo İlim, 1984. (Bölgesel Kooperatif Ticaretin Gelişmesi)
- Маслова,Г., Б., Кураев i Л.Молчанова. **Народное Хозяйство Туркменской ССР в 1980 году**. Ашгабат: Изд. Туркменистан, 1981. - Maslowa,G., B.Kurayewa i L.Molçanova, Narodnoye Hozyaystwo Turkmenskoï SSR w 1980 godu, Aşgabat: Izdatelstwo Türkmenistan, 1981. (Türkmenistan SSC-nin 1980 yılda milli ekonomisi)
- мазук, р.в. i в.в.гарбузов. **экономическая история**. Ленинград: Ленинградская типография n1, Печатный Двор, 1965. - Mazuk, R.V. i V.V.Garbuzov. Ekonomiçeskaya İstoriya, Leningrad: Leningradskaya tipografiya n1 Peçatnıy dvor, 1965. (İktisat Tarihi)
- мазук, р.в., В.б.гарбузов i э.м.элькина, **экономическая история**, Ленинград: Ленинградская типография n1, Печатный Двор, 1967. - Mazuk, R.V., V.V.Garbuzov, E.M. Elkina, Ekonomiçeskaya İstoriya, Leningrad: Leningradskaya tipografiya n1, Peçatnıy dvor, 1967. (İktisat Tarihi)
- Меретниязов,А. **Туркменистанын халк магрыфы**, 6.Том, Ашгабад: 1977.- Meretniyazow,A. Turkmenistanyn halk magaryfy. 6. Baskı, Aşgabat:1977. (TSSR-nin Ulaşım-iktisadiyet ilişkilerini geliştirmek)
- меретниязов,А. **тср-иң транспорт ыкдысады арагатнаш ыклары ве олары Öсдүрмегиң ёллары**. Ашгабат: туркменистан сср билим жемгыети, 1980. -

Meretniyazov, A. TSSR-in Transport Ykdysady Aragatnaşyklary we olary ösdürmegin yollary, Aşgabat: Türkmenistan SSR Bilim Jemgyyeti neşri, 1980. (TSSC-nin ulaşım iktisadi ilişkileri ve onların gelişim yolları)

Меретныйзов, А. **ТССР-нин сенагатыны ерлешдирмегин йоллары ве угурлары.** Ашгабат: ТССР Билим жемгыети, 1984. - Meretniyazov, A. TSSR-nin senagatını yerleşdirmegin yolları ve ugurları. Aşgabat: TSSR Bilim cemgyyeti, 1984. (TSSC'nin sanayisini yerleşirmenin yöntemleri ve uğurları)

Мошев, М. I С.Какабаев. **Осуществление Ленинского кооперативного плана в Советском Туркменистане (1920-1937 г) Изв. АН. ТССР, Серия общественных наук N2, 1970. –** Moşev, M. I S.Kakabayev. Osuşestvleniye Leninskogo kooperativnogo plana v Sovetskom Turkmenistane (1920-1937 g) İzv.AN.TSSR, Seriya obşestvennih nauk N2, 1970. (Sovyet Türkmenistanının (1920-1937 yıllarında) Leninin kooperatif planının yerine yetirilmesi)

Насрлы, J., **Памук Аразilerini Teknolocilerle İşlemek,** Ashabat:Tyrkmen devlet neşir, 1930. - Nasrly, Y. Pamuk Arazilerini Teknolojilerle İşlemek, Aşgabat:Türkmen devlet neşir, 1930.

Niyazov, H., **Туркменская Советская Социалистическая Респулика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Niyazov, H. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedi, Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Непесов, Г. **Создание и развитие Туркменской ССР.** Ашгабад: изд Туркменистан 1950. - Nepesov, G. Sazdaniye i razvitiye Türkmeniskoy SSR. Aşgabat: Türkmen devlet neşiryatı, 1950. (Türkmenistan SSCB-nin ortaya çıkması ve büyümesi)

Ниязов, С.А. **Туркменистан.** Ашгабад:Туркменистан Ылымлар Академиясы Ш.Батыров Адындакы Тарых Институты, 1996. -Niyazov, S.A. Turkmenistan. Aşgabat: Turkmenistan Ilımlar Akademisi, Ş.Batırov adındaki tarih institutu, 1996.

Ниязов, Сапармурат. **О реформе розничных цен.** Ашгабат: Туркменская Искра, 23 Марта 1991. - Niyazov, Saparmurat. O reforme rozniçnih zen. Aşgabat: Türkmeniski iskaya, 1991. (fiyat reformu)

ниязова, а. **водное хозяйство туркменистана за годы советской власти.** Ашхабат: министерство мелиорации и водного хозяйсва туркменской сср, Издательство Туркменистан, 1968. - Niyazova, A. Vodnoye Hozyaystvo Turkmenistana za godı Sovetskoi vlasti. Aşgabat: ministerstvo meliorazii i vodnogo hozyaystvo Turkmenskoi SSR, İzdatelstıva Türkmenistan, 1968. (Türkmenistanın sovyet yıllarında su sanayisi)

НОВИКОВ, Л.Д. **Илкинжи үстүнликлер.** Ашгабат: Изд Түркмен дөвлет нешир, 1960.- Novikov, L.D. İlkinci üstünlükler. Aşgabat: İzd.Türkmen döwlet neşir, 1960. (İlk başarılar)

Новиков.Л.Д. **О состоянии и развитии производство товаров народного потребления в Туркменской ССР.** Ашгабат: Республиканский институт научно,технической информации и пропаганды Госплана ТССР, 1978. - Novikov, L.D. O sostoyanii i razvitiı proizvodstva tovarov narodnogo potrebleniya v Turkmenskoy SSR. Aşgabat: Respublikanskiy institut naučno, tehniçeskoı informazii i propagandı Gosplana TSSR, 1978. (TSSC'sinde toplum mal üretiminin durumu ve gelişimi)

Новиков.Л.Д. **Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Novikov,L.D. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Нурмаммет, Öраев. **Туркменистанын ыкдысады ве социал реформасы.** Ашгабат: 1996.- Nurmamed, Örayev. Türkmenistanın iktisadı ve sosyal reforması, Aşgabat:1996.

Нурмаммет, Рахымов. **Туркменистанын Тарыхы.** Ашгабат: Туран-1, 1993.- Nurmammed, Rahımov. Türkmenistanın Tarihi. Aşgabat: Turan-1 neşiryatı, 1993. (Türkmenistan tarihi)

Обзор закаспийской области с 1891-1895 год. Ашхабад: без издательства, 1896. - Obzor zakaspiyskoı oblasti s 1891-1895 god. Ashabad: bez izdatelstva, 1896. (Zakaspi vilayetinin 1891-1895 yıllarına genel bakış)

Оедорова, К. М. **Обзор Закаспийской области с 1890 года по 1896 год.** Асхабад: Паровая Русская Типография, 1897. - Oyedorova, K.H. Obzor zakaspiyskoı oblasti s 1890 po 1896 god, Ashabad: Parovaya Russkaya Tipografiya, 1897. (Zakaspi vilayetinin 1890-1896 yıllarında genel bakış)

Оедорова, К. Х. і Анненковская. **Обзор Закаспийской области с 1882 по 1890 год.** Ашхабад: Печатано по распоряжению Начальники области, 1897. - Oyedorova, K.H. i Annenkovskaya. Obzor zakaspiyskoı oblasti s 1882 po 1890 god, Ashgabat: Peçatano po rasporyazeniyu Naçalnika Oblasti, 1897. (Zakaspi 1882-1890 yıllarına genel bakış)

оедорова, к.м. **иллюстрированный ,путеводитель по средне азиатской железной дороге.** Ашгабат: электропечатня, 1912. - Oyedorova, K.M. İllustrirovanniy putevoditel po sredney aziatskoı jeleznoi doroge, Aşgabat: Elektropeçatnya, 1912. (Orta Asya demiryolunun yol göstericiliği)

- Омаров, А. **Юртдакы ыкдысады потенсиялын осмеги**. Ашгабат: Туркменистан неширяты, 1987. – Omarov, A. Yurtdaki iktisadi potensiyalin ösmegi, Aşgabat: Turkmenistan neşriyatı, 1987. (Ülkenin ekonomik potansiyelinin gelişmesi)
- Омарова, О. **Транспорт Туркменистана**. Ашгабат: Научно-исследовательский экономический институт с вычислительным центром, 1974. – Omarowa, O. Transport Turkmenistana. Aşgabat: Naučno isledowatelskiy ekonomičeskiy institut s wiçislitelnim zentrom, 1974. (Türkmenistan'ın ulaşımı)
- Ораев, Н. **Экономическая география ТССР**. Ашгабат: Издательство Магарыф, 1985. – Orayev, N. Ekonomičeskaya geografiya TSSR, Aşgabat: İzdatelstwo Magarîf, 1985. (Türkmenistan SSC'nin iktisat coğrafyası)
- ОРАЕВ, Н. О. **туркменистан сср-ні территориял - өнүмчилик ве пудаклайын комплекслери**. Ашгабат: туркменистан сср билим семгыети, 1979. – Orayev, N. O. Türkmenistan Soviet Sosyalistik Respepluka Teriteriyal Önümcülük ve Pudaklayın Kompleksleri. Aşgabat: Türkmenistan SSR bilim cemgiyeti neşri, 1979. (Türkmenistan soviyet sosyalist cumhuriyetinin hafif sanayi ve onun kısımları)
- Оразгелдиев, М. О. **ТССР-нин оба хожалык секторынын захмет гуйжи**. Ашгабат: Туркмен довлет неширяты, 1987. – Orazgeldiyev, M. O. TSSR'in oba hocalık sektörünün zahmet güjü. Aşgabat: Türkmen devlet neşriyatı, 1987. (TSSC ziraat sektörünün iş gücü)
- Оразов, А. **Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмении в конце 19 века – начале 20 века**. Ашгабат: Издательство Ылым, 1972. – Orazov, A. Hozyaystvo i kultura naseleniya severo zapadnoi Turkmenii v konze 19 veka načale 20 veka, Aşgabat: İzdatelstvo Ylym, 1972. (19 asırın sonunda – 20 asırın başında kuzey-batı Türkmenistan halkının ekonomisi ve kültürü)
- Оразов, А. **Скотоводство у туркмен в 19 веке – начале 20 века**. Ашгабат: Издательство Ылым, 1995. – Orazov, A. Skotovodstvo u Turkmen v 19 veke – načale 20 veka. Aşgabat: İzdatelstwo Ilim, 1995. (Türkmenlerde 19 asırın sonunda – 20 asırın başında hayvancılık)
- Parta R. E., “Soviet International Operations: Domestic Fallout?”, **Gorbachev's USSR: A System in Crisis**, Ed.: Ra'anani Uri, Lukes Igor, Macmillan Ltd., 1990.
- Peck J. M., “Introduction”, **What Is To Be Done?: Proposals for the Soviet Transition to the Market**, Ed.: Peck J. Merton, Richardson J. Thomas, Yale University Press, New Haven and London, 1991.
- Pipes R., **The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism**, Cambridge, 1970.

поздников а.и. і в.т.веденкин. **Туркменистан 50 йылда.** Ашгабат: статистик йыгынды, туркменистан неширйаты, 1974. - Pozdnikov A.İ i V.T.Vedenkin. Turkmenistan 50 yilda. Aşgabat: statistik yigındı, Turkmenistan neşiriyati, 1974. (Türkmenistan 50 yılda)

Поладов.В.Н. **Эсасы фондларын тыгшытлы пейдаланылмагынын механизмасы.** Ашгабат: ТССР Билим жемгыети, 1986. - Poladov, V.N. Esası fondlarının tıgşıtlı peidalanılmagının mehanizması. Aşgabat: TSSR Bilim cemgiyeti, 1986. (Esas fonları verimli kullanmanın mekanizmi)

Пугаченкова, Г.А. **Известия Академии наук ТССР.** Ашгабад: Издательство Академии наук ТССР, 1955. - Pugaçenkova, G.A. İzvestiya Akademii Nauk TSSR. Aşgabat: İzdatelstvo Akademii nauk TSSR, 1955. (TSSR İlim Akademisinin haberleri)

Пурлиев,Б.К. **Экономика отраслей народного хозяйства Туркменской ССР.** Ашгабад: Издательство Министерство высшего и среднего специального образования Туркменской ССР, 1983. - Purliyew,B.K. Ekonomika otraslei narodnogo hozyaystwa Turkmenskoi SSR. Aşgabat: Izdatelstwo Ministerstwo wisşego i srednego spezialnogo obrazowaniya Turkmenskoi SSR, 1983. (TSSC'nin milli ekonomideki dalların iktisadı)

Povarov, K.K., **Туркменская Советская Социалистическая Респулика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Povarov, K.K. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Рахымов,Н., С.Велиев і Б.Гоюнлыев. **Туркменистанын тарыхы боюнча хрестоматия,** Ашгабат: Магарыф, 1992. - Rahımov, N., S.Veliyev, B.Goyunliyev, Türkmenistanın tarihi boyunca hrestomatiya, Aşgabat: Magarif neşiriyati, 1992. (Türkmenistanın tarihi boyunca hrestomatiya)

Рахымов,Н. **Из истории животноводства туркменистана.** Ашгабат: Туркменистан изд, 1996. - Rahimov,N. İz İstorii jivotnovodstva Turkmenistana. Aşgabat: Turkmenistan izd, 1996. (Türkmenistan'da hayvancılık).

Режебов,К. **Еномчилик, социал өсүш, яшайшымыз, туркменистан.** Ашгабат: Түркмен дөвлет нешир 1990. - Rejepov,K. Önümçilik, Sosial ösüş, Yaşayşımız. Aşgabat: Türkmenistan neşiriyati, 1990. (Üretim, Sosyal gelişme ve yaşamımız)

Робинович,Г.Л. і М.В.Помановского. **Государственный бюджет СССР.** Москва: Министерство Финансов СССР, 1988. - Robinoviç,G.L. i M.V.Pomanovskogo, M.V. Gosudarstvenniy büdjet SSSR. Moskwa: Ministerstwo Finansow SSSR, 1988. (SSCB'nin devlet bütçesi)

- Росляков, А. **Туркменистан Тарыхынын гысгача очерки.** Ашгабад: Туркмен довлент нешир, 1956. - Roslyakov, A. Türkmenistanın Tarihinden gysgaça öçerki, Aşgabat: Turkmen dövlət neşir, 1956. (Türkmenistan tarihinin kısa özeti)
- Росляков, А.А. **Туркменистан ССР-нин тарыхы.** Ашгабад: магариф, 1989.- Roslyakov, A.A.Türkmenistan SSR-nin tarihi, Aşgabat: Magarif, 1989. (Türkmenistan SSCB-nin tarihi)
- Росляков, А.А. **Түркменистаның болшевиклери бейик октябрь социалистик революциясының тайярланылан дурмуша гечирilen дөврүнде.** Ашгабат: Түркменистан ССР Ылымлар академиясының чапханасы, 1957. - Roslyakov, A.A. Türkmenistanın bolşevikleri beyik oktyabr sosialistik revolyuziyasının tayyarlanılan durmuşa geçirilen dövründe. Aşgabat: Türkmenistan SSR, Ilımlar Akademiyasının çaphanasy, 1957. (Türkmenistanın bolşevikleri büyük ekim sosyalistik ihtilalinin hazırlanan hayata geçirilen devrinde)
- Росляков, А.А., М.Е.Массон і А.Аннануров. **Туркменистан ССР-нің тарыхы.** 1.том, Ашгабат: Түркменистан ССР Ылымлар академиясының неширляты, 1959. - Roslyakov, A.A., M.E.Masson і A.Annanurov. Türkmenistan SSR-nin tarihi, 1.Tom, Aşgabat: Turkmenistan SSR ulymlar akademiyasının neşriyatı, 1959. (Türkmenistan SSCnin tarihi)
- Росляков.А. **Туркмен тарыхынын гелип чыкышы.** Ашгабат: Магарыф, 1962. - Roslyakov A. Türkmen tarihının gelip çıkışı, Aşgabat: Magarif, 1962. (Türkmen tarihinin ortaya çıkması)
- Sandle M., **A Short History of Soviet Socialism,** Taylor&Francis Group, London, 1999.
- Saray, Mehmet. **Türkmen Tarihi.** İstanbul: Nesil Matbaacılık, 1993.
- Салиев,А. **Научно-технический прогресс и развитие торговли.** Ташкент: Издательство Узбекистан, 1981. – Saliyew,A. Nauçno-tehničeskiy progress і razwitiye torgowli. Taşkent: Izdatelstwo Uzbekistan, 1981. (İlim,teknik ve ticaretin gelişimi)
- Сараниди,В.И. **Маргуш юрдынын гозлегинде.** Ашгабад: прес вояж., 1997. - Sarianidi.W.İ. Marguş yurdunun gözleginde. Aşgabat: pres-woyaj yaumevi, 1997.(Marguş yurdunun araştırılması)
- Сахатлиев,Т.М. **Качество продукции на промышленных предприятиях Туркменской ССР и пути его повышения.** Ашгабад: Издательство Туркмениинти, 1982. - Sahatliyew, T.M. Kaçestwo produkzii na promişlennih predpriyatiyah Türkmeniskoi SSR і puti yego powişeniya. Aşgabat: Izdatelstwo Türkmenniinti, 1982. (TSSC'nin sanayi işletmelerde ürün kalitesi ve onun yükseliş yolları)

- Семенов, П.П. **Обзор закаспийской области с 1888 год.** Ашхабад: без издательства, 1889. - Semenov, p.p. *Obzor zakaspiyskoi oblasti s 1888 goda.* Ashabad: bez izdatelstva, 1889. (Zakaspi vilayetinin 1888 yılına genel bakış)
- Slater W., "The August Coup", **The Demise of The USSR: From Communism to Independence.** Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.
- Силанов, С. **Роль торговли в повышении жизненного уровня населения ТССР.** Ашгабад: Издательство Общество Знание ТССР, 1977.- Silanow, S. *Rol torgowli w powyższeniu jiznennogo urownya naseleniya TSSR,* Aşgabat: Izdatelstwo Obşestwo Znaniye TSSR, 1977. (TSSC ilatının hayat seviyesinin artmasında ticaretin rolü)
- Сообщения Госкомстата СССР и госкомстатов союзных республик о социально экономическом развитии, **СССР и союзные республики в 1988 году.** Москва: Издательство Финансы и статистика, 1989.- Soobşeniya Goskomstata SSSR i goskomstatov soyuznih respublik o sozialno-ekonomičeskom razvitiye, SSSR i soyuzniye respublik v 1988 godu. Moskwa, izd Finans i Statistika, 1989, (1988'de SSCB)
- Сообщения Госкомстата СССР и госкомстатов союзных республик об итогах выполнения государственного плана экономического и социального развития. **СССР и союзные республики в 1987 г.** Москва: Издательство Финансы и статистика, 1988. - Soobşeniya Goskomstata SSSR i goskomstatov soyuznih respublik ob itogah vipolneniya gosudarstvennogo plana ekonomičeskogo i sazialnogo razvitiya. SSSR i soyuzniye respublik v 1987, Moskwa: İzdatelstwo Finans i Statistika, 1988. (1987'de SSCB)
- Спартак, С. **Вырастим молодое поколение для высокого урожая.** Ашгабад: издательство Туркменистан, 1948. - Spartak.S. *Virastım maladoy pakalonye dile visokova urojoya.* Aşgabat: izdatelstvo Türkmenistan, 1948. (Yüksek verimin genç sahiplerini yetiştirelim)
- Строев,К.Ф., М.К.Ковалевская і В.Я.Ром. **Экономическая география СССР.** Москва: 1986. - Stroyev,K.F., М.К.Kovalevskaya i V.Y.Rom. *Ekonomičeskaya geografiya SSSR.* Moskwa: 1986. (SSCB ekonomi ve coğrafya)
- Суворов, В.А. **Историко-экономический очерк развития Туркестана.** Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1962. - Suvorov, V.A. *İstoriko Ekonomičeskiy oçerk razvitiya Turkestana.* Taşkent: Gosudarstvennoye izdatelstvo, Uzbekskoi SSR, 1962. (Türkistan gelişimin tarihi-iktisadi bahsedilmesi)
- Talanow,F.İ.**Туркменская Советская Социалистическая Республика энциклопедии.** Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской

Советской энциклопедии, 1984. - Talanow, F.İ. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedi. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Tatlılıoğlu, Durmuş. **Türkmenistan’da Dini ve Tarihi Ziyaret Yerleri**. Sivas:Dilek ofset matbaacılık, 2002.

Tedstrom J., “Perestroika, Radical Reform and Economic Disintegration”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**, Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

Topornin B., **The New Constitution of the USSR**, Moscow, 1980.

Türkmenbaşı, Saparmurat. **Ruhnama**, 1.Baskı, Aşgabat:Mask matbaacılık, 2001.

Türkmenistan SSR oba hojalık ministirliği, Türkmenistan barlağ ekeranlık institü. **Türkmenistan SSSR-nın govça – yorunja ekin meydanlarında haşal otlara garşy göreş çarelerinin sistemasy boyunça maslahatlar**. Aşgabat: Türkmenistan neşriyatı, 1970. (Türkmenistan SSR’de yonca ekinine karşı zararlı otların ayıklanmasına ilişkin çözümler)

Türkmenistan Ylymlar Akademiýasynyň karary boýunça çap edilýär. **совет туркменистаның тарыхы 1917-1937**. Ашгабат: ылым неширяты, 1970. - Türkmenistan Ylymlar Akademiýasynyň karary boýunça çap edilýär. Soviet Turkmenistanın Tarihı 1917-1937. Aşgabat:Ylym, 1970. (1917-1937 yıllarında Sovyet Türkmenistanın tarihi)

Türkmenistan’ın Merkez Bankası, **Türkmenistanyn Bank ulgamy**. Aşgabat: Türkmenistanyn Merkezi bankynyn çaphanasy, 2003.

Түркменистаның ыкдысадыет ве малие министрлиги, Национальная программа президента Туркменистана, **Сапармурата Туркменбаши стратегия социально-экономических преобразований в Туркменистане на период до 2010 года**. Ашгабат:Чап ери Түркменистаның Меркези банкы, 1999.- Türkmenistanın iktisadiyat ve maliye ministirliği, Nazionalnaya proğrama prezidenta Türkmenistana Saparmurat Türkmenbaşı strateğiya sozialno ekonomičeskih preabrazavaniy v Türkmenistane na period do 2010 goda. Aşgabat: Çap ediş Türkmenistanın merkezi bankı, 1999. (Türkmenistan’ın başkanı Saparmurat Türkmenbaşının “Türkmenistan’da 2010 yılına sosyal-ekonominin gelişmesinin stratejisi” milli maksatnamesi)

ТССР халк малия комиссарлығы. **1931 йылында оба хожалыгынын оз араларынды салгыт дузгунини гечирмек хакында**. Ашгабат: Туркменистан довет неширяты, 1931. -TSSR halk maliye komissarlığı. 1931 yılında oba hojalığının öz aralarında salgıt düzgünini geçirmek hakkında. Aşgabat:

Түркменистан дөвлет неşиряты, 1931. (1931 yılında köy halkından kendi aralarında vergi düzenlemesini geçirmek hakkında)

ТССР ылымлар академиясы. **ТССР-нин тарыхы апрел 1917-1957й.** II. том, Ашгабат: ТССР ылымлар академиясынын неширятьы, 1959. - TSSR ылымлар академиясынын TSSR-нин тарихи апрел 1917-1957, II. Tom, Ашгабат: TSSR ылымлар академиясынын неşиряты, 1959. (TSSC'nin tarihi'. II. Cilt (Nisan 1917-1957 yıllar)

ТССР ылымлыр академиясы ыкдысады иниституты. **Ылмы-техники шертлерде оба хожалык онумлерини ондурмегин проблемалары.** Ашгабат: ылым неширятьы, 1986. - TSSR ылымлар академиясы икдисады институты. Ылмы-техники шертлерде оба хожалык онумлерини ондурмегин проблемалары, Ашгабат: ылым неşиряты, 1986. (Ылмы-технология кошўллarda зираат ўрўнлерини ўретмегин проблемлери)

Туган В.Л. i Мирза Барановский. **русские в Ахал-теке (1879).** Санкт-Петербург: Издательство Типография В. В. Комарова, 1881. - Tugan V.L. i Mirza Baranovski. russkiye v ahalteke (1879). Sankt Peterburg: İzd. Tipografiya V.V.Komarova, 1881. (Ruslar ahaltekedede (1879)

Туркестанского Армейского корпуса. **Обзор Закаспийской области за 1899 г.** Асхабад: Типография штаба 2-го Туркестанского Армейского корпуса, 1900. - Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa. Obzor zakaspiyskoi oblasti za 1899 g. Ashabad: Tipografiya ştaba 2-ogo Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa, 1900. (Zakaspi vilayetinin 1899 yılında genel bakışı)

Туркестанского Армейского корпуса. **Обзор Закаспийской области за 1903 год.** Асхабад: Типография штаба 2-го Туркестанского Армейского корпуса, 1904. - Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa. Obzor zakaspiyskoi oblasti za 1903 god, Ashabad: Tipografiya ştaba 2-ogo Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa, 1904. (Zakaspi vilayetinin 1903 yılında genel bakışı)

Туркестанского Армейского корпуса. **Обзор Закаспийской области за 1906 год.** Асхабад: Типография штаба 2-го Туркестанского Армейского корпуса, 1907. - Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa. Obzor zakaspiyskoi oblasti za 1906 god, Ashabad: Tipografiya ştaba 2-ogo Turkestanskogo Armeyskogo Korpusa, 1907. (Zakaspi vilayetinin 1906 yılında genel bakışı)

Туркменистан СССР оба хожалык министрлиги Туркменистане ылмы – барлаг экеранчылык институты. **Туркменистан СССР – нин говча – ерунжа зкин мейданларында хашал отлара гаршы гореш чарелеринин системасы боюнча маслахатлар.** Ашгабат: Туркменистан неширятьы, 1970. (TSSC'de Tarım)

Туркменистанынын ССР Ылымлар Академиясы Тарых Археология ве Этнография Институты. **Туркменистан ССР-нин Тарыхы.** Ашгабат: Туркменистан

Ылымлар Академиясынын неширяты, 1960.- Türkmenistanın SSR Ilımlar Akademiyası, Tarih Arheologiya ve Etnografiya İnstituty. Türkmenistanın SSR-nın Tarihi, Aşgabat: Türkmenistan Ilımlar Akademiyasının neşriyatı, 1960. (Türkmenistan SSCnin Tarihi)

Туркменистанын ылымлар академиясынын Ш.Батыров адындакы тарых иниституты, **Туркмен халкынын гелип чыкмагынын ве дунйф яйрамагынын ве онын довет тарыхынын проблемалары.** Ашгабад: Рух., 1993. - Türkmenistanın ilimler akademiyasının Ş.Batırov adındaki tarih institutu, Türkmen halkının gelip çıkmağının ve dünyaya yaymağının ve onun devlet tarihinin problemleri. Aşgabat: Ruh neşiriyatı, 1993.(Türkmenlerin ortaya çıkması, yayılımının ve onun devlet tarihinin problemleri)

Управление по защите исторических и культурных ценностей Туркменской ССР. **Шедервы Туркменской археологии.** Ленинград: Строй.издат, 1974. - Upravlениye po zaşite istoričeskih i kulturnih zennostei Turkmenskoi SSR. Şedevrı Turkmenskoi Arheologii. Leningrat: Stroi.izdat, 1974. (Türkmenistanın arkeolojik eserleri)

Ушакова, А.Д., М.Язлийев і В.Агаджанов. **Экономические показатели в системе водоснабжения в условиях Туркмении.** Ашгабат: Издательство Научно-исследовательский институт научно-технической информации и технико-экономических исследований Госплана ТССР, 1980. - Uşakowa, A.D., M.Yazliyew i W.Agajanow. Ekonomiçeskiye pokazateli w sisteme wodosnabjeniya w uslowiyh Turkmenii. Aşgabat: Izdatelstwo Nauçno-isledowatelskiy institut nauçno-tehniçeskoy informazii i tehno-ekonomiçeskih isledowanıy Gosplana TSSR, 1980. (Türkmenistan şartlarında su sağlayış sistemdeki iktisadi göstergeleri)

Федосов, И.А. **История СССР 8.** Москва: Просвещение изд, 1988. - Fedosov, İ.A. İstoriya SSSR 8. Moskva: Prosveşeniye izd, 1988. (SSCB-nin Tarihi 8)

Фрейкин, З.Г. **Туркменская ССР.** Москва: Госиздательство Географической Литературы, 1957. – Freikin, Z.G. Turkmenskaya SSR. Moskwa: Gosizdatelstvo Geografıçeskoi Literaturı, 1957. (Türkmenistan SSC)

Халимов, Н. **Гадымы ургенже сыяхат.** Ашгабад: ылым неширяты, 1986. – Halimov, N. Gadımı ürgenje sıyahat, Aşgabat: ilim neşriyatı, 1986. (Eski Ürgençe Seyahat)

Хмелев, О.П. **Качество продукции и управление им.** Ашгабат: Издательство Туркмениинти, Научно исследовательский институт научно технической информации, 1980. - Hmew, O.P. Kaçestwo produkzii i uprawleniye im. Aşgabat: Izdatelstwo Türkmenniinti Nauçno isledowatelskiy institut nauçno tehniçeskoy informazii, 1980. (Ürün kalitesi ve onun yönetimi)

- Хожаниязов, Т. **Туркменистан йүпек йолунын угрунда**. Ашгабад: Ылым, 1990. - Hocaniyazov, T. Türkmenistan yüpek yolunun ugrunda. Aşgabat: İlim neşriyatı, 1990.
- Хожаниязов, Т. **Сырлы хазыналар**. Ашгабад: Ылым неширйаты, 1975.- Hojaniyazov T., Sırlı hazınalar. Aşgabat: ilim neşriyatı, 1975. (Sırlı hazineler)
- Хомастинко, Т. **Колхоз ве совхозларын хожалык ишлеринин анализи**, Ашгабат: 1970. - Homastinko, T., Kolhoz ve sowhozların hojalık işlerinin analizi, Aşgabat: 1970. (Köy ve köylülerin iş analizi)
- Централное статическое управление при совете министров Туркменской ССР. **Советский Туркменистан за 40 лет**. Ашгабат: Туркменское издательство, 1964. - Zentralnoye statističeskoye upravleniye pri sovete ministrov Turkmenskoi SSR. Sovetaskiy Turkmenistan za 40 let. Aşgabat: Turkmenskoye izdatelstwo, 1964. (40 yılda Sovyet Türkmenistan)
- Центральное статистическое управление ТССР. **Народное хозяйство Туркменской ССР за 70 лет**. Ашхабад: Юбилейный статистическое управление, 1987. - Sentralli statisko upraleyne TSSC. Narodnoy Hazaystva TSSC 70 let. Aşgabat: yubiley statistiki upraleyne, 1987. (Türkmen ssc'nin 70 yılın halk yönetimi)
- Чирков, Н. **Советские нации в период расцвета Социализма**. Ашгабат: Туркменистан изд, 1972. - Çirkov, N. Sovetski natsii vı priyud rastıveyeta sosyalizma. Aşgabat: Turkmenistan izdatistiva, 1972. (Gelişen koşullarda Sosyalist milletler)
- Шанин, А.Ф. **Изучение и прогнозирование спроса в Туркменской ССР**. Ашгабад: Издательство туркмен иинити Научно-исследовательсктй институт научно-технической информации, 1985.- Şanin, A.F. İzüçeniye i prognozirovaniye sprosa v Turkmenskoi SSR. Aşgabat: İzdatelstwo Turkmenniinti, 1985. (TSSC'de talebin tahsili ve tahmini)
- Шанин, А.Ф. і Н.К.Кервенов. **Торговое обслуживание газовиков Туркменистана**. Ашгабад: Издательство научно исследовательский институт научно технической информации и технико экономических исследований Госплана ТССР, 1980.-Şanin, A.F., i N.K.Kerwenow, Torgowoye Obslujiwaniye Gazowikow Turkmenistana. Aşgabat: Izdatelstwo Nauçno-isledowatelskiy institut nauçno-tehniçeskoy informazii i tehno-ekonomiçeskih isledowanıy Gosplana TSSR, 1980. (Türkmenistan gaz işinde çalışanların ticari hizmeti)
- Шанин, А.Ф. **Издержки обращения в торговле**. Ашгабад: Издательство Министерство народного образования ТССР, 1990. - Şanin, A.F. İzderjki obraşeniya v trgovle. Aşgabat: Izdatelstwo ministerstwo narodnogo obrazovaniya TSSR, 1990. (Ticarette dolaşım fazlalığı)

Шанин, А.Ф. **Развитие торговли в Советском Туркменистане.** Ашгабат: Издательство Общество Знание ТССР, 1985. - Şanin, A.F. Razvitiye torgovli v Sovetskom Turkmenistane. Aşgabat: İzdatelstwo Obşestvo Znaniye TSSR, 1985. (Sovet Türkmenistanda ticaretin gelişimi)

Шарыгин, И.П. і Н.А.Осипов. **Туркменская ССР.** Москва: Гоиздательство колхозной и совхозной литературы Сельхозгиз, 1940. - Şarigin, İ.P. i N.A., Osipov. Turkmenkaya SSR. Moskva: gosizdatelstvo kolhoznoi i sovhoznoi literaturı Selhogiz, 1940. (Türkmenistan SSC)

Шлычкова, В.В. **Отчетные и плановые межотраслевые балансы ТССР.** Ашгабат: НИЭИ с ВЦ Госплана ТССР, 1981. - Şlyçkova, W.W. Otçyotniye i planowiye mejotraslewiye balansy TSSR. Aşgabat: NIEI s WZ Gosplana TSSR, 1981. (Türkmenistan SSC'nin hesap ve plan dengeleri)

Блясов, А. **Туркменистаны тарыхындан очерклер.** Ашгабат: Туркменистан неширять, 1974. – Ylyasow, A. Turkmenistany Taryhyndan Oçerkler. Aşgabat: Turkmenistan neşirýaty, 1974. (Türkmenistan Tarihinden kısa sohbetler)

Эту книгу написал может быть Д. Н. Логофет, **точно не известно Через Бухару.** без издательства , без места , без года - D.N. Logofet. Çerez buharu. Bez izdatelistva, bez mesta, bez goda, Karl Marks Bibliyeteke Ekonomika 10Tb. (buharadan)

Язлыев, Ч. С.Ибрагимов, А.Нурьев. **Туркменистанын тарыхы.** Ашгабат: Ылхам рнпб, 1- нжи китап, 1994. - Yazliyev, Ç. S.İbragimov i A.Nuriyev. Türkmenistanın tarihi. Aşgabat: İlham rnpb, 1-nji kitap, 1994. (Türkmenistanın tarihi)

B. Süreli Yayınlar

“Golden Chain of the Great Silk Railroad: Chronology”, **Türkmen devlet Habarlar Gulluğu Türkmenistan news weekly**, Sayı No. 21, Cilt. 483, (26 Mahtumguly 2003).

Agayev A., “Alp-Arslan sultanın bendi”, **Diyar jurnalı**, Cilt No.12, Sayı: 32, dekabr 1994 (Alparslan barajı)

Akbarzadeh S., “The political shape of Central Asia”, **Central Asian Survey**, Volume 16, Number 4, December 1997.

Ahahypob, Ata. “Туркмех Адынын дорейши” **Түркменистаның билим министрлигинин ылымы-популяр, методик чепер журналы**, Туркмен дили эдебияты журналы, Ашгабат: номер 4(17) (Июль-Август), 1994.- Annanurov, Ata. “Türkmen adının döreyşi”, Türkmenistanın bilim ministrliginin ılmı-populyar

- metodik çeper jurnalı, Türkmen dili edebiyatı jurnalı, Aşgabat: Cilt No.4, Sayı No. 17, (İyul-Avgust 1994), s.32. (Türkmen adının çıkışı)
- D.Yumudov, A.Kurbankuliyev, “Tax Is Not a Horseshoe” **Altyn asyryn yktyسادyyeti jurnaly**, (March 2001).
- Elen Gaynor, “The Secrets Hidden in The Weft Of Ancient Patters”, **Caspian tioge’97 magazine**, published by ministry of oil and gas, 1977.
- Gandimow, S., Tyunibekyan,W., “En Eski Günlerden Günümüze Kadar Türkmenistan’ın Paraları” **Altyn Asyryn yktyسادyyeti jurnalı**, Aşgabat, 2001.
- Jennet Arrykova, “Emperial’s Grand and Turkmen Hotel- Visiting Card of Turkmenistan” **Tourism and Development**, January 1996.
- Niyazmurat Halov, **Türkmenistan’da Ilm we tehnika, Garaşsyz Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Maliye Ulgamlarynyň Emele Gelmegi**, 3. Baskı, Aşgabat: Ylym neşiriyat, 2001, s:10. (Bağımsız ebedi tarafsız Türkmenistanın maliyenin ortaya gelmesi)
- Oğultaç Allamuradovna, Sailova, “Türkmenistan’da Dış Ekonomi İlişkileri ve Özel Sektörün Gelişmesi”, **1. Avrasya Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler Kongresi**, Bişkek-Kırgızistan, 23-26 Haziran 2001, s.129
- Seyfullah Türksoy, “Türkmenistan Orta Asya’nın Parlayan Yıldızı”, **Ekovitrin dergisi eki**, Şubat 2000.
- Şuralar Turkmenistan Gazeti. 3 mart 1934, No: 51 (3011).
- Türkmenistanyň milli döwlet hasabaty we maglumatlar instituty turkmen milli hasabat, **Türkmenistanyň Yyllyk Hasabat Neşiri 1997-2001 Raporu**, aşgabat: 2002.
- The Economist**, “A Survey of Central Asia”, February 7th 1998.
- “The 10th Anniversary of the National Currency”, **Altyn Asyryn Ykdysadyyeti**, Aşgabat, Printing Services Office Of The Central Bank Of Turkmenistan, November 2003.
- Türkmenin yüpek yoly Hepdelik gazeti, Tecen-Sarabs-Maşat demiryolu, No.39 (5001), 29 sentyabry1999.
- Tyrkmen medenijeti jurnalı, “Bütje”, Sayı No.11, Nojabr 1929, (Bütçe).
- W.Tyunibekyan, “Money of Independent Türkmenistan”, **Altyn Asyryn yktyسادyyeti jurnalı**, (22 february-june 2001), Printing Services Office Of The Central Bank Of Turkmenistan.
- Атаев,Р. “Колхоз обасынын социал Öсуши”, түркменистанын оба хожалыгы, Ашгабат: Сан:10, 1976. - Atayev,R. “Kolhoz Obasının soziал ösüşü”, **Türkmenistanın oba hojalyğı jurnalı**, Sayı No.10, (oktyabr, 1976), s.22-24. (Kolhozun sosyal kalkınması)

- Большевик, ж. “Ежемесячный политико-экономический журнал” Ашхабат: номер 6, Июнь1951, с. 35, ЦК-КП (б)Т, - Bolşevik jurnalı, “Ejemesyaçniy politiko ekonomişeskiy jurnal” Ashabat, Sayı No.6, İyun1951, ZK-KP(b)Türkmenistan, s.35.
- Велмырадов,Б. і А.Росляков, “История искусства Туркменистана”, **Искусство-технический путеводный журнал**, Ашгабат: No:1, 1966- Velmiradov,B. і A.Roslyakov, “İskusstwo İstorii Turkmenistana”, İskusstwo-tehnişeskiy jurnal, Sayı:1, Aşgabat, 1966, s.22. (Türkmenistanın tarihi eserleri)
- Газета Туркменская Искра, Обраменко,В. Кооперативы: плюсы и минусы, Ашгабат: Дом печати, номер 5 (19025), 6 января 1989, - Turkmenskaya İskra gazeta, Obramenko,V. “Kooperativı: plyusı i minusı”, Aşgabat: Dom peçatı, nomer 5 (19025), 6 yanvar 1989. (Kooperatifin eksi ve artıları)
- Дурдыев,Т. “Колхоз Обасының Социал Өсүши” **Түркменистаның оба хожалыгы журналы**, Сан: 10, Октябрь 1976, Полиграфкомбинат, с. 22- Durdıyev,T. “Kolhoz obasynyn sosial ösüşü”, Turkmenistanyn oba hojalygy jurnalı, Sayı No.10, (Oktyabr 1976), s.22-24. (Kolhoz köyünün sosyal kalkınması)
- Дияр Туркмен Илинин Журналы, С Праздником Солнечный Туркменистан, Но. 10 (42), 1995 й.с.5, Diyar Türkmen Jurnalı, “Sprazdnikom Solniçni Turkmenistan”, No.10 (42), 1995, s.5 (Turkmenistan Bayram Kutlaması)
- Dieter H., “Regional integration in Central Asia: current economic position and prospects”, **Central Asian Survey**, Volume 15, Number 3-4, December 1996.
- Megoran N., “Theorizing gender, ethnicity and the nation-state in Central Asia, **Central Asian Survey**, Volume 18, Number 1, March 1999.
- Мугаллымлар газети. Хожаниязов,Т. Тәсин тапынды, номер 70 (1439), 12 июня, Екшенбе 1966. - Mugallımlar gazetı, Hojanıyazov,T. Tasın tapındı, nomer 70 (1439), 12 iyunya, Yekşenbe 1966.
- Мурадов,К. і П.Сафаев “Агитатор Туркменистана”, **Издательство ЦК Компартии Туркменистана журнал**, Ашгабат: No.16, август 1988. – Muradov,K. і P.Safaev, “Agitator Turkmenistana”, İzdatelstwo ZK Kompartii Turkmenistana jurnalı, Aşgabat: (avgust 1988). N.16. (Türkmenistanda muhalefet)
- Оедорова,К.М.“Закаспийское обозрение - Геок-Тепе” Асхабад, Ежемесячные иллюстрированные приложения к газете, издательство паровая Типография, 1902.- Oyedorova,K.M. “Zakaspiyskoye Obozreniye Gök-Tepe”, Ejemesyaçniye illyustrirovanniye prilojeniya k gazete Ashabad, İzdatelstvo parovaya Tipografiya, Ashabad, 1902, (Zakaspi vilayeti –göktepe)

паровая типография газеты асхабадъ. Обзоръ закаспійской области. за 1905 годъ, Асхабадъ: 1907. - Parovaya tipografiya gazetı. Obzor zakaspiyskoi oblasti za 1905 god, Ashabad: 1907. (Zakaspi vilayetinin 1905 yılında genel bakışı)

паровая типография газеты. обзоръ закаспійской области. за 1908 годъ, Асхабадъ: 1910. - Parovaya tipografiya gazetı, Obzor zakaspiyskoi oblasti za 1908 god. Ashabad: 1910, s.13. (Zakaspi vilayetinin 1908 yılında genel bakışı)

Помелсов,Р., Түркменистан комунисти, Түркменистан КП МК-сының неширяты, Ашгабат, сан: 12 (693), Метбугат öйи, декабрь 1986. - Pomelsov,R. **Türkmen komunisti jurnalı**, Türkmenistan KP MK-sının neşiriyatı, Aşgabat, No, 12, Metbugat öyi, dekabr 1986, (İktisadi tejrübe)

Совет Туркменистан газети. 20 апрел 1946, номер 80 (6600), Шенбе- Sovet Turkmenistan Gazeti, 20 aprel 1946, nomer 80 (6600).

Совет Туркменистаны г. Гурбангелдыев,Х. Транспорт ве Ёл , 14 март 1974, Номер:61 (14799), Пеншенбе, с.2- Sowet Turkmenistany gazetı, Gurbageldiyew, H. Transport we yol. 14 mart1974, nomer 61 (14799), (Ulaşım ve Yol)

ТССР Ёкары советинин ве Министрлер Советинин органы Совет Туркменистаны газети, 21июнь1977, Түркменистан КП МК, номер 142 (15794), Ашгабат: Метбугат öйи, с. 3.- Türkmenistan KPMK TSSR Yokarı Sovetinin v Ministrler Sowetinin organı, Sovet Turkmenistan gazetı, 21 iyun 1977, Aşgabat, nomer 142 (15794).

Федорова,К.М. Обзоръ закаспійской области За 1902 годъ. Электрпечатня Печатано по распоряженію Его Превосходительства Начадьника Закаспійской Области, Асхабадъ: 1903. - Fedorova,К.М. **Obzor Zakaspiyskoi Oblasti za 1902 god**, Elektropeçatnya Peçatano po rasporyazeniyu Yego Prevoshoditelstwa Naçalnika zakaspiyskoi Oblasti, Ashabat: 1903. (Zakaspi vilayetinin 1902 yılında genel bakışı)

Yazmuradov,A. **Туркменская Советская Социалистическая Респулика энциклопедии**. Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской Советской энциклопедии, 1984. - Yazmuradov,A. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistischeskaya Respublika enziklopedii. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

ЯГМЫР О., **Магтымгулынама**, Туркменистан медениет хазынасы, Ашгабат, 1992, Oraz Yagmır, **Magtimgulınama**, Aşgabat, 1992, (Türkmenistan medeniyet hazinesi).

Zaharçenko,V.T.**Туркменская Советская Социалистическая Респулика энциклопедии**. Ашгабат: Издательство Главная редакция Туркменской

Советской энциклопедии, 1984. -Zaharçenko,V.T. Turkmenskaya Sowetskaya Sozialistiçeskaya Respublika enziklopedi. Aşgabat: Izdatelstwo Glawnaya redakziya Turkmenskoi Sowetskoi, 1984. (TSSC Ansiklopedisi)

Whitlock E., “Developments in the Post-Soviet Economy”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**, Ed., Tolz Vera, Elliot Iain, Great Britain, 1995.

C. Sonradan Geliştirilen ve Diğer Yayınlar

Allworth E. (ed.), **Soviet Nationality Problems**, New York, 1971; Karklins R., **Ethnic Relations in the USSR**, Boston, 1986; Pipes R., **The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism**, Cambridge, 1970; Motyl J. A., **Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR**, Ithaca, 1987; Huttenbach R. H. (ed.), **Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR**, Great Britain, 1990.

AVİM Avrasya İncelemeleri Merkezi, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, Türkmenistan’dan 3 lük Büyüme, <http://www.avim.org.tr/bulten/tr/94472> (15 Ekim 2014)

Bakasowa R., XVIII. Asırda Türkmenistandaki İktisadi Düşüncelerin Tarihinden, Türkmenistan SSR ilimler akademisi yayınları, Aşgabat, 1961,

Betul Buke Karacin, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı Projesi, USAK Stratejik Gündem, 16 Ağustos 2014, Cumartesi, <http://www.usakgundem.com/yorum/378/t%C3%BCrkmenistan-afganistan-pakistan-hindistan-do%C4%9Falgaz-boru-hatt%C4%B1-projesi.html>

Biray, Himmet, Mahtumkulu Divanı, Kadrin Ne Bilsin, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992

Canat Momınkulov, Türkmenistan Ekonomisinde Enerji Sektörü, Eurasian research Institute, AAE YAYINLARI №6 (2013),

Cemil Yıldız, Zaman Gazetesi, 15 Ekim 2014, Aşgabat

CIA Homepage, <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/> (1 January 2003), 25 Mart 2003.

Commercial Overview of Turkmenistan: Part3 - Foreign Investment Environmentand Regulations, (June1998) www.bisnis.doc.gov/bisnis/country/9806trk3.htm (2001).

Country Commercial Guides FY 1999: Turkmenistan, (1998) www.state.gov/www/about_state/business/com_guides/1999/europe/turkmen99_07.html, 2001

Department of state, ‘1995 country report’ (10 February 2001) http://www.state.gov/www/issues/economic/trade_reports/russia_nis95/TURKMEN.html

Department of state, '1995 country report' (10 February 2001) http://www.state.gov/www/issues/economic/trade_reports/russia_nis95/TURKMEN.html

Dinç, Ahmet ve Çakır, Ramazan, “**18. Asır Şair-Düşünür Mahtumkulu'nun Toplumsal Düzen Eleştirileri ve Edebi Şahsiyeti**”, Journal of Kırkuk University Humanity Studies, Volume 5, No.2, 2010,

Dinç, A., Çakır, R. ,Türkmenlerde Kuyumculuk Sanatının ve Takılarının Tarihi Gelişimi ve Türkmen Kadını, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, cilt10

Dinç, A., Çakır, R. ,Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi.

İstanbul: Aynıkotu Yayınları, 2008

EBRD, **Transition Report 2004**, London, 2004.

EBRD, **Transition Report 2000**: employment, skills and transition, printed by Hyway printing group, London: 2000.

EBRD, **Türkmenistan 1998 Country Investment Profile**, Business forum kiev 9-12 may 1998.

EBRD, **Turkmenistan 2000 Country Investment Profile**, , held on the occasion of the EBRD Annual Meeting, Business forum Riga, 20-22 may 2000.

EBRD, **Türkmenistan Investment Profile 2001**. London: 2001.

EBRD, **Transition Report 1999**. London:1999.

Embassyof Turkmenistanof USA, <http://www.turkmenistanembassy.org/turkmen/business/oview.html> (25 haziran 2003).

Filatov,V. ‘Transport saz işlemedir,Türkmenistan KP MK’nın izd, Aşgabat, 1983.

Friedmann M., “Economic Reform in the Soviet Union”, **Economic Reform in Three Giants**, Ed.:Feinberg E. R., Gent-Echeverri J., Friedemann M., U.S.-Third World Policy Perspectives, No. 14, Washington D.C., 1990,

Garayew, Rejepdurdy (Haz), **Garaşsyzlygyn Şanly Seneleri**,Aşgabat:Ruh,1998.

Golamhoseyin Golamhoseyinzade, Magtymguly Pragy bilen tanyşlyk, Eyran İslam Respublikasının Turkmenistandakı İlçhanasının Medeniyet Merkezi, Alhoda Halkara Neşirtatı, Aşgabat, Magtimguly 2003

Gurbangeldiyew S.A., Termesowa Z.A., **Türkmenistanda Transport Tehnologiyasyna ve Transport Komplekinin Geçen Yolları**, Aşgabat: Ylham, 1999,

Güldeir Demir, Enerji Sektörüyle Yıldızı Parlayan Ülke Türkmenistan, Ekonomik Forum, Mart 2012,

Halov Niyazmurat, “**Byujetiň girdeji bölegini artdyrmagyň ýollary**”, Aşgabat: Türkmenistan kommunisti, N.7, 1990.

İstanbul Ticaret Odası, Türkmenistan Ülke Raporu 2005,

İsmail Altunsoy, İRAN'A BORU HATTI KIYAĞI, Zaman Gazetesi, 4 mart 2014

Jukovskiy S.V., **Snoşeniya Rossi s Buharoi i Hivoi za Poslednee Tryohsotletie**, Petrograd:bez izd, 1915

Kaushik D., **Central Asia in Modern Times: A History from the Early 19 th Century**, Moscow, 1970,

Koray Ali KONCA, Türkmenistan Ülke Raporu, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, İHRACATI GELİŞTİRME ETÜD MERKEZİ Ankara - February, 2011,

Kruşçev ve Brejnev döneminde ekonomiyi disiplin altına almaya yönelik olarak yapılan reform girişimleri için bkz., Sandle M., **A Short History of Soviet Socialism**, Taylor&Francis Group, London, 1999

Logofet D.N., **Çerez Buharu**, Bez izdatelstva, bez mesta, bez goda, Karl Marks Bibliyeteka Ekonomika, 10Tb,

Lynch A., “Conclusion: Domestic Dynamics and International Consequences of the Disintegration of the Soviet Union”, **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz V.-Elliot I., Great Britain, 1995,

Mahtumkulu, Türkmenin, Seçilmiş Eserler, Aşgabat, 1988,

Milliyet Gazetesi, Türkmenistan-İran doğal gaz boru hattı açıldı, 06 Ocak 2010

National Institute of Statistic and Forecasting of Turkmenistan, **1998 Statistical Yearbook of Turkmenistan**, Ashgabat: Turkmenstatprognoz.

Nepesov G., **Sazdaniye i Razvitiye Türkmenkoy SSR**, Aşgabat:Türkmen Dövlet Neşiriyaty, 1950

Pastor Gonzalo, and Ron Van Rooden, Turkmenistan-The Burden of Current Agricultural Policies, **International Monetary Fund Working Paper**, Ashgabat, Turkmenistan.

Selay Ilgaz Sümer, M. Mithat Üner, bilig, Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Psikolojik Mesele, bahar 2014, sayı 69

Sheehy Ann, “A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions” **The Demise of The USSR: From Communism to Independence**. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995

SSCB **Döneminde Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti**, 2001, www.ozturkler.com/data/0006/0006_07_05.htm , (17 Nisan 2004).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Türkmenistan Ülke Raporu Haziran 1995**, Ankara:1995, Pelin Ofset Tipo Matbaacılık Ltd. Şti.

The Economist Intelligence Unit, **Country report September 2000 Turkmenistan**, UK.

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, **Türkmenistan Ülke Raporu 1993**. Ankara: İkinci baskı, Ajans-Türk matbaacılık, 1993.

Tugan V.L., Baranovski M., **Russkiye v Ahalteke (1879)**, Sankt Peterburg:İzd.Tipografiya V.V.Komarova, 1881,

Turkmenbashi, **Saparmurat. Foreign policy of neutral Turkmenistan, speeches, statements and interviews by president of Turkmenistan**, Khalk maslahati December 27, 1999.

Türkmenistan Cumhuriyeti (2002), <http://www.turkdunyasi.org/index.htm>, (15 Nisan 2004).

Türkmenistan Kommunistik partisi, **Türkmenistan Kommunisti 1979**, Aşgabat: Merkez Komitesinin neşriyatı, Mart 1979.

Turkmenistan: Foreign Trade And Export/Import Statistics For 1996-1997, (Jan.- March 1997) www.pangaeapartners.com/turkstat.htm (2001).

Türkmenistanyň Milli Döwlet Hasabaty we Maglumatlar Instituty, **“Turkmen Milli Hasabat 1997-2001”**, Türkmenistanyň yyllyk hasabat neşiri, Aşgabat, 2002.

Türkmenistan Günlük Haber Bülteni (TGHB), 21. Asırda 21. Yıl, Sayı 201 Y.1. 07.05.2012

UNDP, **Human Develompent Report For Central and Eastern Europe and the CIS 1999**.

UNDP ve Türkmenistan Milli Döwlet Hasabaty we Mağlumatlar Instituty, **Türkmenistan Adam Ösüşi Hakkında Hasabat 2000**, Aşgabat: Turkmen Devlet Milli Neşriyatı, 2000. (Türkmenistan hayat standardı milli hesabı)

UNDP, **National Human Development Report Turkmenistan 1999**. New York, published by Oxford University, 1999.

UNDP, **Human Development Report 1999**. New york: Oxfort University Press, 1999.

UNDP, **Türkmenistan Human Development Report 1988**. Ashgabat:1998.

UNDP, **The Shrinking State: Governance and Human Development in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States**, A UNDP Regional Report, New York, July 1997.

UNDP, **Human development under transition summarizis of the 1997**. Bishkek: National human development report (NHDRS) for Europe and CIS., 1997.

UNDP, **Turkmenistan Human Development Report 1996**. Ashgabat:1996.

Издательство Государственный комитет Туркменской ССР по статистике, Туркменистан в цифрах в 1990. Ашгабат: 1991. - İzdatelstwo Gosudarestvenniy Komitet Turkmenskoi SSR po statistike, Turkmenistan vzifrah v1990. Aşgabat: 1991. (1990 yılda Türkmenistanın aile ve nüfus sayıları)

Statistical Yearbook of Turkmenistan, Türkmenmillihasabat, 1997-2001.

Statistical Yearbook of Turkmenistan, Türkmenmillihasabat 2000-2005.

TÜİK, Dış Ticaret İstatistiği Yıllığı 2012

World Development Report 1987, Oxford University Press, 1987.

50 лет советским финансов. Москва: Издательство финансы, 1967.- 50 let sovestki finansob. Moskva: Izd.Finansı, 1967.

http://www.turkiye-turkmenistan.com/?page_id=90 (erişim Ağustos 2014)

<http://ashgabat.emb.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=121561>

www.musavirlikler.gov.tr/detay.cfm?AlanID=3&dil=TR&ulke=TUR

www.bashkenteducation.com/bashkent/tr/index3.php?q=basharilar&&dili=tr&akt=8(Erişime Eylül 2014)

World Bank, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/countries/TM-7E?display=graph> (erişim Ağustos 2014)

https://www.kobilersizininicin.com/pdf/ulke_bulten/2011/Turkmenistan_bulten_.pdf

www.turkmenconstruction.com, 6. ULUSLARARASI “TURKMEN CONSTRUCTION” FUARI VE “TÜRKMENİSTAN İNŞAAT SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ” KONFERANSI, 27 - 29 Ağustos 2014, Sergi Köşkü | Aşgabat, Türkmenistan

<http://www.ite-pipeline.com/> (erişim Ağustos 2014)

EK 1: Türkmenistan Manat (TMT) ve ABD Doları (USD) Döviz Kuru Dönüşüm Hesaplama

TMT	USD	USD	TMT
coinmill.com		coinmill.com	
2	0.70	0.50	1
5	1.75	1.00	3
10	3.51	2.00	6
20	7.02	5.00	14
50	17.55	10.00	28
100	35.09	20.00	57
200	70.18	50.00	142
500	175.46	100.00	285
1000	350.92	200.00	570
2000	701.84	500.00	1425
5000	1754.59	1000.00	2850
10,000	3509.18	2000.00	5699
20,000	7018.36	5000.00	14,248
50,000	17,545.90	10,000.00	28,497
100,000	35,091.80	20,000.00	56,993
200,000	70,183.59	50,000.00	142,483
500,000	175,458.98	100,000.00	284,967
TMT oran		USD oran	
14 Ağustos 2014		15 Ağustos 2014	

Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.

Döğol Caddesi No: 49/B Beşevler - ANKARA
Tel: (0.312) 223 77 73 - 213 32 82 • Faks: 215 14 50

www.gazikitabevi.com.tr
info@gazikitabevi.com.tr